

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΑΙ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ, ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΔΙΠΛΩΜΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΗ ΚΑΙ ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΤΟΥ 6^{ΟΥ} ΚΑΙ ΤΟΥ
5^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ Π.Χ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ ΚΑΙ
ΕΡΕΥΝΑΣ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ.

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ : ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Ν.ΧΡ.
ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ : ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗ, Π., ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Μ.Α.
ΦΟΙΤΗΤΗΣ : ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Π. ΚΟΡΑΚΙΑΝΙΤΗΣ
Α.Μ. : 517

ΡΕΘΥΜΝΟ 2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ.....	2
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	3
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	4
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	5
ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ.....	8
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	15
ΤΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΚΕΝΟ.....	19
ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ.....	24
ΓΛΥΠΤΙΚΗ.....	33
ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ.....	35
ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ.....	39
ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ.....	42
ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΑ ΟΣΤΡΑΚΑ.....	43
ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΑ ΟΣΤΡΑΚΑ.....	77
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	80
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	84
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΣΤΡΑΚΩΝ.....	86
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	92
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	96
ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΕΙΚΟΝΩΝ.....	123
ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΧΕΔΙΩΝ.....	203

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στην παρούσα εργασία έχουν χρησιμοποιηθεί για τα περιοδικά οι συντομογραφίες των εκδόσεων του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (D.A.I.) όπως αυτές ορίζονται στο περιοδικό *Archäologischer Anzeiger* (2005), Vol.2, σελ.329-398¹ και οι κάτωθι αναφερόμενες:

αι.	αιώνας
ακμ.	αριθμός καταλόγου μουσείου
ανθσ.	αναθεώρηση
αρ.κατ.	αριθμός καταλόγου
βλ.	βλέπε
CVA	Corpus Vasorum Antiquorum
εικ.	εικόνα/ες
fasc.	fascicule
π.Χ.	προ Χριστού
π.χ.	παραδείγματος χάριν
ibid.	ibidem, αντί «του ιδίου»
κτλ.	και τα λοιπά
κα	κυρία
κ.	κύριο
Vol.	Volume, αντί του «τόμος»
εκδ.	εκδότης/ες
επιμ.	επιμέλεια
et al.	et alii, αντί του «και άλλοι»
μ	μέτρα
μτφρ.	μετάφραση
No	νούμερο
πίν.	πίνακας
σχολ.	σχόλια

---

¹ Εξαίρεση αποτελεί το *BMNE* (Bulletin of the Museum of Mediterranean and Near Eastern Antiquities) που δεν περιλαμβάνεται στις συντομογραφίες περιοδικών του *Archäologischer Anzeiger* και για αυτό αναφέρεται εδώ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Θεωρήθηκε σωστό να γίνουν εδώ κάποιες επεξηγήσεις σε σχέση με συμβάσεις που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία. Διευκρινίζεται ότι, οι παραπομπές που μπαίνουν πριν από την τελεία της πρότασης αφορούν μόνο τη συγκεκριμένη πρόταση, άποψη, χρονολόγηση κτλ.. Όταν μπαίνουν μετά από αυτήν, η παραπομπή αφορά όλη την παράγραφο, νοηματική ενότητα, επιχείρημα κτλ.. Στις παραπομπές σε άρθρα ή συλλογικούς τόμους ο τίτλος μπαίνει ανάμεσα σε ελληνικά εισαγωγικά «...» για τα ελληνικά άρθρα και στα αντίστοιχα “...” για τα ξενόγλωσσα. Ακόμη μπορεί κανείς να παρατηρήσει πως όταν μία πρόταση τελειώνει με συντομογραφία που περιλαμβάνει τελεία όπως το π.Χ. υπάρχουν δύο τελείες. Για παράδειγμα «...χρονολογείται τον 5ο αι. π.Χ..». Η μία τελεία σε αυτή την περίπτωση ανήκει στην συντομογραφία και η άλλη στην πρόταση. Όταν γίνεται αναφορά σε ινστιτούτα όπως μουσεία κτλ. τα πρώτα γράμματα του πλήρους ονόματος γράφονται με κεφαλαία, για παράδειγμα Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Με κεφαλαίο το πρώτο γράμμα γράφονται επίσης τόσο τα σημεία του ορίζοντα ως είθισται, όσο και οι αντίστοιχοι προσδιορισμοί, π.χ. Βόρεια, Νότια κτλ..

Η πηγή για την κάθε εικόνα που χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία δεν αναφέρεται στον κατάλογο εικόνων αλλά κάτω από την εικόνα την ίδια. Όπου δεν δηλώνεται η πηγή της φωτογραφίας αυτή έχει ληφθεί από τον γράφοντα. Τα σχέδια είναι όλα δικά μου. Για την επεξεργασία των εικόνων της παρούσας εργασίας έχει χρησιμοποιηθεί όπου δηλώνεται το πρόγραμμα ανοιχτού κώδικα GIMP (Gnu Image Manipulation Program)². Καθίσταται σαφές ότι η οποιαδήποτε αναπαραγωγή, χρήση, τροποποίηση μέρους ή όλου εικόνων, φωτογραφιών ή σχεδίων του αδημοσίευτου υλικού που παρατίθενται στην παρούσα εργασία, απαγορεύεται χωρίς την έγγραφη εξασφάλιση των απαραίτητων δικαιωμάτων. Ακόμη επισημαίνεται ότι τα οποιαδήποτε λάθη στην σχεδιαστική αποτύπωση ή φωτογράφιση του υλικού είναι αποκλειστικά δικά μου.

---

² <http://www.gimp.org/>

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα σε αυτό το σημείο να ευχαριστήσω το Κοινοφελές Ίδρυμα Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης για την υποτροφία που μου χορήγησε, χωρίς την οποία η ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών μου σπουδών θα ήταν αδύνατη. Τον δάσκαλό μου κ. Ν. Σταμπολίδη για την διάθεση του υλικού και την πνευματική του καθοδήγηση από την αρχή των σπουδών μου μέχρι σήμερα. Τα άλλα δύο μέλη της επιτροπής, καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης κα Παυλίνα Καραναστάση και καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Μιχάλη Τιβέριο για τις υποδείξεις και τις διορθώσεις τους χωρίς τις οποίες η εργασία μου δεν θα ήταν η ίδια. Το Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης για την φιλοξενία κατά το έτος εκπόνησης της εργασίας και ιδιαίτερα τον καθηγητή κ. Δ. Παναγιωτόπουλο για τις πολύτιμες συμβουλές και την ένθερμη υποστήριξη του. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. J. A. Dickmann για την παραχώρηση κλειδιού της βιβλιοθήκης του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης που διευκόλυνε έτσι κατά πολύ τη μελέτη μου.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω επίσης στην κα Ειρήνη Γαβριλάκη, αρχαιολόγο Α' της ΚΕ' Εφορείας Αρχαιοτήτων στο Ρέθυμνο για την διευκόλυνση της πρόσβασής μου στο υλικό που χρησιμοποιώ στην παρούσα εργασία. Η έλλειψη προσωπικού και ευρυχωρίας στο Μουσείο Ρεθύμνου θα είχαν δυσκολέψει κατά πολύ την μελέτη του υλικού χωρίς την αगाστή συνεργασία των φυλάκων της Εφορείας στους οποίους οφείλω άλλο ένα μεγάλο ευχαριστώ.

Τέλος αλλά όχι λιγότερο θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για την ψυχολογική υποστήριξη, ιδιαίτερα τον αδελφό μου Χ. Κορακιανίτη που με στήριξε όταν το χρειάστηκα περισσότερο και τους φίλους μου Γκικόκα Νίκο και Παπούλια Χριστίνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η κεραμεική αποτελεί το πιο συχνό και εν αφθονία εύρημα των αρχαιολογικών ανασκαφών, ενώ παράλληλα διακρίνεται κατά τεκμήριο από στενότερα χρονικά όρια χρήσης εν συγκρίσει με ένα χαλκό αντικείμενο ή σκεύος, ένα λατρευτικό άγαλμα ή ένα κτίριο. Αυτό έχει σε μεγάλο βαθμό να κάνει με τις ιδιότητες του υλικού το οποίο ενώ εύκολα σπάει σε κομμάτια, δύσκολα καταστρέφεται εντελώς αφήνοντας ως κατάλοιπο για μελέτη τα πολύτιμα για τους αρχαιολόγους όστρακα. Συχνά βέβαια έχουμε και επισκευές σε αγγεία οι οποίες παρατείνουν την διάρκεια χρήσης τους³. Όχι σπάνια μάλιστα διατηρούνται ως κειμήλια και περνούν στις επόμενες γενιές. Όμως αυτά αποτελούν τις εξαιρέσεις του μέσου όρου των κεραμικών αγγείων που υφίστανται τη φθορά της χρήσης ή την αλλαγή του γούστου συχνότερα από τις κατηγορίες ευρημάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Ένα λατρευτικό άγαλμα για παράδειγμα, αν δεν είναι κατασκευασμένο από ξύλο ή κάποιο άλλο φθαρτό υλικό συνήθως διατηρείται περισσότερα χρόνια από ότι ένα καθημερινό αγγείο. Είναι η ιερότητα που προσλαμβάνει στα πλαίσια του λατρευτικού του χαρακτήρα και φυσικά το υψηλό κόστος για ένα νέο που είναι προτιμότερο να συντηρείται για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα.

Είναι επομένως αυτός ο σχετικά εφήμερος χαρακτήρας της κεραμεικής, η αφθονία της ως εύρημα, η μαζική και συχνά τυποποιημένη παραγωγή της που την καθιστούν κατάλληλη για τυπολόγηση⁴. Η χρονολόγηση που προκύπτει από την μελέτη της έτσι διακρίνεται από μία σχετικά ανεκτή, αν όχι πολύ καλή, χρονική απόκλιση συν-πλην κάποια χρόνια ακόμη και σε σύγκριση με τις μεθόδους που προσφέρουν οι θετικές επιστήμες⁵. Σε κάθε περίπτωση για την περίοδο που μας ενδιαφέρει τουλάχιστον, τα ιστορικά χρόνια και πιο συγκεκριμένα τη μετάβαση από τα αρχαϊκά στα κλασικά χρόνια. Παρακάτω θα γίνει μια προσπάθεια να μελετηθεί ο 6ος και ο 5ος αι. π.Χ. στην Κρήτη σε σχέση κυρίως με την κεραμεική. Αυτή η προσέγγιση θα γίνει στα πλαίσια της

3 Για μερικά παραδείγματα αρχαίων επισκευών βλ. Elston (1990), *passim*.

4 Αναλυτικότερα για την σημασία της κεραμεικής στην αρχαιολογία βλ. Erickson (2000), σελ. 33.

5 Ζαΐμη-Ζουριδάκης (2001), σελ. 22, για χρονολόγηση γενικότερα με C¹⁴ βλ. Leute (1987), σελ. 78-79 και για ενδεικτικές μεθόδους χρονολόγησης της ίδιας της κεραμεικής βλ. *ibid.*, σελ. 61, 74 και Λυριτζής (2001), σελ. 40.

θεωρίας⁶ για την ύπαρξη μιας «περιόδου σιωπής»⁷ ή όπως αλλιώς έχει περιγραφεί ενός «κενού»⁸ που σχετίζεται περισσότερο όπως θα δούμε με την έρευνα παρά με την ιστορία του νησιού⁹.

Ως κύριο βοήθημα και αφορμή χρησιμοποιείται μία περιορισμένη επιλογή κεραμικής αυτής της περιόδου προερχόμενη από την ανασκαφή του τομέα III της Ελεύθερνας, την οποία είχε την ευγενή καλοσύνη ο κύριος καθηγητής Ν. Χρ. Σταμπολίδης να μου επιτρέψει να μελετήσω στα πλαίσια της μεταπτυχιακής μου εργασίας. Σε αυτό το σημείο οφείλει να αναφερθεί ότι όλα τα όστρακα της Ελεύθερνας που εξετάζονται στην παρούσα εργασία είναι αδημοσίευτα και τα δικαιώματα της δημοσίευσης ανήκουν στον ανασκαφέα και μόνο. Διευκρινίζεται επομένως ότι παρατίθενται ως βοηθητικό σε σχέση με το θέμα υλικό και μέσα σε αυτά τα πλαίσια μελετώνται.

Τα συγκεκριμένα όστρακα αποτελούν τα πιο χαρακτηριστικά από τα δείγματα που είχα στην διάθεσή μου για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας. Σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσωπεύουν το όλο, ούτε αποκλείεται η ύπαρξη άλλων πιο χαρακτηριστικών ίσως κομματιών τα οποία διέφυγαν της προσοχής μου ή για κάποιο λόγο δεν ήταν διαθέσιμα. Όπως για παράδειγμα οι εκτεταμένες εργασίες συντήρησης της κεραμικής όλων των χρόνων της ανασκαφής που λάμβαναν χώρα την περίοδο εκπόνησης της εργασίας και κατέστησαν αδύνατο να βρεθούν κάποια σημαντικά κομμάτια στην διάθεσή μου. Μια πιο εκτεταμένη μελέτη της κεραμικής αυτής της περιόδου που να περιλαμβάνει και το υπόλοιπο αδημοσίευτο υλικό που βρίσκεται στις αποθήκες των μουσείων του νησιού θα αποτελούσε μάλλον θέμα μιας διδακτορικής εργασίας αν όχι αφορμή για την προσθήκη ενός ακόμη τόμου στο CVA.

Στην παρούσα εργασία γίνεται μία προσπάθεια μέσα από την μελέτη του κάθε οστράκου χωριστά να διαπιστωθεί σε πρώτο στάδιο μία έστω και κατά προσέγγιση χρονολόγηση, θεματολογία και προέλευση. Ενώ σε ένα δεύτερο στάδιο γίνεται προσπάθεια να συνοψισθούν τα συμπεράσματα από την μελέτη των οστράκων και να αναλυθούν σε σχέση με την περίοδο που

---

6 Για μια καλή πραγμάτευση βλ. Erickson (2010), σελ. 1-15.

7 Stampolides (1990), σελ. 400, Prent (1996-97), σελ. 36 και Moris (1998), σελ. 12-13.

8 Boardman (1961), σελ. 147-149, Coldstream-Hauxley (1999), σελ. 289, Palermo (2009), σελ. 167-169, αντίθετα οι Erickson (2000), σελ. 256-266, Kotsonas (2002), σελ. 38 και *passim*, Whitley (2005), σελ. 50, Di Vita (2010), σελ. 35 και Wallace (2010), σελ. 330.

9 Για αυτό το ζήτημα βλ. Erickson (2000), σελ. 2.

διερευνάται. Έχει σε αυτά τα πλαίσια συνταχθεί ένας κατάλογος οστράκων που είναι χωρισμένος σε δύο σκέλη. Το ένα αφορά τα μελανόμορφα όστρακα και το άλλο τα ερυθρόμορφα. Σε όλα τα όστρακα που παρουσιάζονται έχει δοθεί μια ενιαία αρίθμηση στην οποία συχνά γίνεται αναφορά. Έτσι όταν γίνεται για παράδειγμα λόγος για το όστρακο Νο 1, εννοείται το όστρακο του καταλόγου της παρούσας εργασίας που φέρει τη συγκεκριμένη αρίθμηση. Σε αντίθετη περίπτωση γίνεται αναφορά στον αριθμό καταλόγου μουσείου του οστράκου.

ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Με τους όρους μύθος και θρησκεία προσεγγίζονται δυο πτυχές τις αρχαίας πραγματικότητας άρρηκτα συνδεδεμένες η μία με την άλλη, καθώς στην μυθολογία των αρχαίων Ελλήνων πρωταγωνιστές συνήθως είναι οι θεοί. Μέσα από το μύθο διαφαίνονται οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά του κάθε θεού όπως πιθανότατα τα προσελάμβαναν και οι ίδιοι οι αρχαίοι. Η αντίληψη των αρχαίων για τους θεούς και τη μυθολογία τους είναι αρκετά σημαντική σε εμάς προκειμένου να αναλύσουμε την πρόσληψη των παραστάσεων που εμφανίζονται στην μελανόμορφη και την ερυθρόμορφη κεραμική από το αγοραστικό κοινό. Τον ακριβή αντίκτυπο που θα είχε ένα αγγείο κατά περίπτωση είναι δύσκολο να τον προσεγγίσουμε. Είναι ωστόσο δυνατό να διακρίνουμε κάποια γενικά χαρακτηριστικά σχετικά με την πρόσληψη του έργου ανάλογα με το υπόβαθρο του αγοραστή. Άλλοι είναι οι συνειρμοί που θα έκανε ένας Αθηναίος βλέποντας ένα αγγείο με παράσταση μυθολογικού περιεχομένου και άλλη πρόσληψη θα είχε το ίδιο αγγείο από τους κατοίκους της Κάτω Ιταλίας ή και της Κρήτης αντίστοιχα.

Για το λόγο αυτό θα γίνει αρχικά μια συνοπτική παρουσίαση των αναφορών στη μυθολογία και όσων γνωρίζουμε για τη θρησκεία της Κρήτης του 6ου αι. π.Χ.. Μπορεί κανείς έτσι να κάνει κάποιες υποθέσεις σε σχέση με την αποδοχή που θα είχαν τα αθηναϊκά αγγεία από το κρητικό κοινό. Το κατά πόσο θα μπορούσε το περιεχόμενο της παράστασης να αποτελεί ένα ανασταλτικό παράγοντα ή όχι για την αγορά τους, θα σχετίζονταν άμεσα με το βαθμό στον οποίο το περιεχόμενο θα ήταν αντιληπτό, αισθητικά ευχάριστο ή ακόμη και ηθικά αποδεκτό.

Αναστολές ως προς την πρόσληψη ενός έργου άλλωστε γνωρίζουμε και από την γλυπτική ότι υπήρχαν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το άγαλμα της Κνιδίας Αφροδίτης που φιλοτέχνησε ο Πραξιτέλης αρχικά για τους Κώες. Κρίθηκε ωστόσο ότι ήταν πολύ προκλητικό και τελικά κατέληξε στην Κνίδα¹⁰. Αυτό μάλιστα σε μια περίοδο που η τέχνη διακρίνονταν από λιγότερο συντηρητισμό σε σχέση με την Κρήτη της αρχαϊκής περιόδου. Θα πρέπει δηλαδή κανείς να αναρωτηθεί εάν τελικά οι ιθυφαλλικοί σάτυροι του

---

10 Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, XXXVI, 20-22.

Αμάσεως¹¹ θα ήταν ένα θέμα αποδεκτό για ένα «επίσημο σερβίτσιο» στην αρχαϊκή Κρήτη.

Οι αναφορές στη μυθολογία που εμπλέκουν την Κρήτη ξεκινούν ήδη με την απαρχή του κόσμου και τη γέννηση των θεών. Ο Κρόνος φοβούμενος ότι θα χάσει την εξουσία του από ένα εκ των παιδιών του, τα έτρωγε αμέσως μετά τη γέννησή τους. Η γυναίκα του Ρέα, μην υπομένοντας άλλο αυτή τη συνήθεια του Κρόνου, ζήτησε από τον Ουρανό και την Γαία να της υποδείξουν ένα μέρος όπου θα μπορούσε να γεννήσει κρυφά το παιδί που περίμενε.¹² Τότε της υπέδειξαν το Ιδαίο Άντρο στην κορυφή του Ψηλορείτη, του πιο ψηλού βουνού, εκεί που σμίγει ο Ουρανός με την Γη.

Ο Δίας γεννήθηκε σε αυτό το σπήλαιο της Κρήτης από τη Ρέα, μία εκδοχή ίσως της θεότητας που είναι γνωστή ως Μεγάλη Μητέρα στη Μικρά Ασία και πιθανότατα εξελίχθηκε από την Μητηρ Όρειη.¹³ Όταν η Ρέα στηρίχθηκε με τα χέρια της στο βουνό Ίδη, ξεπήδησαν τόσα πνεύματα όσα και τα δάχτυλά της να την βοηθήσουν, οι Ιδαίοι δάκτυλοι. Επίσης βρέθηκαν εκεί και οι Κουρήτες. Τρεις οπλισμένοι νέοι που χόρευαν γύρω από το νεογέννητο Δία ένα πολεμικό χορό και κάνοντας θόρυβο με τα όπλα τους κάλυπταν το κλάμα του βρέφους να μην το ακούσει ο Κρόνος.¹⁴ Το σπήλαιο όπου η Ρέα έκρυψε τον Δία βρισκόταν στο «Αιγαίον όρος». Το βουνό με τις πολλές αίγες δηλαδή. Το βρέφος ανατράφηκε από μία κατσίκα που την έλεγαν Αμάλθεια την οποία αργότερα ο Δίας για να την τιμήσει την μετέτρεψε σε αστερισμό. Από το δέρμα της έφτιαξε την αιγίδα και το κέρατο αυτής έγινε σύμβολο αφθονίας. Κατά μία άλλη εκδοχή η Αμάλθεια ήταν νύμφη που μαζί με την Ίδη και την Αδράστεια, ίσως και άλλες νύμφες, ανέλαβαν την ανατροφή του Δία.¹⁵ Το όνομα της νύμφης Ίδης ίσως να παραπέμπει στον Ψηλορείτη που ονομάζεται και Ίδη. Δεν είναι σπάνιο άλλωστε τα ονόματα βουνών να ταυτίζονται με ονόματα θεοτήτων.¹⁶

Η γέννηση του Διός, του πατέρα των θεών, στην Κρήτη δεν μοιάζει να

---

11 Για δύο παραδείγματα βλ. Isler-Kerényi (2007), εικ. 117, Arias-Hirmer (1960), εικ. 55 και έγχρωμη Τιβέριος (1996), σελ. 79, εικ. 40.

12 Κερένυι (1996), σελ. 35-36.

13 Kern (1926), σελ. 70.

14 Κερένυι (1996), σελ. 89-90 και Burkert (1977), σελ. 201-202.

15 Κακριδής (1986)α, σελ. 22.

16 Kern (1926), σελ. 77 και RE (1914), Vol. 9.1 σελ. 858 λήμμα *Ida, Ide* αράδες 40-48 (Bürchner). Για περισσότερα σχετικά με την νύμφη Ίδη βλ. Roscher (1965), σελ. 104, λήμμα *Ide, Ida*, (2), αράδες 53-62.

είναι τυχαίο περιστατικό. Το νησί φαίνεται να έχει μια μεγάλη παράδοση στην θρησκεία και τα τελετουργικά. Η ιστορία του μάντη Επειμενίδη¹⁷ που καλείται να απαλλάξει τους Αθηναίους από το Κυλώνειο Άγος, μοιάζει να επιβεβαιώνει την παράδοση αυτή και μία σχέση στον 6ο αιώνα της Κρήτης με την Αθήνα. Το γεγονός ότι οι Αθηναίοι επιζητούν την βοήθεια ενός Κρητικού μάντη αυτή την περίοδο δείχνει επίσης ότι μοιράζονταν αν όχι κοινές θρησκευτικές αντιλήψεις, τότε σίγουρα αρκετά κοντινές. Το κείμενο του Διογένη Λαέρτιου που παρατίθεται παρακάτω, εκτός από τα προαναφερθέντα, μας δίνει μια ακόμη πολύ σημαντική πληροφορία. Ο μάντης Επειμενίδης σύμφωνα με το χωρίο 111 προτίμησε αντί για κάποια χρηματική αμοιβή μία καλή φιλία. Κατά αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε μία συμμαχία μεταξύ Κνωσού και Αθήνας όπως διαβάζουμε στις γραμμές 1-4 του 111 :

109. Ἐπειμενίδης, καθά φησι Θεόπομπος καὶ ἄλλοι
 συχνοί, πατὴρ μὲν ἦν Φαιστίου, οἱ δὲ Δωσιάδα
 οἱ δὲ Ἀγησάρχου· Κρῆς τὸ γένος ἀπὸ Κνωσοῦ,
 καθέσει τῆς κόμης τὸ εἶδος παραλλάσσω. οὗτός
 ποτε πεμφθεὶς παρὰ τοῦ πατρὸς εἰς ἀγρὸν ἐπὶ
 πρόβατον, τῆς ὁδοῦ κατὰ μεσημβρίαν ἐκκλίνας
 ὑπ' ἀντρω πινὶ κατεκοιμήθη ἑπτὰ καὶ πεντήκοντα
 ἔτη. διαναστὰς δὲ μετὰ ταῦτα ἐζήτει τὸ πρό-
 βατον, νομίζων ἐπ' ὀλίγον κεκοιμηῆσθαι. ὡς δὲ
 οὐχ εὔρισκε, παρεγένετο εἰς τὸν ἀγρὸν, καὶ μετ-
 εσκευασμένα πάντα καταλαβὼν καὶ παρ' ἑτέρῳ
 τὴν κτῆσιν, πάλιν ἦκεν εἰς ἄστυ διαπορούμενος.
 κάκει δὲ εἰς τὴν ἑαυτοῦ εἰσιῶν οἰκίαν περιέτυχε
 τοῖς πυνθανομένοις τίς εἶη, ἕως τὸν νεώτερον
 ἀδελφὸν εὐρῶν τότε ἤδη γέροντα ὄντα, πᾶσαν
110. ἔμαθε παρ' ἐκείνου τὴν ἀλήθειαν. γνωσθεὶς δὲ
 παρὰ τοῖς Ἑλλησι θεοφιλέστατος εἶναι ὑπελήφθη.
 Τότε καὶ Ἀθηναίοις [τότε] λοιμῶ κατεχομένοις
 ἔχρησεν ἡ Πυθία καθῆραι τὴν πόλιν· οἱ δὲ πέμ-
 πουσι ναῦν τε καὶ Νικίαν τὸν Νικηράτου εἰς
 Κρήτην, καλοῦντες τὸν Ἐπειμενίδην. καὶ ὅς ἐλθὼν
 Ὀλυμπιάδι τεσσαρακοστῇ ἔκτη ἐκάθηρεν αὐτῶν
 τὴν πόλιν καὶ ἔπαυσε τὸν λοιμὸν τοῦτον τὸν
 τρόπον. λαβὼν πρόβατα μελανὰ τε καὶ λευκὰ

17 Strataridakis (1988), σελ. 12-26.

ἤγαγε πρὸς τὸν Ἄρειον πάγον. κακείθεν εἶασεν
ἶεναι οἱ βούλοιντο, προστάξας τοῖς ἀκολούθοις
ἔνθα ἂν κατακλίνοι αὐτῶν ἕκαστον, θύειν τῶ
προσῆκοντι θεῶ· καὶ οὕτω λήξαι τὸ κακόν.
ὅθεν ἔτι καὶ νῦν ἔστιν εὐρεῖν κατὰ τοὺς δήμους τῶν
Ἀθηναίων βωμοὺς ἀνωνύμους, ὑπόμνημα τῆς
τότε γενομένης ἐξιλάσεως. οἱ δὲ τὴν αἰτίαν
εἶπειν τοῦ λοιμοῦ τὸ Κυλώνειον ἄγος σημαίνειν
τε τὴν ἀπαλλαγὴν· καὶ διὰ τοῦτο ἀποθανεῖν
δύο νεανίας, Κρατῖνον καὶ Κτησίβιον, καὶ λυθῆναι
τὴν συμφορὰν.

111. Ἀθηναῖοι δὲ τάλαντον ἐψηφίσαντο δοῦναι αὐτῶ
καὶ ναῦν τὴν ἐς Κρήτην ἀπάξουσιν αὐτόν. ὁ δὲ
τὸ μὲν ἀργύριον οὐ προσήκατο· φιλίαν δὲ καὶ
συμμαχίαν ἐποίησατο Κνωσίων καὶ Ἀθηναίων.¹⁸

Ἡ αξία της πληροφορίας αυτής είναι μεγάλη, καθώς τη συγκεκριμένη περίοδο¹⁹ αρκετοί μελετητές βασίζονται στη σημασία της Κνωσού για να υποστηρίξουν ότι εν γένει στο νησί δεν εντοπίζονται αττικές εισαγωγές κεραμεικής²⁰. Ἡ μη εὐρεση αττικής κεραμεικής εκεί θεωρήθηκε αρκετά ασυνήθιστη, αφού είναι ευρύτατα διαδεδομένη παντού στην Ανατολική Μεσόγειο την αρχαϊκή περίοδο²¹. Ἐτσι συχνά συνάγεται ὅτι ἡ Κρήτη κρατά μια αποστασιοποιημένη πολιτική ἀπὸ τα τεκταινόμενα στην υπόλοιπη Ελλάδα κατὰ τον 6ο αἰ. π.Χ.. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως εἶναι οξὺμωρο να μην εντοπίζεται αττικὴ κεραμεικὴ στην πόλη για τὴν ὁποία ἀπὸ τις πηγές ἀντλούμε ὅτι τουλάχιστον εἶχε μια σχέση με τὴν Αθήνα, ἀν ὄχι πράγματι συνάψει συμμαχία. Ὑπὸ αὐτὸ το πρίσμα ἡ ἐξήγηση τῆς «ἐλλειψῆς» ευρημάτων ὡς ἀποτέλεσμα ἀπομόνωσης κρίνεται ἀνεπαρκῆς.

Μία ἀκόμη ενδιαφέρουσα ἀναφορὰ στην Κρήτη συναντᾶμε στο μυθολογικὸ ἐπεισόδιο τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ευρώπης. Ὁ Δίας ἀρπάξε τὴν Ευρώπη που ἦταν ἀδελφὴ του Κίλικα, του Κάδμου καὶ του Φοίνικα ἀπὸ τὴν Ανατολή. Ὁ πατέρας τους Ἀγήνορας ἦταν γιος του Ποσειδώνα καὶ τῆς Λιβύης. Ὁ Δίας πήγε τὴν Ευρώπη στην Κρήτη ὅπου ἐνώθησαν καὶ ἔκαναν τὸν Μίνωα, τὸν Σαρπηδόνα καὶ τὸν Ραδάμανθυ τὸν νομοθέτη. Ὁι τρεῖς ἀδελφοὶ τῆς Ευρώπης ἀρχισαν να

18 Πηγή για τὸ κείμενο Hicks (2006), σελ. 114-116.

19 Ἡ 46η Ὀλυμπιάδα ἐγένε μέσα στην περίοδο 595-592 π.Χ., βλ. Hicks(2006), σελ. 114 υποσημείωση α.

20 βλ. σελ. 19-23 τῆς ἀνά χεῖρας ἐργασίας.

21 Boardman (1961), σελ. 148.

την αναζητούν. Ο Φοίνικας τράβηξε Δυτικά στην Αφρική και μέχρι την Καρχηδόνα. Ο Κίλικας ανέβηκε Βόρεια και εκεί που σταμάτησε ονόμασαν την περιοχή Κιλικία. Ο τρίτος γιος, ο Κάδμος, την έψαξε μαζί με την μητέρα του στην Ελλάδα και έφερε μαζί του από τη Φοινίκη τη γραφή, τα Κάδμεια γράμματα.²² Το αλφάβητο δηλαδή που υιοθετήθηκε για την απόδοση της ελληνικής γλώσσας μετά τη γεωμετρική περίοδο. Στο σημείο αυτό αξίζει να παρατεθεί η αναφορά για την προέλευση των γραμμάτων που μας σώζεται από τον Εκαταίο του Μιλήσιο :

*τῶν στοιχείων εύρετὴν ἄλλοι τε καὶ Ἐφορος ἐν δευτέρῳ Κάδμον
 φασίν· οἱ δὲ οὐχ εύρετὴν, τῆς δὲ Φοινίκων εύρέσεως πρὸς ἡμᾶς διά-
 κτορον γεγενῆσθαι, ὡς καὶ Ἡρόδοτος ἐν ταῖς Ἱστορίαις καὶ
 Ἀριστοτέλης ἱστορεῖ. φασὶ γὰρ ὅτι Φοίνικες μὲν εὗρον 5
 τὰ στοιχεῖα, Κάδμος δὲ ἤγαγεν αὐτὰ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Πυθόδωρος
 δὲ [ὡς] ἐν τῷ Περὶ στοιχείων καὶ Φίλλις ὁ Δῆλιος ἐν τῷ Περὶ
 Χρόνων πρὸ Κάδμου Δαναὸν μετακομίσαι αὐτὰ φασιν. ἐπιμαρτυροῦσι
 τούτοις καὶ οἱ Μιλησιακοὶ συγγραφεῖς Ἀναξίμανδρος καὶ
 Διονύσιος καὶ Ἐκαταῖος, οὓς καὶ Ἀπολλόδωρος ἐν Νεῶν καταλόγῳ 10
 παρατίθεται. ἔνιοι δὲ Μουσαῖον εύρετὴν λέγουσι τὸν Μητίονος
 καὶ Στερόπης κατ' Ὀρφέα γενόμενον· Ἀντικλείδης δ' ὁ Ἀθηναῖος
 Αἰγυπτίοις τὴν εύρεσιν ἀνατίθησι· Δωσιάδης δὲ ἐν Κρήτῃ φησὶν
 εύρεθῆναι αὐτὰ· Αἰσχύλος δὲ Προμηθεά φησὶν εύρηκέναι ἐν τῷ ὁμωνύμῳ
 δράματι· Στησίχορος δὲ ἐν δευτέρῳ Ὀρεστείας καὶ 15
 Εὐριπίδης τὸν Παλαμήδην φησὶν εύρηκέναι· Μνασέας δὲ
 Ἑρμῆν· ἄλλοι δὲ ἄλλον.²³*

Στο χωρίο αυτό γίνεται άμεσα αντιληπτό το πώς η μυθολογία συμπλέκεται με τις πρώτες προσπάθειες καταγραφής της ιστορίας. Αν κανείς λάβει υπόψιν του τη μυθολογία και τις γραμμές 13-14 από το παραπάνω κείμενο μπορεί να διακρίνει μια πιθανή ανάμειξη της Κρήτης στην εισαγωγή του φοινικικού αλφαβήτου. Η Κρήτη αν και δεν φημίζεται για τους συγγραφείς της κατά τον 6ο αιώνα, μοιάζει να έχει μία παράδοση στην γραφή από τα μυωικά χρόνια η οποία επιβιώνει στην μυθολογία και επιβεβαιώνεται από την πληθώρα των επιγραφών στο νησί κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Στην μυθολογία ο Μίλητος που ο Μίνωας ερωτεύεται και για χάρη του

22 Κακριδής (1986)β, σελ. 69.

23 Πηγή για το κείμενο αποτελεί ο Jacoby (1923), σελ. 12-13 No 20 Schol. Dionys. Thrac. [Gr. Gr. III].

αντιπαρατίθεται με τον Σαρπηδόνα ήταν γιος του Απόλλωνα και της κόρης του Μίνωα Ακάλλης²⁴. Αδέλφια του Μίλητου ήταν ο Κύδωνας και ο Νάξος. Η μητέρα τους έκρυψε τον πρώτο μετά την γέννησή του στο δάσος όπου του προστάτευε ο Απόλλωνας αναθέτοντας την ανατροφή του στους λύκους.²⁵

Κατά μία παραλλαγή του μύθου όχι μόνο ο Μίλητος αλλά και ο Καύνος που θεωρείται παιδί του ήταν γιοι του Αστέριου, θετού πατέρα του Μίνωα.²⁶ Σύμφωνα με άλλη εκδοχή, ο Μίλητος όταν επικράτησε ο Μίνωας έφυγε με μία ομάδα Κρητικών και αποίκησαν την Μίλητο που τότε λεγόταν Ανακτορία από το όνομα του αυτόχθονα βασιλιά της Ανακτα²⁷. Ο Μίλητος θεωρείται ότι παντρεύτηκε την κόρη του Μαιάνδρου Κυάνη. Ο Μαιάνδρος είναι επίσης ο ποταμός επί του οποίου βρίσκεται η πόλη Μίλητος. Όπως αναφέρει ο Κακριδής²⁸ «Το αφηγηματικό στοιχείο υπακούει σε γνήσιο θεογονικό και ανθρωπογονικό πρότυπο. Ο οικιστής μίας πολιτείας είναι γιος ή γαμπρός του αρχέγονου ποταμού και πατέρα της περιοχής». Στο χωρίο που ακολουθεί μάλιστα φαίνεται ότι σκιαγραφούνται τα προαναφερθέντα όπως τα παρουσιάζει ο Ηρόδοτος στο I.173 :

173. Καὶ οὗτοι μὲν τρόποισι τοιούτοισι χρέωνται. Οἱ δὲ Λύκιοι ἐκ Κρήτης τῶρχαῖον γεγόνασι (τὴν γὰρ Κρήτην εἶχον τὸ παλαιὸν πᾶσαν βάρβαροι). Διενειχθέντων δὲ ἐν Κρήτῃ περὶ τῆς βασιληίης τῶν Εὐρώπης παίδων Σαρπηδόνοσ τε καὶ Μίνω, ὡς ἐπεκράτησε τῆ στάσι Μίνωσ, ἐξήλασε αὐτόν τε Σαρπηδόνα καὶ τοὺς στασιώτασ αὐτοῦ· οἱ δὲ ἀπωσθέντεσ ἀπίκοντο τῆσ Ἀσίησ ἐσ γῆν τὴν Μιλυάδα· τὴν γὰρ νῦν Λύκιοι νέμονται, αὕτη τὸ παλαιὸν ἦν Μιλυάσ, οἱ δὲ Μιλύαι τότε Σόλυμοι ἐκαλέοντο.²⁹

Σύμφωνα με τα παραπάνω η Κρήτη έχει μια μάλλον μακρά παράδοση στους αποικισμούς που τόσο χαρακτηρίζουν την αρχαϊκή περίοδο³⁰. Οι αναφορές στη μυθολογία και τους αρχαίους συγγραφείς φαίνεται ότι εμπεριέχουν, σε

24 Gruppe (1975), σελ. 270 και Nilsson (1941), σελ. 297-298.

25 Κακριδής (1986)α, σελ. 154.

26 Κακριδής (1986)β, σελ. 285, βλ. και Gruppe (1975), σελ. 274-275.

27 Gruppe (1975), σελ. 270

28 Κακριδής (1986)β, σελ. 286.

29 Πηγή για το αρχαίο κείμενο Godley (2004), σελ. 216.

30 Θουκυδίδης βιβλίο VI, 4, 3 και βιβλίο VII, 57, 9, Στράβων Γεωγραφικά, VI, 3, 2 και VI, 3, 5-6.

μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό κατά περίπτωση, κάποια ιστορικότητα δίνοντας έτσι έμμεσα πληροφορίες για την Κρήτη. Αυτό όμως που πραγματικά διαφεύγει είναι οι αντιλήψεις που διακατείχαν τους ίδιους τους Κρητικούς και όχι αυτά που μας παραδίδονται για αυτούς από τρίτους.

Η λατρεία κατά τον 7ο αιώνα στην Κρήτη διαφέρει ελάχιστα από αυτήν της κυρίως Ελλάδας³¹. Τοπικές θεότητες και παραλλαγές όπως ο θνήσκων και αναγεννόμενος Δίας που λατρεύονταν στο Ιδαίο Άντρο, λίγο ξεφεύγουν από μία κοινή στη βάση της θρησκευτική πίστη στο δωδεκάθεο που επικρατούσε στον τότε Ελλαδικό χώρο. Οι παραλλαγές αυτές εντάσσονται στο πλαίσιο μίας επιβίωσης τοπικών παραδόσεων στην Κρήτη από τη μινωϊκή περίοδο³² που μοιάζουν μάλιστα κατά τον 6ο αι. π.Χ. να γνωρίζουν μία αναβίωση.

Στον 6ο αι. π.Χ. φαίνεται ότι η κεραμεική υποκαθιστά τα χαλκά αφιερώματα στα ιερά³³ δίνοντας μία εντύπωση μείωσης των προσφορών, όχι τόσο ποσοτικά όσο ποιοτικά. Αντίστοιχα και στα νεκροταφεία, αυτή η αλλαγή έχει δημιουργήσει μια εικόνα παρακμής. Ωστόσο και σε αυτή την περίπτωση δεν μπορεί να μιλήσει κανείς αναγκαστικά για ποιοτική διαφοροποίηση, αφού θα μπορούσε να πρόκειται στην πραγματικότητα για αλλαγή αντιλήψεων.³⁴

Η περίοδος της «απομόνωσης» και της επιμονής της Κρήτης στα τοπικά και εν πολλοίς διαμορφωμένα από το μινωϊκό παρελθόν έθιμα, τελειώνει όταν μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. υπάρχει ένα πιστοποιημένο πλέον ενδιαφέρον από την κυρίως Ελλάδα για την Κρήτη. Ο χαρακτήρας της λατρείας αρχίζει να αλλάζει με την εισαγωγή θεοτήτων όπως ο Πάνας και οι Νύμφες, ενώ και ο τύπος των αναθημάτων δεν παραμένει ο ίδιος. Χάλκινα αντικείμενα όπως όπλα, πήλινες αναθηματικές πλάκες και αγγεία σχεδόν εξαφανίζονται κατά τον 5ο αι. π.Χ. και κάνουν την εμφάνισή τους τα κοίλα ειδώλια με παράλληλα από την κυρίως Ελλάδα.³⁵

---

31 Prent (2005), σελ. 653-654 και για τη θρησκεία στην Κρήτη από την πρωτογεωμετρική μέχρι την ανατολίζουσα περίοδο βλ. *ibid*, σελ. 211-610.

32 Burkert (1977), σελ. 91-98.

33 Prent (2005), σελ. 260-261.

34 Erickson (2010), σελ. 254-255.

35 Prent (1996-97), σελ. 42.

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η αρχαϊκή περίοδος αποτελεί ένα μεταβατικό στάδιο κατά το οποίο συντελούνται οι ζυμώσεις που θα διαμορφώσουν αυτό που είναι γνωστό ως κλασική αρχαιότητα. Την κλασική περίοδο της δημοκρατίας και της ανάδειξης της πόλης ως το σημαντικότερο κύτταρο της κοινωνίας. Η τελευταία ήδη από νωρίς αναπτύσσονταν ραγδαία και στην Κρήτη όπως συνάγουμε από τις πολυάριθμες αρχαϊκές επιγραφές που έχουν κυρίως νομικό περιεχόμενο³⁶.

Η Κρήτη την αρχαϊκή περίοδο μοιάζει να αποτελείται από ένα μείγμα ανθρώπων από διαφορετικά μέρη, ενώ και οι πόλεις της βρίσκονταν σε συνεχείς διαμάχες, έτσι που να μην διαδραματίζει τόσο σημαντικό ρόλο στα πράγματα της αρχαϊκής Ελλάδας. Το γεγονός ότι σχεδόν κάθε πόλη της Κρήτης αυτήν την περίοδο είχε πιθανότατα τους δικούς της νόμους, οι οποίοι συνήθως βρίσκονταν σε δημόσια θέα όπως στη Δρήρο και τη Γόρτυνα, ίσως να αποτελεί απόδειξη αυτής της απομόνωσης των πόλεων μεταξύ τους.³⁷

Όσον αφορά το πολίτευμα η Κρήτη φημίζεται για τον συντηρητισμό της. Στον 8ο και τον 7ο αι. π.Χ. το πολιτικό σύστημα στο νησί διατηρούσε ένα αριστοκρατικό χαρακτήρα όπως συμπεραίνει κανείς από τη μαρτυρία του Ηροδότου³⁸ για τον Ετέαρχο, ο οποίος το τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. στην Αξό διατηρούσε ακόμη τον τίτλο Βασιλεύς.³⁹ :

*Κυρηναῖοι γὰρ τὰ περὶ Βάττον οὐδαμῶς ὁμολο-
γέουσι Θηραίοισι· λέγουσι γὰρ οὕτω. Ἔστι τῆς
Κρήτης Ὀαξὸς πόλις, ἐν τῇ ἐγένετο Ἐτέαρχος
βασιλεύς, ὃς ἐπὶ θυγατρὶ ἀμήτορι τῇ οὐνομα ἦν
Φρονίμη, ἐπὶ ταύτῃ ἐγημε ἄλλην γυναῖκα.⁴⁰*

Η στροφή προς τη δημοκρατία έγινε πολύ αργότερα στην Κρήτη, αφού οι αριστοκρατικές οικογένειες κυριαρχούσαν στο δημόσιο βίο μέχρι και την ελληνιστική εποχή. Αιτία αποτελεί εν μέρει η αδράνεια του δήμου που δεν διεκδικούσε μερίδιο στην άσκηση της εξουσίας και ενδεχομένως ένα καλά

36 Sjögren (2003), σελ. 1.

37 Jeffery (1976), σελ. 188-189.

38 Ηρόδοτος, Ιστοριών IV.154, 4-7.

39 Για δύο αναφορές στο ζήτημα αυτό βλ. Hauxley (1994), σελ. 126 και Coldstream-Huxley (1999), σελ. 303.

40 Πηγή για το αρχαίο κείμενο Godley (2006), σελ. 356.

παγιωμένο πολιτικό σύστημα.⁴¹

Σε γενικές γραμμές γνωρίζουμε ελάχιστα για την Κρήτη της αρχαϊκής περιόδου, αφού και οι αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς είναι σποραδικές⁴². Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ότι οι πιο γνωστοί συγγραφείς, κείμενα των οποίων επιβιώνουν σήμερα, ασχολούνται ως επί το πλείστον με τα πράγματα της κυρίως Ελλάδας, ενώ ελάχιστα είναι τα δείγματα και από το ίδιο το νησί⁴³. Οι ελάχιστες περιπτώσεις που γίνεται λόγος για την Κρήτη σχετίζονται κυρίως με την τρωϊκή εκστρατεία και τον δεύτερο αποικισμό. Στον κατάλογο των πλοίων της Ιλιάδας γίνεται αναφορά στους Κρήτες των οποίων ηγούνταν ο Ιδομενέας που κατείχε την Κνωσό, τη Γόρτυνα, τη Λύκτο, τη Μίλητο, τη Λύκαστο, τη Φαιστό και το Ρήτιο, ενώ περιγράφει την Κρήτη ως εκατόμπολι⁴⁴. Μία ακόμη πολύ σημαντική αναφορά στην Ιλιάδα έχουμε και στο σημείο της προετοιμασίας της ταφικής πυράς του Πατρόκλου⁴⁵. Μάλιστα η επιλογή Κρητικών για την προετοιμασία αυτή δεν είναι τυχαία. Θα πρέπει να έχει να κάνει με το ότι αυτοί γνώριζαν καλύτερα τα τελετουργικά και πιθανότατα ο πυρήνας(saga) αυτός του μύθου προέρχεται από την Κρήτη.⁴⁶ Στην Οδύσσεια εντοπίζεται μία αναφορά στην Κρήτη που είναι ωστόσο πολύ επιγραμματική⁴⁷. Ο Αρχίλοχος κάνει λόγο για ένα ταξίδι με καράβι από την Γόρτυνα στην Πάρο:

νητ̄ σὺν [σμι]κρήϊ μέζαν
]ας ἤλθεῖς ἐκ Γορτυνίης
]..ο....π.εστάθη.
].αι τόδ' ἀρπ[αλί]ζομ[αι
].γύης ἀφικ[
].μοισιν ε.[.....].ς
χ]εῖρα καὶ π[⁴⁸

Ο Πausανίας καταγράφει μία εμπλοκή Κρητών μισθοφόρων στον δεύτερο μεσσηνιακό πόλεμο στο πλευρό των Λακεδαιμονίων⁴⁹. Αναφορές στην Κρήτη σε σχέση με την συμβολή των Κρητών στον δεύτερο αποικισμό εντοπίζονται

41 Μανδαλάκη (2004), σελ. 126.

42 Για αναλυτική αναφορά βλ. Erickson (2010), σελ. 15-19.

43 Strataridakis (1988), σελ. 1-2.

44 Όμηρος, Ιλιάδα II, 645-652.

45 Όμηρος, Ιλιάδα XXIII, 111-127.

46 Σταμπολίδης (1996), σελ. 122.

47 Όμηρος, Οδύσσεια III, 293-296.

48 Πηγή για το κείμενο αποτελεί ο Tarditi (1968), σελ. 90 No 54.

49 Πausανίας, Ελλάδος Περιήγησις, Μεσσηνία, VIII, 3-4, βλ. και Snodgrass (1974), σελ. 198-200.

στον Θουκυδίδη⁵⁰ και στον Στράβωνα⁵¹. Ο αποικισμός της Γέλας που θα πρέπει να έλαβε χώρα μεταξύ του 691 και του 689 π.Χ., ήταν μάλλον προϊόν συνεργασίας Ροδίων και Κρητικών⁵². Σε αυτό συμβάλουν εκτός από τις γραπτές μαρτυρίες και αρχαιολογικά ευρήματα, όπως το μοτίβο του ανθρωπόμορφου ταύρου που χρησιμοποιούταν στα νομίσματα της Γέλας και παραπέμπει στον Μινώταυρο⁵³. Άλλωστε η σχέση της Κρήτης με τη Ρόδο είναι επιβεβαιωμένη και βάσει αναφορών στο «Χρονικό της Λίνδου»⁵⁴.

Οι αποικισμοί ιστορικά λαβαίνουν συνήθως χώρα σε περιόδους αναταραχών στα εδάφη των μητροπόλεων που οδηγούν μία μερίδα του πληθυσμού, η οποία ανήκει στο μέρος των ηττημένων της αντιπαράθεσης, σε μια κίνηση αποικισμού. Αν όμως έμπαινε κανείς στον πειρασμό να κάνει μια τέτοια υπόθεση για «αναταραχές» και στην περίπτωση της Κρήτης, θα έπρεπε να τις τοποθετήσει χρονολογικά πριν από το αποικιστικό κύμα που προκλήθηκε από αυτές. Στην περίπτωση μάλιστα του αποικισμού της Γέλας στις αρχές, αν όχι και πριν από τον 7ο αι. π.Χ.. Με βάση αυτά μία υποτιθέμενη κρίση επομένως δεν θα ενέπιπτε χρονικά στον 6ο αλλά μάλλον στην καλύτερη περίπτωση στον 7ο αι. π.Χ..

Από την άλλη οι επιπτώσεις των υποτιθέμενων αναταραχών ίσως να έγιναν λίγο αργότερα χρονικά αισθητές στην ίδια την Κρήτη. Στον αντίποδα αυτού του επιχειρήματος βέβαια, βρίσκεται το ότι μετά από ένα αποικισμό εκτός από την διευθέτηση των εσωτερικών προβλημάτων κατά κάποιο τρόπο ανοίγουν συνήθως και νέοι εμπορικοί δρόμοι. Τα αρχαιολογικά ευρήματα άλλωστε δείχνουν κατά τον 6ο αι. π.Χ. μία έντονη δραστηριότητα των Ελλήνων στη Δυτική Μεσόγειο που αποτελεί μία κερδοφόρα αγορά, τόσο για προϊόντα της κυρίως Ελλάδας όσο και των νέων αποικιών στην Ιταλία⁵⁵. Οπότε θα περίμενε κανείς μάλλον ευνοϊκές συνθήκες για ανάπτυξη στον 6ο αι. π.Χ. στην Κρήτη παρά για ύφεση.

50 Ο Θουκυδίδης στο βιβλίο VI, 4, 3 λέει ότι την Γέλα αποίκισαν ο Αντίφημος από την Ρόδο και ο Έντιμος από την Κρήτη. Επίσης στο βιβλίο VII, 57, 9 αναφέρει ότι οι Κρητικοί αν και είχαν βοηθήσει τους Ροδίους στον αποικισμό της Γέλας πολέμησαν ως μισθοφόροι αλλά με δική τους θέληση κατά των αποικιστών τους.

51 Ο Στράβων στα Γεωγραφικά στο σημείο που αναφέρεται στην ίδρυση του Τάραντα λέει ότι η περιοχή είχε πρώτα αποικιστεί από Κρητικούς οι οποίοι μάλιστα ανήκαν στην ομάδα εκείνη που με το Μίνωα ταξίδεψαν στη Σικελία αλλά στο γυρισμό τους έχασαν το δρόμο και βρέθηκαν στον Τάραντα, βλ. Στράβων Γεωγραφικά, VI, 3, 2 και VI, 3, 5-6.

52 Panvini (1996), σελ. 23-24, για την ίδρυση βλ. Griffio-Von Matt (1964), σελ. 50,55 και Higbie (2003), σελ. 227-230.

53 Carita (1972), σελ. 39-41.

54 Higbie (2003), σελ. 68-69 No 9, σελ. 73 No 18, σελ. 91 No 78, σελ. 100 No 105 και No 106, σελ. 110-111 No 25 και 26, σελ. 128 No 80.

55 Bonfante (2003), σελ. 50 και Hermary (2003), σελ. 67-69.

Όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, είναι το κενό στην έρευνα που ουσιαστικά στερεί τα αρχαιολογικά εκείνα τεκμήρια τα οποία θα πιστοποιούσαν μία ανάπτυξη για την περίοδο αυτή. Ελλείψει αυτών των τεκμηρίων δημιουργείται η αίσθηση της ύπαρξης ενός κενού για τον 6ο αι. π.Χ. στην Κρήτη, η οποία όμως βασίζεται σε ένα *argumentum ex silentio*.

ΤΟ ΑΡΧΑΪΚΟ ΚΕΝΟ

Το όλο ζήτημα του κενού στον 6ο αι. π.Χ. αφορά μία γενική διαπίστωση ότι από τέλη του 7ου αι. π.Χ. παρατηρείται μία απότομη διακοπή και στασιμότητα στα πράγματα της Κρήτης, η οποία ακολουθείται από μία αρνητική καμπή στην εξέλιξη και την πρόοδο του νησιού. Τον αιώνα αυτό η τάση για συσπείρωση γύρω από ισχυρά κέντρα που παρατηρούνταν κατά τον 7ο εγκαταλείπεται. Αν και συνεχίζουν να υπάρχουν αρκετά κέντρα, διαφέρουν ως προς τη σημασία σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα.⁵⁶ Ίσως μάλιστα το ότι οι Κρήτες απασχολούνταν ως μισθοφόροι ή κατέφευγαν στην πειρατεία να αποτελεί όντως μία ένδειξη κοινωνικών εντάσεων στο νησί αυτή την περίοδο⁵⁷. Θεωρείται ότι έχουμε εν γένει μείωση της παραγωγής της κεραμικής, ενώ και στην αρχιτεκτονική δεν ανιχνεύεται η ανάπτυξη που εντοπίζει κανείς στην κυρίως Ελλάδα⁵⁸.

Σημαντικός παράγοντας σύγκρισης είναι η σημασία της Κνωσού στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. για το νησί, που κάνει αυτή την καμπή να δείχνει εντονότερη. Για τον 6ο και μέχρι τον 5ο αιώνα δεν έχουν βρεθεί εκτεταμένα ανασκαφικά στρώματα. Οι τάφοι που έχουν χρονολογηθεί στον 6ο αιώνα είναι σχετικά λίγοι και τα αφιερώματα στο Ιερό της Δήμητρας είναι ελάχιστα για αυτή την εποχή.⁵⁹ Η διαφορά με τον 7ο είναι επίσης τέτοια που πιθανολογείται ακόμη και μια καταστροφή της Κνωσού αυτή την περίοδο⁶⁰. Πολλές είναι μάλιστα οι υποθέσεις σχετικά με το γεγονός ή τα γεγονότα που θα μπορούσαν να έχουν προκαλέσει μία καταστροφή της Κνωσού. Θα μπορούσε να ήταν πείνα, λοιμός, σύγκρουση με την Λύττο⁶¹ ή και όλα τα προαναφερθέντα μαζί, το ένα ως επακόλουθο του άλλου.

Ίσως βέβαια να μην πρόκειται απαραίτητα για μεταβολές που έλαβαν χώρα σε ένα τοπικό επίπεδο, αλλά για γενικότερες αναταραχές στην Ανατολική Μεσόγειο που είχαν ισχυρές επιπτώσεις στην οικονομία του νησιού. Με την κατάληψη για παράδειγμα της Φοινίκης από τους Ασσύριους ίσως να

---

56 Sjögren (2003), σελ. 111.

57 Μανδαλάκη (2004), σελ. 247-249.

58 Prent (1996-97), σελ. 36.

59 Hauxley (1994), σελ. 128.

60 Coldstream-Huxley (1999), σελ. 289, Morris (1998), σελ. 12-13 και για την αρχαϊκή περίοδο στην Κνωσό γενικότερα βλ. Erickson (2010), σελ. 235-249.

61 Hauxley (1994), σελ. 128-133, Coldstream-Huxley (1999), σελ. 301-303 και πιο αναλυτικά Erickson (2000), σελ. 136-146.

ευνοήθηκε περισσότερο η Κόρινθος, η Αθήνα και οι πόλεις της Ιωνίας από την αλλαγή των εμπορικών δρόμων.⁶² Το φαινόμενο αυτό φαίνεται να είχε αντίκτυπο σε όλο το εμπορικό δίκτυο της Ανατολικής Μεσογείου και όχι μόνο στην Κρήτη.⁶³ Ήδη από τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. υπάρχει μια καμπή και στις εξαγωγές της Κύπρου που μπορεί να οφείλεται επίσης στην επέκταση της ασσυριακής κυριαρχίας και τις αλλαγές που επήλθαν.⁶⁴

Από το 850 με 800 π.Χ. και μέχρι το 650 π.Χ. έχουμε την κορύφωση των κυπριακών εισαγωγών αγγείων στην Κρήτη, κυρίως στην Κνωσό. Μία γενιά μετά τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. η Κύπρος πέφτει και αυτή στα χέρια των Ασσυρίων. Έτσι οι εμπορικές της συναλλαγές με την Κρήτη σίγουρα πλέον περιορίζονται. Είναι μάλιστα χαρακτηριστική η απουσία της κρητικής κεραμικής από την Κύπρο κατά τα χρόνια αυτά πέραν από ελάχιστα παραδείγματα.⁶⁵

Αυτή όμως είναι η εικόνα που αποκομίζει κανείς και από τις άλλες θέσεις της Εγγύς Ανατολής στις οποίες θα περίμενε να βρει κρητικά προϊόντα. Υπάρχει δηλαδή μία σχετική έλλειψη αντικειμένων κρητικής παραγωγής στις θέσεις της Ανατολής από τις οποίες η Κρήτη κάνει εισαγωγές. Αυτό έχει οδηγήσει αρκετούς μελετητές στην υπόθεση ότι η Κρήτη αποτελούσε ένα διαμετακομιστικό σταθμό σε μία εμπορική οδό που έφτανε πολύ πιο μακριά από την Ανατολική Μεσόγειο και όχι αναγκαστικά ένα ακόμη μέρος με το οποίο είχαν οι θέσεις αυτές εμπορικές συναλλαγές.⁶⁶ Είναι βέβαια ένα θέμα συζήτησης από μόνο του, τι ακριβώς θα περίμενε να βρει κανείς σε αυτές τις θέσεις ως τεκμήριο των επαφών τους με την Κρήτη. Αυτή η μονόπλευρη εμπορική σχέση είναι πράγματι αρκετά αινιγματική, αλλά μπορεί να υπήρχαν και προϊόντα τα οποία εξήγαγε η Κρήτη στην Κύπρο και αλλού που δεν μας σώζονται σήμερα όπως υφάσματα, πρώτες ύλες και άλλα οργανικά υλικά⁶⁷. Έπειτα υπάρχει και το ενδεχόμενο τα προϊόντα που εξάγονταν να περιέχονταν σε ακόσμητα χρηστικά αγγεία. Αυξάνεται έτσι η πιθανότητα πολλά από αυτά να μην μπορούν εύκολα να αναγνωριστούν ή να

62 Prent (1996-97), σελ. 36 η οποία συνοψίζει τις απόψεις του Kirsten (1942), σελ. 4 και του Demargne (1947), σελ. 348-349.

63 Για το όλο θέμα των αναταραχών στην Ανατολή και το κατά πόσο οι αλλαγές αυτές επηρέασαν την οικονομία της Κρήτης βλ. Erickson (2000), σελ. 335-336.

64 Fourier (2009), σελ. 131.

65 Jones (2000), σελ. 146-147.

66 Hoffman (1997), σελ. 258, Prent (2005), σελ. 279-281 και *ibid.* σελ. 281-291 για την Κρήτη ως σταθμό εξαγωγής λακωνικής κεραμικής στην Β. Αφρική.

67 Jones (2000), σελ. 146.

απορρίπτονται ως μη χαρακτηριστικά, στην περίπτωση ειδικά που μας σώζονται λίγα ακόσμητα όστρακα. Η κρητική κεραμική παρουσιάζει αρκετές ιδιομορφίες ώστε να δημιουργεί συχνά προβλήματα στους εξοικειωμένους με αυτήν αρχαιολόγους, πόσο μάλλον σε ένα αρχαιολόγο που σκάβει παραδοσιακά σε περιοχές της Εγγύς Ανατολής και δεν είναι απολύτως απαραίτητο το ότι την γνωρίζει τόσο καλά.

Ο Morris από την άλλη πιστεύει ότι η περίοδος «σιωπής»⁶⁸ στην Κρήτη οφείλεται σε κάποιου είδους μείωση του πληθυσμού, τα αίτια της οποίας μένουν ασαφή. Ωστόσο παραδέχεται ότι ένα τέτοιο γεγονός, που θα άφηνε την Κρήτη σχεδόν ακατοίκητη δεν είναι δυνατόν να είχε διαφύγει από τις αρχαίες ιστορικές πηγές. Οι λίθινες επιγραφές αυτής της περιόδου εξάλλου είναι αρκετές ώστε να αναιρούν την εικόνα του κενού που δίδουν τα άλλα ευρήματα. Καταλήγει έτσι στο ότι θα έπρεπε ίσως να αναρωτηθεί κανείς όχι πού πήγε ο πληθυσμός της Κρήτης αυτή την περίοδο, αλλά γιατί το μόνο στοιχείο που έχουμε από αυτούς είναι οι επιγραφές τους.⁶⁹

Ανεξήγητη παραμένει ωστόσο η όπως φαίνεται ηθελημένη αποχή της Κρήτης από τις πολεμικές συγκρούσεις που λάβαιναν χώρα στην υπόλοιπη Ελλάδα κατά τον 6ο αλλά και τον 5ο αι. π.Χ.⁷⁰. Συχνά μάλιστα το «κενό» μοιάζει να μετατοπίζεται μάλλον προς τον 5ο αι. π.Χ. ως επακόλουθο των μεταβολών που συνέβησαν κατά τον 6ο αι. π.Χ.⁷¹. Το αποτέλεσμα είναι ο 5ος αιώνας να αποτελεί τον αμέσως επόμενο καλύτερο υποψήφιο για την ύπαρξη ενός «κενού»⁷². Η κατάσταση αυτή έχει ερμηνευθεί και ως αποτέλεσμα ηθελημένης στάσης της Κρήτης.⁷³ Ο Kirsten για να το υποστηρίξει βασίζεται στο ότι οι Κρήτες αρνήθηκαν να πολεμήσουν με τους άλλους Έλληνες κατά των Περσών τον 5ο αιώνα, δεν συμμετείχαν στην Αττική ή την Πελοποννησιακή συμμαχία και αθλητές από την Κρήτη δεν συμμετείχαν πάντα στους πανελλήνιους αγώνες. Κατά τον Van Effenterre ωστόσο, το γεγονός και μόνο ότι προσκλήθηκαν να συμμετάσχουν στο πλευρό των Ελλήνων κατά των Περσών ήταν δείγμα ότι τους θεωρούσαν κομμάτι του ελληνικού κόσμου.⁷⁴

Κατά την Sjögren αντιθέτως αυτή η εικόνα είναι καθαρά πλασματική και

68 Για την πρώτη χρήση του όρου βλ. Σταμπολίδης (1990), σελ. 400.

69 Morris (1998), σελ. 66.

70 Χανιώτης (1987), σελ. 185 και Τζανακάκη (2006), σελ. 81.

71 Λεμπέση (1987), σελ. 164-165 και Τζανακάκη (2006), σελ. 81.

72 Erickson (2000), σελ. 175-176.

73 Van Effenterre (1948), σελ. 20.

74 Prent (1996-97), σελ. 41 αναφερόμενη στις θέσεις των Kirsten (1942), σελ. 10-11 και Van Effenterre (1948), σελ. 34-36.

θεωρεί ότι «ο μόνος λόγος για τον οποίο παρουσιάζεται μία τέτοια εικόνα είναι επειδή η περίοδος προσεγγίζεται με μία μινωϊκή-κνωσιακή οπτική και υπό αυτή την έννοια αποκτά υπόσταση. Η παρακμή αυτή είναι επομένως ένα μοντέρνο κατασκευάσμα βασισμένο σε αυτά που προϋποθέτουμε ότι χαρακτηρίζουν ένα πολιτισμό.»⁷⁵. Σε κάποιες περιπτώσεις μπορούν να εντοπιστούν εισαγωγές ενώ ενδεχομένως να υπήρχαν αυτή την περίοδο και εμπορικές σχέσεις με την Κυρηναϊκή όπως φανερώνει η εύρεση εκεί κρητικής κεραμικής αυτής της περιόδου.⁷⁶ Ο Ηρόδοτος εξάλλου αναφέρει ότι υπήρχαν Κρήτες ήδη πριν τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. στην Κυρήνη⁷⁷. Τα αρχαιολογικά δεδομένα μάλιστα δείχνουν μια αύξηση των θέσεων που σχετίζονται με την λατρεία στην Κρήτη από τον 8ο αι. π.Χ. και προς τον 6ο αι. π.Χ.. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με την εικόνα που συνάγουμε μέχρι τώρα για το συγκεκριμένο διάστημα με βάση τα ευρήματα⁷⁸. Εξάλλου η όποια μείωση αφιερωμάτων κατά τον 6ο αι. π.Χ. εντοπίζεται σε θέσεις⁷⁹ οι οποίες μετά το 700 π.Χ. εγκαταλείπονται και οφείλεται επομένως στην αναπόφευκτη παρακμή των συγκεκριμένων θέσεων χωρίς να αντανakλά τη γενική εικόνα⁸⁰.

Τέλος, η αρχαϊκή κεραμική της Κρήτης δεν μοιάζει να παρουσιάζει καμία σημαντική τυπολογική εξέλιξη αφού τα σχήματα των αγγείων που παράγονταν τον 7ο συνεχίζουν και κατά τον 6ο αι. π.Χ.⁸¹. Αν λάβει κανείς υπόψιν του ότι η κεραμική του 6ου αιώνα είναι κυρίως χρηστική και ακόσμητη, τίθεται ένα ζήτημα για το εάν όντως αυτή η κεραμική απουσιάζει από τα ανασκαφικά σύνολα ή απλώς μπερδεύεται με κεραμική άλλης περιόδου ή ακόμη και απορρίπτεται ως μη χαρακτηριστική. Δεδομένης μάλιστα της ομοιότητάς της με αυτή του 7ου αι. π.Χ. δεν είναι απίθανο να κατατάσσεται με αυτήν.

Αν υπολογίσει κανείς την κεραμική που απορρίπτεται, μπερδεύεται με άλλη ή χρονολογείται στον προηγούμενο αιώνα, αντιλαμβάνεται ότι ένα μεγάλο κομμάτι ενδέχεται να έχει στερηθεί από το σύνολο. Τόσο μεγάλο που ίσως και να άλλαζε σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον την εικόνα της μείωσης της

---

75 Sjögren (2008), σελ. 220, για το ίδιο θέμα βλ. και Erickson (2010), σελ. 2-3.

76 Για κρητική κεραμική στη Λιβύη βλ. Boardman-Hayes (1966), σελ. 78-79, Boardman-Hayes (1973), σελ. 36-37 και Schaus (1985), σελ. 10-14.

77 Ηρόδοτος IV, 151, 3-10 και Coldstream-Huxley (1999), σελ. 301.

78 Sjögren (2003), σελ. 66 πίνακας 5.

79 Για τις θέσεις αυτές βλ. Prent (1996-97), σελ. 35-46.

80 Sjögren (2003), σελ. 66.

81 Callaghan (1992), σελ. 133, αντίθετα Prent (1996-97), σελ. 40.

παραγωγής. Αν μάλιστα κάποια από τα διακοσμημένα σχήματα του 7ου αιώνα αποδειχθεί ότι στην πραγματικότητα χρονολογούνται στον 6ο αιώνα, δεδομένου του συντηρητισμού της Κρήτης στην εξέλιξη της κεραμικής, τότε ο 6ος αι. π.Χ. πάει να είναι και τόσο «σκοτεινός». Ίσως στην πραγματικότητα να μην σηματοδοτεί τόσο μια περίοδο παρακμής, όσο αλλαγής του χαρακτήρα της κοινωνίας. Η γέννηση της πόλης και η αστική συσπείρωση είναι πιθανό να δημιούργησαν την ανάγκη για χρηστική κεραμική μαζικής παραγωγής. Η παραγωγή πολυτελών και διακοσμημένων αγγείων χρειάζεται χρόνο και μπροστά σε μια αυξημένη ζήτηση για την κάλυψη των πρακτικών αναγκών μιας πόλης ενδεχομένως απλούστερα σχήματα να προτιμώνταν.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ

Όπως προαναφέρθηκε, ήδη από τα ομηρικά έπη έχουμε πληροφορίες για μια Κρήτη με εκατό πόλεις⁸². Ακόμη και αν δεχτούμε ότι πρόκειται για σχήμα καθ' υπερβολήν που απλά εξυπηρετούσε τη λογοτεχνική αφήγηση, μπορεί κανείς να υποθέσει έστω ότι από αρκετά νωρίς υπάρχει στην Κρήτη μία μορφή αστικής συγκρότησης. Έπειτα τα αρχαιολογικά ευρήματα της μινωϊκής εποχής πιστοποιούν, για εκείνη τουλάχιστον την περίοδο, ένα πολύπλοκο σύστημα αστικής οργάνωσης. Ίσως είναι αυτός μάλιστα και ο λόγος που η αρχαϊκή αρχιτεκτονική στην Κρήτη μοιάζει σαν κάτι να στερείται. Γιατί είναι συχνά ειδομένη υπό το πρίσμα των όσων ξέρουμε για την μινωϊκή αρχιτεκτονική.

Αυτό που θα πρέπει ίσως να αναλογιστεί κανείς είναι αν πράγματι υπάρχει ένα έλλειμμα στην αρχαϊκή αρχιτεκτονική της Κρήτης ή αν πρόκειται για μία τεχνητή εντύπωση που προκαλείται στην πραγματικότητα από ανεπαρκή γνώση. Η έλλειψη ενός ευρήματος στην ανασκαφή δεν αποτελεί από μόνη της τεκμήριο ότι αυτό δεν υπήρξε. Ακόμη είναι αληθές ότι όσον αφορά τα οικιστικά, οι αλλαγές στην Κρήτη είναι επίσης μικρές. Συχνά συμβαίνει κάποια σπίτια να χρησιμοποιούνται διαρκώς για τρεις, τέσσερις ή και πέντε αιώνες χωρίς ιδιαίτερες τροποποιήσεις. Σε κάθε περίπτωση βέβαια μέχρι σήμερα οι οικίες που χρονολογούνται μετά το 575 π.Χ. είναι λιγότερες.⁸³

Στο σημείο αυτό ωστόσο αξίζει να ανακαλέσει κανείς τον τρόπο με τον οποίο δίδονται αυτές οι χρονολογήσεις, αφού αρχιτεκτονικά δεν έχουμε και τόσο μεγάλες διαφοροποιήσεις. Η απάντηση φυσικά είναι η κεραμική. Στην περίπτωση επομένως που η χρονολόγηση της κεραμικής είναι λάθος, τότε και η χρονολόγηση του ανασκαφικού συνόλου με το οποίο αυτή συσχετίζεται θα είναι και αυτή λανθασμένη. Αν έτσι υπάρχει μία τοπική παραγωγή ακόσμητης κεραμικής γύρω στο 575 π.Χ., την οποία οι ανασκαφείς χρονολογούν στην προηγούμενη περίοδο ίσως επειδή είναι και λίγο πιο «κακότεχνη», τότε εξηγείται η ύπαρξη ενός κενού στον 6ο αιώνα και στον αντίποδα ενός πλεονάσματος στον 7ο αι. π.Χ. που αντανακλάται σε οτιδήποτε χρονολογούμε με βάση την κεραμική. Δηλαδή στα περισσότερα ευρήματα αν όχι σε ολόκληρα ανασκαφικά στρώματα.

---

82 Για σχολιασμό αυτής της αναφοράς βλ. και Perlman (1992), σελ. 193.

83 Morris (1998), σελ. 63-64, από νέα ευρήματα φαίνεται ότι αυτό ενδέχεται να ανατραπεί πολύ σύντομα, βλ. Haggis et al. (2011)b, σελ. 431.

Στην αρχαϊκή Κρήτη έχουμε κτίρια αρκετά ανεπτυγμένης για την εποχή αρχιτεκτονικής⁸⁴ όπως ο ναός Α του Πρινιά⁸⁵, κτίσματα σε θέσεις όπως η Ελεύθερα⁸⁶ και η Γόρτυνα⁸⁷, ενώ σποραδικά ευρήματα όπως αρχιτεκτονικά μέλη της αρχαϊκής περιόδου μαρτυρούν την ύπαρξη οικοδομημάτων που αν και ήταν μάλλον εντυπωσιακά δεν μας σώζονται.⁸⁸

Επομένως ούτε και στην αρχιτεκτονική της αρχαϊκής περιόδου φαίνεται να έχουμε μια εικόνα που να συμβαδίζει με μία περίοδο ύφεσης.⁸⁹ Μπορεί μεν οι ενδείξεις να είναι σποραδικές αλλά αυτό οφείλεται περισσότερο σε παράγοντες όπως η συνεχής χρήση ενός χώρου, που συχνά αποβαίνει καταστρεπτική για τα πρωϊμότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά και η μη συστηματική ενασχόληση με αυτή την περίοδο στο νησί⁹⁰. Ας μην ξεχνάμε ότι πρόκειται για ένα τόπο που η έρευνα παραδοσιακά στρέφεται σε άλλες περιόδους, ενώ οι λίγες αρχαιολογικές ανασκαφές που «κοιτούν» και αλλού έχουν πάντα κάτι νέο να πουν.

Η Ελεύθερα για παράδειγμα δεν αποτελεί την μοναδική θέση στην Κρήτη όπου θα μπορούσε να βρει κανείς κατάλοιπα της γεωμετρικής περιόδου. Όντας όμως μία από τις πιο συστηματικά ανασκαμμένες και προβεβλημένες θέσεις αλλάζει άρδην την εικόνα που ίσως να είχε κανείς για την συγκεκριμένη περίοδο στην Κρήτη κάποια χρόνια πριν. Αυτή η έλλειψη συστηματικών ανασκαφών με ειδικό κέντρο βάρους την αρχαϊκή περίοδο, επιβαρύνεται περισσότερο από το ότι οι ήδη υπάρχουσες και προβεβλημένες βρίσκονται σε θέσεις που είχαν επιλεγεί με άλλα κριτήρια⁹¹. Ως εκ τούτου τα ευρήματα της αρχαϊκής περιόδου παραμένουν περιφερειακά και σποραδικά. Τίποτα δεν αποκλείει το ότι οι αρχαϊκοί πυρήνες κατοίκησης βρίσκονται κάπου κοντά αλλά όχι στον κυρίως ανασκαμμένο χώρο των γνωστότερων ανασκαφών στο νησί, οι οποίες ωστόσο διαμορφώνουν με τα ευρήματά τους την εικόνα που έχουμε για την Κρήτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι στα εκατό

---

84 Για ένα πίνακα δημοσίων οικοδομημάτων των οποίων οι διαστάσεις μας είναι γνωστές βλ. Τζιλιγκάκη (2009), σελ. 22, 23 και πιο αναλυτικά για τα χαρακτηριστικά των κτιρίων αυτών σελ. 24-48.

85 Stucchi (1974), σελ. 89-119.

86 Σταμπολίδης (1994), σελ. 148-150.

87 Colini (1974), σελ. 129-135.

88 De la Rosa (1974), σελ. 136-148, για τέσσερις βάσεις του 6ου αι. π.Χ. βλ. Tomasello (2009), σελ. 183-203, για αρχιτεκτονικά μέλη από τους Κουνάβους Ηρακλείου βλ. Ξανθουδίδης (1920), σελ. 75-77 και για την αρχιτεκτονική της αρχαϊκής περιόδου στην Κρήτη γενικότερα βλ. Τζιλιγκάκη (2009), *passim*.

89 Τζιλιγκάκη (2009), σελ. 48.

90 Erickson (2000), σελ. 31-32.

91 Ο οικισμός του 6ου αι. π.Χ. στην Κνωσό βρίσκεται πιθανότατα σε άλλη θέση από αυτόν της μινωϊκής περιόδου Erickson (2010), σελ. 237.

χρόνια ιστορίας των ανασκαφών της Κνωσού μόνο τρεις ανασκαφικές περιόδοι στόχευαν στην αποκάλυψη των αρχαϊκών και κλασικών στρωμάτων. Στις δύο μάλιστα περιπτώσεις η ανασκαφή είχε επικεντρωθεί εκτός των ορίων της πόλης, ενώ η τρίτη δεν εντόπισε καν τα αρχαϊκά στρώματα.⁹²

Το ότι οι πυρήνες των αρχαϊκών οικισμών μπορεί να βρίσκονται έξω από τα όρια των σημερινών γνωστών ανασκαφών πιστοποιείται και στην ανασκαφή της Ελεύθερνας. Υστερογεωμετρικά-πρωτοαρχαϊκά κτίσματα έχουν εντοπιστεί στη θέση Ξενιανά, αν και έχουν εν μέρει καταστραφεί από ελληνοιστικά οχυρωματικά έργα και από την διάνοιξη σύγχρονου αγροτικού δρόμου⁹³. Η θέση παραμένει έξω από τα σημερινά όρια και των τριών ανασκαφικών τομέων του Πανεπιστημίου Κρήτης και έτσι έχει μόνο τμηματικά ανασκαφεί. Ο οικιστικός πυρήνας λοιπόν της αρχαϊκής εποχής στην Ελεύθερνα βρίσκεται πιθανότατα σε διαφορετική θέση από ότι στις άλλες περιόδους. Γενικά άλλωστε στην πόλη αυτή οι οικισμοί και τα νεκροταφεία μετατοπίζονται στο πέρασμα των αιώνων από τον ένα λόφο στον άλλο και συχνά το ένα υπερκαλύπτει το άλλο. Αν ο οικιστικός πυρήνας των αρχαϊκών χρόνων βρίσκεται πράγματι πιο κοντά προς την περιοχή Ξενιανά, τότε μάλλον πως μιλάμε για μία μετατόπιση προς τα Βόρεια και άρα πιο κοντά στην εύφορη κοιλάδα που επιβλέπει ο κεντρικός λόφος της Ακρόπολης της Ελεύθερνας. Αυτό ίσως να συμβαίνει και στις περισσότερες περιπτώσεις των αρχαϊκών οικισμών στην Κρήτη. Λόγω της ανάπτυξης της γεωργίας εκείνη την περίοδο οι οικισμοί μάλλον μετατοπίζονται από τις φυσικά οχυρές θέσεις σε χαμηλές πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις⁹⁴ με πρόσβαση σε αρκετό νερό για άρδευση. Πιο κοντά ενδεχομένως στη θάλασσα αλλά ταυτόχρονα όχι πολύ πιο μακριά από τις ήδη γνωστές σε εμάς θέσεις.

Μία από τις πόλεις που παρουσιάζει διαφορετική εικόνα σε σχέση με την καθιερωμένη για τον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ. στην Κρήτη είναι η Γόρτυνα⁹⁵. Εκεί έχουν βρεθεί στρώματα τόσο του 6ου όσο και του 5ου αι. π.Χ.. Έτσι η περίφημη επιχειρηματολογία για την περίοδο του λεγόμενου αρχαϊκού κενού στην Κρήτη κατά την γνώμη του Di Vita, τουλάχιστον για τη Γόρτυνα, δεν ευσταθεί. Σύμφωνα με αυτόν η πόλη παρουσιάζει μία συνεχή κατοίκηση και

---

92 Erickson (2000), σελ. 45.

93 Σταμπολίδης (1994), σελ. 148-150.

94 Prent (1996-97), σελ. 39.

95 Perlman (1992), σελ. 203.

πολιτικό βίο από τον 7ο και για όλο το διάστημα μέχρι τον 5ο αι. π.Χ..⁹⁶ Εντοπίζεται μάλιστα μια τόσο εξαιρετική για τα δεδομένα του νησιού παραγωγή κεραμικής την αρχαϊκή περίοδο, ώστε τα μελαμβαφή αγγεία της Γόρτυνας να φτάνουν κάποια στιγμή να είναι συγκρίσιμα με τα αντίστοιχα αττικά⁹⁷.

Η Γόρτυνα δίνει την εικόνα μίας οργανωμένης πόλης με δημόσια κτίρια, όπως η Αγορά του 6ου-5ου αι. π.Χ.⁹⁸ και ο ναός του Πύθιου Απόλλωνα. Διαθέτει χωροταξική οργάνωση σε άστυ και περίχωρα και μεγαλοπρεπείς δημόσιες επιγραφές. Αυτό από μόνο του προϋποθέτει μία πολύ καλά οργανωμένη κοινωνική συγκρότηση με νόμους δημόσια αναρτημένους προφανώς για να μπορεί όποιος θέλει να τους διαβάσει. Δεν γίνεται αναγκαστικά λόγος για μαζικό αλφαριθμητισμό, αλλά τουλάχιστον κάποιοι θα έπρεπε να ήταν σε θέση να διαβάσουν τις επιγραφές αλλιώς δεν θα υπήρχε λόγος για την ύπαρξή τους.

Είναι επομένως απίθανο να μιλάμε για τέτοιο επίπεδο οργάνωσης σε μία τουλάχιστον από τις πόλεις της Κρήτης και να θεωρούμε ότι οι άλλες αυτή την περίοδο βρίσκονται σε πολύ κατώτερο *status*. Σίγουρα η Γόρτυνα δεν είναι η μέση κρητική πόλη της αρχαϊκής περιόδου, καθώς αναφέρεται στον κατάλογο των πλοίων της Ιλιάδας⁹⁹ ως η δεύτερη μεγαλύτερη πόλη του νησιού μετά την Κνωσό. Έτσι περιμένει κανείς ότι και στην αρχαϊκή περίοδο κρατά μία υψηλή θέση ανάμεσα στις πόλεις της Κρήτης. Ωστόσο θα ήταν μάλλον παράλογο να υποθέσει κανείς ότι όλη η υπόλοιπη Κρήτη την περίοδο αυτή βρίσκεται σε πλήρη απαξίωση και παρακμή. Ίσως οι πιο μικρές πόλεις και τα χωριά να μην γνώριζαν την άνθηση της Γόρτυνας και άλλων σημαντικών πόλεων της εποχής. Είναι μάλιστα πολύ πιο πιθανό να είχαν ένα χαμηλότερο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης. Σε κάθε περίπτωση όμως δεν θα ήταν λογικό να απέχει υπερβολικά από αυτό των μεγάλων πόλεων. Δεδομένης δηλαδή της αλληλεπίδρασης, των στενών επαφών και εξαρτήσεων των πόλεων και του χώρου επιρροής τους σε ένα νησί είναι απίθανο να έχουμε μόνο κάποια μεγάλα κέντρα τόσο ανεπτυγμένα και το υπόλοιπο νησί να βιώνει μία περίοδο «σιωπής», «σκοτεινών αιώνων», «κενού» ή όπως αλλιώς

96 Di Vita (2010), σελ. 35.

97 Erickson (2000), σελ. 117.

98 Ο Di Vita μιλά για μια αδιάσπαστη συνέχεια της κεραμικής στα στρώματα της αγοράς από τη γεωμετρική μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Di Vita (2010), σελ. 42.

99 Όμηρος, Ιλιάδα II, 645-652.

θα ονόμαζε κανείς μια περίοδο η οποία υστερεί συγκρινόμενη με την παρελθούσα και την επομένη αυτής.

Αυτή η εικόνα ύφεσης όπως προαναφέρθηκε παρατηρείται κυρίως στην Κνωσό του 6ου αι. π.Χ.. Αργότερα κατά τον 5ο αιώνα ενώ ο οικισμός πράγματι δείχνει σημεία ανάκαμψης, το νεκροταφείο δεν παρουσιάζει την ίδια εικόνα. Η αίσθηση αυτή μπορεί να δημιουργείται από την σταδιακή εγκατάλειψη των πολυτελών πυρών ως ταφικό έθιμο, την γενική μείωση των προσφορών στα νεκροταφεία αυτή την περίοδο και αλλού στην Ελλάδα και την παράλληλη αύξηση της χρήσης μικρότερων περιφερειακών νεκροταφείων. Μία αλλαγή που ίσως να σχετίζεται περισσότερο με μεταβολές οικιστικού χαρακτήρα.¹⁰⁰

Στην Κνωσό ο οικισμός μετά την εποχή του σιδήρου μετατοπίζεται, όπως και στην Ελεύθερα, προς τα Βόρεια. Υπάρχει μάλιστα το ενδεχόμενο η κλασική φάση κατοίκησης να υπερκαλύφθηκε από την ρωμαϊκή που κυριαρχεί σε αυτό το κομμάτι.¹⁰¹ Θα μπορούσε λοιπόν, όπως και στην περίπτωση του οικισμού, να χρησιμοποιείται και μία άλλη θέση ως νεκροταφείο από τα τέλη του 7ου και κατά τον 6ο αιώνα π.Χ.. Με την μετάβαση σε μια νέα θέση οι άνθρωποι θα ήταν λογικό να επισκέπτονταν τους νεκρούς τους στο παλιό νεκροταφείο τουλάχιστον για μία γενιά πιο εντατικά μέχρι την καθιέρωση της χρήσης του νέου. Έτσι στην Κνωσό αν είχε αλλάξει για κάποιο διάστημα η θέση όπου έθαβαν τους νεκρούς τους αλλά και του οικισμού, όταν θα επέστρεφαν στην παλιά θέση κατοίκησης τα σημάδια ανάκαμψης θα ήταν λογικό να είναι ορατά πρώτα στον οικισμό, ενώ στο νεκροταφείο τουλάχιστον μία γενιά αργότερα. Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί το ότι το νεκροταφείο στην Κνωσό καθυστερεί να παρουσιάσει σημάδια ανάκαμψης σε σχέση με τον οικισμό¹⁰².

Αυτή η εντύπωση της εγκατάλειψης που αποκομίζει κανείς για την Κνωσό έχει ωστόσο καταλήξει να χαρακτηρίζει και όλα τα νεκροταφεία στο νησί. Ενώ δηλαδή κατά τον 7ο αι. π.Χ. τα νεκροταφεία της Κρήτης αποδίδουν πολλά ευρήματα και χαρακτηρίζονται από μία ποικιλία ταφικών εθίμων, την περίοδο 625 με 575 π.Χ. θεωρείται ότι η Κρήτη, όπως έχει ειπωθεί, «φαίνεται

---

100 Coldstream-Huxley (1999), σελ. 291-292.

101 Hood-Smyth (1981), σελ. 18 και Coldstream-Huxley (1999), σελ. 298.

102 Coldstream-Huxley (1999), σελ. 295.

να κατοικείται από αθανάτους»¹⁰³. Αυτό όμως δεν ανταποκρίνεται στην εικόνα που έχουμε από τα μεγαλύτερα λατρευτικά κέντρα στα οποία οι προσφορές μοιάζουν να συνεχίζονται αδιάσπαστα στην πάροδο των αιώνων κατά περιπτώσεις μέχρι και τα ρωμαϊκά χρόνια¹⁰⁴. Μοιάζει δηλαδή κάτι που ισχύει ουσιαστικά για την Κνωσό να έχει επεκταθεί και ως γενικός κανόνας προσέγγισης της περιόδου σε όλο το νησί. Ο Erickson μάλιστα χαρακτηρίζει ως ένα πράγματι ατυχές γεγονός το ότι πολλοί μελετητές επέλεξαν την Κνωσό ως δείκτη του τι συμβαίνει στην Κρήτη του 6ου αι. π.Χ. μιας και τελικά μόνο εκεί επιβεβαιώνεται το περίφημο κενό¹⁰⁵.

Ένας σημαντικός παράγοντας που έχει επιπτώσεις στην εικόνα που έχουμε για τα νεκροταφεία στην Κρήτη του 6ου αι. π.Χ. είναι μια στροφή στο παρελθόν η οποία πιστοποιείται από αναβίωση λατρευτικών και άλλων δραστηριοτήτων σε μινωϊκές θέσεις. Υπάρχει δηλαδή μια τάση των κατοίκων του νησιού, όπως φαίνεται από προσφορές που γίνονται σε πρωϊμότερους τάφους, για επανασύνδεση ή προβολή της σχέσης τους με το μινωϊκό παρελθόν. Αυτό βέβαια σαν πρακτική δηλώνει την ανάγκη τους για προβολή μιας πολιτισμικής ταυτότητας άρρηκτα συνδεδεμένης με το παρελθόν του νησιού που τους εξασφαλίζει δικαιώματα ως ετεοί κάτοικοι αυτού επί της γης των προγόνων τους. Μια τέτοια ανάγκη μοιάζει να συμβαδίζει με την ύπαρξη μιας μορφής αριστοκρατίας στο νησί που αντλεί τα δικαιώματα και τη δύναμή της *κληρονομικῶ δικαίω*. Στην ανάγκη αυτής της αριστοκρατικής ελίτ να προβάλλει την σχέση της με το παρελθόν ίσως να οφείλονται τόσο οι μεμονωμένες προσφορές σε ταφικά σύνολα που παρατηρούνται όσο και οι πιο εκτεταμένες αναβιώσεις της λατρείας και φάσεις επαναχρησιμοποίησης παλαιότερων αρχιτεκτονικών καταλοίπων που ήταν ακόμη ορατά.¹⁰⁶ Σε αυτή την περίπτωση μειώνονται ακόμη περισσότερο οι πιθανότητες που έχει κανείς να διακρίνει αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που μπορούν με ασφάλεια να χρονολογηθούν στον 6ο αι. π.Χ..

Επιπλέον στα νεκροταφεία έχουμε συχνά πολλαπλές πιθοταφές, διαφορετικής χρονολόγησης, σε προγενέστερους θαλαμοειδείς τάφους που όμως τοποθετούνται συνήθως χρονικά ως ένα ενιαίο σύνολο στον 7ο αι. π.Χ.

---

103 Kotsonas (2002), σελ. 44.

104 Morris (1998), σελ. 61-62.

105 Erickson (2000), σελ. 23.

106 Sjögren (2006), *passim*.

αντί να κατανέμονται και καθ' όλο τον 6ο αι. π.Χ.. Αυτό γιατί σε ένα σύνθετο ταφικό σύνολο όπως τα προαναφερθέντα είναι εύκολο να προκληθεί σύγχυση σχετικά με το ποιο κτέρισμα ανήκει σε ποια ταφή. Δημιουργείται κατ' αυτόν τον τρόπο ένας φαύλος κύκλος. Σε αυτά τα μικτά ταφικά σύνολα συχνά συνάγεται ότι όλα τα κτερίσματα χρονολογούνται στον 7ο επειδή στον 6ο αιώνα θεωρείται *a priori* ότι υπάρχει μείωση προσφορών. Στην περίπτωση μάλιστα που πρόκειται για κεραμική του 6ου η οποία λίγο διαφοροποιείται από αυτή του 7ου, η χρονολόγηση του συνόλου στον 7ο αι. π.Χ. είναι προδιαγεγραμμένη. Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι οι προσφορές στον 6ο αι. π.Χ. θεωρούνται σχεδόν ανύπαρκτες.

Υπάρχει διαφορά ανάμεσα στη μείωση και την παντελή έλλειψη των προσφορών, ακόμη και για λόγους αντιλήψεων και όχι αναγκαστικά οικονομικούς¹⁰⁷. Πλήρης απουσία ευρημάτων αφιερωματικού χαρακτήρα δεν υπάρχει. Μία μείωση από την άλλη, δεν θα αποτελούσε *unicum* για την Κρήτη κατά τον 6ο αι. π.Χ., δεδομένου ότι απαντάται και στην υπόλοιπη Ελλάδα για το διάστημα αυτό¹⁰⁸. Το ζήτημα της συχνότητας των αφιερωμάτων εν γένει, εγείρει ερωτήματα και σε σχέση με την χρήση των ιερών την περίοδο αυτή. Κατά τον Erickson τον 6ο αιώνα στο Ιδαίο Άντρο και αλλού δεν εντοπίζεται η πληθώρα των χαλκών αφιερωμάτων ανατολίζουσας τεχνοτροπίας της προηγούμενης περιόδου. Τίθεται έτσι το ερώτημα μήπως τελικά παύουν να χρησιμοποιούνται τα ιερά.¹⁰⁹

Αρχικά θα πρέπει το επιχείρημα αυτό να αναλυθεί στη βάση του. Είναι έτσι απαραίτητο να εξεταστεί συνοπτικά το τι ακριβώς συμβαίνει με τα χαλκά έργα στο νησί την προηγούμενη περίοδο και γιατί σταματά πράγματι η παραγωγή τους. Όπως θα δούμε παρακάτω μάλιστα, είναι άλλοι οι λόγοι που γίνεται αυτό παρά το ότι εγκαταλείπονται τα ιερά.

Υπάρχει όντως κατά τον 8ο και μέχρι τον 7ο αιώνα μια πληθώρα χαλκών ευρημάτων ανατολίζουσας τεχνοτροπίας. Τα ευρήματα αυτά έχει αποδειχθεί τελευταίως ότι δεν είναι στην πλειονότητά τους εισαγωγές, αλλά μάλλον προϊόντα τοπικών εργαστηρίων τα οποία αναπτύχθηκαν από ένα κύμα μεταναστών τεχνιτών που εγκαταστάθηκαν στο νησί. Αυτό γιατί στα συγκεκριμένα έργα παρατηρούνται μοτίβα τα οποία έχουν υιοθετήσει οι

---

107 βλ. και Erickson (2010), σελ. 254-255.

108 Morris (1998), σελ. 67.

109 Erickson (2000), σελ. 335.

καλλιτέχνες, αν και ανατολίτες στην καταγωγή, από την Κρήτη όπου και διέμεναν πλέον.¹¹⁰ Είναι προφανές ότι υπήρχε παντού στην Κρήτη ένας αριθμός τέτοιων ευρημάτων με εξωτερικά παράλληλα, αλλά είναι ένα ζήτημα ποιος ήταν ο τόπος παραγωγής. Αυτό το ερώτημα έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα¹¹¹.

Πάνω σε αυτό το θέμα ο Boardman υποστηρίζει πως δεν έχουμε απαραίτητως να κάνουμε μόνο με μετανάστες τεχνίτες, αλλά ενδεχομένως με ένα ευρύτερο ρεύμα μεταναστών οι οποίοι να επέβαλαν την αισθητική τους στα τοπικά εργαστήρια. Αυτό το συνάγει από το ότι στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. κάνουν την εμφάνισή τους τοπικές απομιμήσεις της ανατολίτικης αυτής τεχνοτροπίας στην τέχνη που έφεραν μαζί τους κάποιοι τεχνίτες από τη χώρα τους αλλά και ταφικές πρακτικές που συνηθίζονται σε περιοχές όπως το Carchemish.¹¹²

Η χρονολόγηση γενικά των χάλκινων έργων αυτής της περιόδου στην Κρήτη είναι προβληματική και κυμαίνεται εν γένει από τα τέλη του 9ου-αρχές 8ου αι. π.Χ. μέχρι τον 7ο αι. π.Χ..¹¹³ Ένα από τα πιο χαρακτηριστικά έργα της περιόδου στην Κρήτη είναι οι αναθηματικές «ασπίδες» από το Ιδαίο Άντρο. Η εσωτερική εξέλιξη αυτών των αντικειμένων είναι τόσο μικρή ώστε να μην επιτρέπει να μιλάμε για ένα διάστημα μεγαλύτερο των δύο γενιών για το οποίο παράγονταν. Στο σύνολο δηλαδή θα πρέπει να μιλάμε για περίπου πενήντα χρόνια παραγωγής.¹¹⁴ Πιο πρόσφατα η διδακτορική διατριβή της Καλλιόπης Γκαλανάκη που λαμβάνει όλα τα παραπάνω υπόψη καταλήγει στο ότι οι ασπίδες του Ιδαίου Άντρου για παράδειγμα χρονολογούνται από το 750 π.Χ. μέχρι το 685 π. Χ. και παρουσιάζουν κάποια πρωϊμότερα χαρακτηριστικά γιατί ακολουθούν πρότυπα του 9ου και του 8ου αι. π.Χ. από την Ανατολή.¹¹⁵

Σε κάθε περίπτωση η παραγωγή τέτοιων χαλκών έργων είναι χρονολογικά περιορισμένη στο διάστημα που έδρασαν κάποιες γενιές τεχνιτών από την Ανατολή. Μετά από αυτές τις δύο με τρεις γενιές η παραγωγή αυτή σταματά έτσι και αλλιώς πριν από τον 6ο αι. π.Χ.. Όταν μάλιστα η Κρήτη παύει να «κουτά» τόσο προς την Ανατολή όσο προς την Πελοπόννησο και οι εμπορικές

---

110 Boardman (1996), σελ. 74-75.

111 Για μία πιο λεπτομερή πραγμάτευση της ιστορίας της έρευνας πάνω σε αυτό το θέμα βλ. Γκαλανάκη (2001), σελ. 210-211.

112 Boardman (1996), σελ. 76-78.

113 Γκαλανάκη (2001), σελ. 212 υποσημείωση Νο 1019.

114 Boardman (1961), σελ. 84.

115 Γκαλανάκη (2001), σελ. 219.

σχέσεις μπαίνουν σε άλλη τροχιά, είναι λογικό αυτού του είδους τα αφιερώματα να μην απαντώνται πλέον. Αντικαθίστανται καθώς φαίνεται από μία προτίμηση στην κεραμική και μάλιστα εγχώριας παραγωγής¹¹⁶.

Αυτό γίνεται ξεκάθαρο στην Κάτω Σύμη όπου η αδημοσίευτη κεραμική αλλάζει την εικόνα εγκατάλειψης που προκύπτει από τη μελέτη των μετάλλινων κυρίως αφιερωμάτων για τον 6ο αι. π.Χ.¹¹⁷ Άρα κατά τον 6ο δεν έχουμε ακριβώς μείωση, αλλά μάλλον αλλαγή του τύπου των αφιερωμάτων στα ιερά. Ενώ πιο πριν έχουμε χαλκά αφιερώματα και αντικείμενα από πολύτιμα υλικά εισηγμένα από την Εγγύς Ανατολή, τώρα έχουμε κυρίως αγγεία. Τα αγγεία βέβαια που βρίσκονται στα ιερά σπανίως παρουσιάζονται ως αφιερώματα, αλλά ως παρελκόμενα του τελετουργικού. Σε κάθε περίπτωση τονίζεται ότι η αλλαγή του τύπου των αφιερωμάτων ή του τελετουργικού¹¹⁸ δεν σημαίνει εγκατάλειψη. Έπειτα είναι αρκετά σύνηθες για την αρχαιολογία τα εισηγμένα από την Ανατολή τέχνηρα να θεωρούνται αντικείμενα πολυτελείας περισσότερο από ένα αγγείο εγχώριας παραγωγής εντείνοντας την αίσθηση της αλλαγής προς το χειρότερο. Παραλείπουμε όμως το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις τα αγγεία, ειδικά αυτή την περίοδο, ξεχώριζαν περισσότερο ως έργα τέχνης με βάση την παράσταση ή και τον ζωγράφο παρά για την χρηστική τους αξία. Μάλιστα αυτή η διάκριση είναι περισσότερο από εμφανής στην Κρήτη. Τα πολυτελή αττικά αγγεία χρησιμοποιούνται περισσότερο για επίσημα συμπόσια σε δημόσια κτίρια¹¹⁹, ενώ για καθημερινή χρήση προορίζονταν κυρίως εγχώριας παραγωγής αγγεία¹²⁰.

---

116 Erickson (2000), σελ. 383-384 και Prent (2005), σελ. 260-261.

117 *ibid.*, σελ. 269-270.

118 Για πραγμάτευση της πιθανής αλλαγής του τελετουργικού στην Κάτω Σύμη βλ. Erickson (2000), σελ. 336-341.

119 Για ένα ωραίο τέτοιο σύμπλεγμα δημοσίων κτιρίων αρχαϊκής περιόδου βλ. Haggis et al. (2011)a, *passim* και ειδικότερα σελ. 4-45.

120 Erickson (2010), σελ. 244-245.

ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Τα θραύσματα ενός κούρου από μαργαϊκό ασβεστόλιθο που βρέθηκαν στην Ελεύθερνα, ο οποίος στην ολότητά του θα έρχονταν στο μέγεθος περίπου του κούρου της Αναβύσσου¹²¹, μαρτυρούν την ύπαρξη μεγαλεπήβολων γλυπτών έργων στο νησί κατά την περίοδο που θεωρείται ότι η Κρήτη σιωπεί.¹²² Σε μία ακόμη δηλαδή πολιτισμική έκφανση της κοινωνίας του 6ου αι. π.Χ. στην Κρήτη συναντάμε μία διαφορετική εικόνα από αυτή που έχουμε αποκομίσει για την κεραμική της περιόδου.

Το αμφιλεγόμενο διάστημα 625-575 π.Χ. μάλιστα έχουμε μία ανθίζουσα κοροπλαστική, η οποία αντλεί τις ρίζες της σε μία μεγάλη παράδοση που έχει το νησί στην κατασκευή πλαστικών αντικειμένων από πηλό ήδη από τα μινωικά χρόνια¹²³. Έχουμε έτσι καθ' όλο τον 6ο αιώνα, καθώς στην Κρήτη δεν είθισται η χρήση του μαρμάρου όπως στην υπόλοιπη Ελλάδα, εκτεταμένη χρήση του πηλού για την αρχιτεκτονική γλυπτική¹²⁴ και τη μεγάλη πλαστική. Δημιουργείται κατ' αυτόν τον τρόπο μία μεγάλη παράδοση από Κρήτες γλύπτες όπως ο Δίποινος και ο Σκύλλης, ο Μεταγένης και ο Χερσίφρων από την Κνωσό¹²⁵ που μεταλαμπαδεύουν αυτή την τεχνική στην κυρίως Ελλάδα και θέτουν τις βάσεις στον 6ο αι. π.Χ. για την κατασκευή γλυπτών έργων αφού έχει γίνει πρώτα ένα πρόπλασμα σε πηλό. Μία καινοτομία χωρίς την οποία δεν θα μπορούσαμε να φτάσουμε στις κατακτήσεις της γλυπτικής των αιώνων που ακολουθούν.¹²⁶

Η ανάπτυξη της γλυπτικής δεν συμβαδίζει με μία εικόνα ένδειας και αναταραχών όπως αυτή που προβάλλεται για τον 6ο αι. π.Χ. στην Κρήτη. Σε γενικές γραμμές η γλυπτική ευδοκimeί σε περιόδους ειρήνης, ίσως λίγο μετά από ένα πόλεμο ή αλλαγή των δυνάμεων εξουσίας, αλλά όχι κατά τη διάρκεια αυτών των μεταβολών. Προκειμένου δηλαδή να έχουμε γλυπτά έργα θα πρέπει να υπάρχει ένας παραγγελιοδότης. Να υπάρχει μία ζήτηση στην οποία οι καλλιτέχνες προσδοκούν να ανταπεξέλθουν. Ας μην ξεχνάμε ότι παρά την

121 Richter (1960), αρ. 136, Rolley (2006), σελ. 239-240 και εικ. 152.

122 Stampolides (1990), σελ. 398-400.

123 Palermo (2009), σελ. 174, αντίθετα Erickson (2010), σελ. 8-9 όπου θεωρεί τα όποια εντυπωσιακά δείγματα εξαπρέσεις.

124 Για μία πλήρη ζωφορο από το Παλαίκαστρο βλ. Boardman (1961), σελ. 148, και από άλλες θέσεις βλ. Τζιλιγκάκη (2009), σελ. 32.

125 Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Naturalis Historia*, XXXVI, 9-10, *ibid*, VII, 125 και Palermo (2009), σελ. 174.

126 Palermo (2009), σελ. 174-175.

ανάγκη του γλύπτη να εκφραστεί η γλυπτική παραμένει την περίοδο αυτή ένα επάγγελμα με την αυστηρή έννοια του όρου. Αν η ζήτηση αυτή που δίνει δουλειά στους γλύπτες της περιόδου σχετίζεται με την ανάγκη μιας καθεστηκυίας αριστοκρατικής τάξης να προβληθεί ή με μία κοινωνία στην οποία πλούσιοι ιδιώτες διεκδικούν το δικαίωμά τους στην κοινωνική άνοδο, είναι στα πλαίσια της παρούσας εργασίας δευτερευούσης σημασίας. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι ότι τα χρήματα για αυτό υπάρχουν και διατίθενται. Δεδομένου ότι σε περιόδους καταστροφών και πολέμων δεν δαπανώνται εύκολα χρήματα για κούρους και πολυτελή αναθήματα, μάλλον πως δεν είναι αυτές οι συνθήκες που επικρατούν στην περίπτωση της Κρήτης του 6ου αι. π.Χ..

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Στην Κρήτη εκτός από την ποικιλία των ταφικών εθίμων, από τους όρους σε επιγραφές που προσδιορίζουν ταξικές διαφορές και αξιώματα, συμπεραίνει κανείς ότι ήδη από την αρχαϊκή περίοδο υπήρχε ένα πιο περίπλοκο σύστημα ιεραρχίας από ότι στην κυρίως Ελλάδα.¹²⁷ Οι επιγραφές αυτές χρονολογούνται με βάση την εξέλιξη του αλφαβήτου, είναι κυρίως νομοθετικού χαρακτήρα και προέρχονται από περιοχές όπως η Ελεύθερνα¹²⁸, η Δρήρος¹²⁹, η Γόρτυνα¹³⁰, η Λύττος¹³¹, η Κνωσός¹³² και αλλού¹³³. Προκύπτει έτσι, ότι τουλάχιστον σε αυτές τις θέσεις παρόλο που δεν υπάρχουν πολλά αρχαιολογικά ευρήματα για την περίοδο αυτή, η ζωή συνεχιζόταν σε κανονικούς ρυθμούς αλλιώς δεν θα είχαν νόημα οι επιγραφές.

Είναι μάλλον απίθανο να υπάρχει ανάγκη για θέσπιση αστικής νομοθεσίας και δημοσίευσής της σε κοινή θέα μέσω εκτενών επιγραφών χωρίς αστική ανάπτυξη. Αυτές δείχνουν την ύπαρξη ενός παγιωμένου και οργανωμένου συστήματος διοίκησης με ξεκάθαρη ιεραρχία ως προς τα όργανά του και τις αρμοδιότητες που είχε το κάθε ένα από αυτά. Επιπλέον στις επιγραφές δεν αναφέρονται εσωτερικές συγκρούσεις μεγάλης κλίμακας που να δικαιολογούν μία παρακμή κατά τον 6ο αιώνα. Η ύπαρξη πολλών συνθηκών σίγουρα προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιων αναταραχών, πράγμα ωστόσο αρκετά σύνηθες την αρχαϊκή περίοδο και στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο. Σε καμία περίπτωση όμως δεν γίνεται λόγος για ολοκληρωτική καταστροφή θέσεων, αλλά για μικρές διενέξεις τοπικού χαρακτήρα. Επιπλέον κάτι τέτοιο δεν πιστοποιείται ούτε από τα αρχαιολογικά δεδομένα, καθώς δεν βρίσκουμε εκτεταμένα στρώματα καταστροφής αυτήν την περίοδο.¹³⁴

Βέβαια ο Whitley θεωρεί σε γενικές γραμμές ότι η ύπαρξη γραπτών νόμων δεν προϋποθέτει ότι μπορούν όλοι να τους διαβάσουν και άρα δεν αποτελεί ένδειξη μαζικής εγγραμματοσύνης. Στην δε Κρήτη ειδικά δεν έχουμε και όλο

---

127 Morris (1998), σελ. 65.

128 Guarducci (1939), σελ. 147-157, Van Effenterre (1991), σελ. 17-21, Lupu (2005), σελ. 323-325.

129 Van Effenterre (1937), *passim* και ειδικότερα σελ. 333, Van Effenterre (1946), *passim*.

130 Guarducci (1950), σελ. 41-219, Willets (1967), *passim* και για την χρονολόγηση ειδικότερα σελ. 8-9.

131 Guarducci (1939), σελ. 183 και για μία επιγραφή που χρονολογείται στα τέλη του 6ου με αρχές 5ου αι. π.Χ. σε δεύτερη χρήση βλ. Van Effenterre (1985), *passim* και ειδικότερα σελ. 164 για τη χρονολόγηση.

132 Guarducci (1939), σελ. 56.

133 Για περισσότερες θέσεις βλ. Guarducci (1935), Guarducci (1939) και Guarducci (1942), υπό το όνομα της κάθε θέσης, οι επιγραφές είναι οργανωμένες με χρονολογική σειρά.

134 Prent (1996-97), σελ. 43-45.

εκείνο το *corpus* από *grafiti* που απαντάται στην Αθήνα από πολύ νωρίς σε όστρακα και συλλαβάρια. Ειδικά τα τελευταία μαρτυρούν και μία προσπάθεια καλλιέργειας της εγγραμματοσύνης. Η αθηναϊκή κοινωνία μοιάζει επίσης να χαρακτηρίζεται από ένα έντονο ενδιαφέρον για την αφηγηματικότητα των έργων. Αυτή φαίνεται από επιγραφές που συχνά μοιάζουν να περισσεύουν, όπως για παράδειγμα στο αγγείο Francois.¹³⁵

Στην Αθήνα επιπλέον παρατηρείται ένα πολύ μεγάλο ενδιαφέρον για την υστεροφημία όπως προκύπτει από αναθηματικές επιγραφές και υπογραφές καλλιτεχνών πολύ νωρίτερα από ότι απαντώνται στην Κρήτη. Εκεί τα έργα που μας σώζονται είναι λιγότερο αφηγηματικού χαρακτήρα αυτή την περίοδο και είναι κυρίως επηρεασμένα από το μινωϊκό παρελθόν και την Ανατολή παρά από τον Όμηρο όπως στην Αθήνα. Τα γνωρίσματα αυτά της αθηναϊκής τέχνης που υιοθετούνται και σε πολλές άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου στην Κρήτη απουσιάζουν. Η σύγκριση αυτή λοιπόν, που προκύπτει από τη διαφορετικότητα της Κρήτης σε σχέση με την Αθήνα, χρησιμοποιείται για να προωθήσει την εικόνα ενός ελλείμματος.

Πρώτα απ' όλα είναι λανθασμένη η κατ' αντιστοιχία σύγκριση που επιχειρείται, αφού έχουμε δύο κοινωνίες που ναι μεν ασπάζονται τον ίδιο πολιτισμό αλλά χαρακτηρίζονται από ένα τελείως διαφορετικό υπόβαθρο. Πρόκειται για μια διαδικασία σύγκρισης καθόλου διαφορετική από το να προσπαθεί κανείς να κάνει πράξεις προσθαφαίρεσης με ανόμοια πράγματα. Η Αθήνα είναι πιο αφηγηματική ως προς την τέχνη και ενδιαφέρεται για την υστεροφημία, αφού αυτά είναι τα διδάγματα που πήρε από τον Όμηρο. Ο θαυμασμός για τα ηρωϊκά κατορθώματα των ένδοξων προγόνων που πέρασαν στην αθανασία μέσω των ομηρικών επών τους ωθεί στο να επιθυμούν το ίδιο και για αυτούς. Ήταν ήδη ξεκάθαρο για τους Αθηναίους πως για να περάσουν στην αθανασία πρέπει κάπως να μνημονεύονται, όπως οι ήρωες των ομηρικών επών, ώστε να μην ξεχαστούν. Το πιο σίγουρο εφεύρημα για αυτό ήταν η γραφή. Κατανοούσαν δηλαδή το μέσο και τη δύναμή του και επεδίωκαν να γράψουν τα ονόματά τους παντού προκειμένου να τους θυμούνται. Να γνωρίζουν οι επόμενοι ποιος ανέθεσε τι, ποιος έφτιαξε το τάδε ή το δείνα έργο που σε μία κοινωνία του φαίνεσθαι έπαιζε μεγάλο ρόλο.

Ενώ στην Αθήνα η ομηρική κοινωνία αποτελούσε ένδοξο παρελθόν και

---

135 Whitley (1998), σελ. 311-320.

αντικείμενο μελέτης, στην δε Κρήτη το διάστημα αυτό φαίνεται ότι ακόμη επιβιώνει¹³⁶ και σχεδόν όλα λειτουργούν με τους όρους της προηγούμενης περιόδου. Ίσως στην Κρήτη να μην είχε το ίδιο νόημα για κάποιον να γράψει το όνομά του κάπου όπως στην Αθήνα. Αυτό έχει να κάνει με μία πολύ διαφορετική αντίληψη περί πολλών πραγμάτων. Πρώτα απ' όλα η παράδοση που έχει η Κρήτη από τα μινωϊκά χρόνια στην γραφή την θέλει να σχετίζεται περισσότερο με την διοίκηση, ενώ δεν φαίνεται να υπήρχε ακόμη η ανάγκη για έγγραφη τουλάχιστον λογοτεχνική ή ποιητική έκφραση. Αυτό πάντα στα πλαίσια των όσων πιστοποιούνται αρχαιολογικά. Αυτή η ανάγκη για έκφραση μπορεί να εξυπηρετούταν και από μέσα όπως είναι το έπος που επίσης δύσκολα πιστοποιούνται. Έπειτα πρέπει να έχουμε κατά νου το ότι η τραχιά επιφάνεια των χρηστικών ακόσμητων αγγείων που κυριαρχούν τον 6ο αιώνα π.Χ. στην αγορά της Κρήτης έτσι και αλλιώς δεν προσφέρεται για γραφή όπως τα μελαμβαφή αττικά αγγεία που με ένα αιχμηρό αντικείμενο μπορεί κανείς να χαράξει και να γράψει ό,τι θέλει.

Τότε βέβαια προκύπτει το ερώτημα γιατί δεν έχουμε, αν όχι εγχάρακτα, γραπτά έστω όστρακα ή αγγεία. Κάτι τέτοιο θα έπρεπε να συμβεί κατά τεκμήριο πριν την όπτηση και πιθανότατα από τον καλλιτέχνη. Όμως στην Κρήτη της περιόδου αυτής όχι μόνο το *status* των καλλιτεχνών φαίνεται να είναι τελείως διαφορετικό από αυτό της Αθήνας αλλά πολύ συχνότερα η καταγωγή τους μπορεί να εντοπίζεται σε άλλους τόπους όπως η Εγγύς Ανατολή¹³⁷. Είναι επομένως μάλλον απίθανο ότι ένας αγγειογράφος στην Κρήτη θα ήταν εγγράμματος όπως συμβαίνει συχνά στην Αθήνα. Ακόμη δε και στην αντίθετη περίπτωση ίσως να μην έβρισκε τα ίδια κίνητρα να υπογράψει έστω τα έργα του, αφού αυτή η έννοια της προβολής μέσω της υπογραφής του έργου από τον καλλιτέχνη δεν μοιάζει να έχει αποκρυσταλλωθεί ακόμη στην Κρήτη.

Σε κάθε περίπτωση είναι δύσκολο να πιστοποιήσει κανείς την εγγραματοσύνη του γηγενούς πληθυσμού της Κρήτης σε μία περίοδο για την οποία γνωρίζουμε τόσα λίγα. Έπειτα υπάρχουν και μέσα όπως οι πάπυροι και οι περγαμηνές που δεν μας επιβιώνουν εύκολα όπως στην Αίγυπτο. Επιπλέον η ανάπτυξη της νομοθεσίας συμβαδίζει συχνά με αυτήν του εμπορίου και της

---

136 Σταμπολίδης (1994), σελ. 21 και *passim*.

137 Για το θέμα των μεταναστών τεχνιτών στην Κρήτη βλ. Boardman (1996), σελ. 76-78 και Coldstream (2000), σελ. 168-169.

νομισματοκοπίας¹³⁸. Με το να έχουμε επομένως τόσες επιγραφές νομοθετικού περιεχομένου αυτή την περίοδο¹³⁹ είναι απίθανο να υπάρχει ταυτόχρονα μία πολιτισμική παρακμή.

Στην Κρήτη πιθανότατα υπήρχε ο ίδιος βαθμός εγγραματοσύνης με την υπόλοιπη Ελλάδα κατά την αρχαϊκή περίοδο. Για κάποιο λόγο όμως δεν μοιάζει να εκφράζεται μέσω προσωπικών επιγραφών όπως στην Αθήνα όπου υπάρχει μία τάση για όσο το δυνατόν περισσότερες επιγραφές. Αυτό είναι ένα φαινόμενο το οποίο έχει παρατηρηθεί και την ελληνοιστική περίοδο στην Κρήτη και δεν είναι απίθανο να αντλεί τις ρίζες του παλαιότερα στην αρχαϊκή και κλασική περίοδο του νησιού.¹⁴⁰

---

138 Willetts (1974), σελ. 28.

139 Για την πιστοποίηση της ύπαρξης ενός πολύπλοκου νομοθετικού συστήματος στην αρχαϊκή περίοδο με βάσεις από αρκετά νωρίτερα βλ. Willetts (1974), *passim*.

140 Whitley (2005), σελ. 45.

ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ

Η Κρήτη αν και αποτελεί τον τόπο που δέχθηκε πρώτος τις επιρροές από την Ανατολή ο συντηρητισμός που διακρίνει το νησί απέτρεψε την γρήγορη εξέλιξη των προτύπων που προσέλαβε στην κεραμική όπως συνέβη για παράδειγμα με την Κόρινθο. Αν και είχε ικανούς αγγειοπλάστες τα δείγματα αυτής της περιόδου είναι τόσο διάσπαρτα στο ίδιο το νησί και οι εισαγωγές τόσο περιορισμένες όπου είναι δύσκολη μία λεπτομερής χρονολογική προσέγγιση της αρχαϊκής κεραμικής με τον τρόπο που γίνεται για την αντίστοιχη κορινθιακή.¹⁴¹ Για τους λόγους αυτούς η χρηστική κεραμική του 6ου αιώνα στην Κρήτη παραμένει λιγότερο ελκυστική και κατά συνέπεια ελλιπώς μελετημένη. Η Κάντα την είχε χαρακτηρίσει ως αδημοσίευτη και κυριολεκτικά άγνωστη το 1991¹⁴². Σήμερα είκοσι χρόνια μετά ελάχιστα έχει διαφοροποιηθεί η κατάσταση αυτή¹⁴³. Από την άλλη μεγάλες ποσότητες αττικής και κορινθιακής κεραμικής που θα βοηθούσαν στη χρονολόγηση των αντίστοιχων στρωμάτων στο νησί δεν βρίσκονται συχνά.

Η αίσθηση ότι υπάρχει ένα «κενό» κατά τον 6ο αι. π.Χ. στις ακολουθίες της κεραμικής εντείνεται περισσότερο και από το ότι η Κρήτη μοιάζει να απέχει από τα πράγματα της κυρίως Ελλάδας αυτό το διάστημα¹⁴⁴ όπως προαναφέρθηκε. Δεν γνωρίζουμε ωστόσο κάποιο συγκεκριμένο περιστατικό με το οποίο θα μπορούσαμε να συνδέσουμε μια ρήξη στις σχέσεις της Αθήνας με την Κρήτη τον 6ο αι. π.Χ., χωρίς όμως κάτι τέτοιο να αποκλείεται εντελώς. Θα πρέπει ακόμη να έχουμε κατά νου ότι υπάρχουν συχνά αστάθμητοι παράγοντες στην διασπορά της κεραμικής, όπως το ότι οι έμποροι δεν ήταν αναγκαστικά Αθηναίοι ή το ότι το αγοραστικό κοινό δεν κατευθύνονταν πάντα από πολιτικές απόψεις¹⁴⁵. Η παρουσία επομένως ή όχι αττικής κεραμικής στο νησί δεν είναι αναγκαστικό ότι ανταποκρίνεται σε μία καλή σχέση ή μη με την Αθήνα.

Την έλλειψη εκτεταμένων εισαγωγών γνωστής και καλά μελετημένης κεραμικής του 6ου αι. π.Χ. φαίνεται να υποκαθιστά μία εγχώρια παραγωγή

---

141 Jeffery (1976), σελ. 193.

142 Κάντα (1991), σελ. 500.

143 Εξαίρεση αποτελεί η εργασία του B.Erickson που δημοσιεύθηκε πρόσφατα ως supplement του *Hesperia*, βλ.

Erickson (2010), *passim* και ειδικότερα για την εγχώρια παραγωγή, διαφοροποιήσεις και επιρροές σελ. 221-233.

144 Χανιώτης (1987), σελ. 185 και Τζανακάκη (2006), σελ. 81.

145 Τζανακάκη (2006), σελ. 90.

ακόσμητης κεραμεικής.¹⁴⁶ Αυτό ίσως να έχει να κάνει και με το ότι η νοοτροπία της κρητικής κοινωνίας την περίοδο αυτή δεν μοιάζει να ενστερνίζεται τις αθηναϊκές συνήθειες για πολυτελή αριστοκρατικά συμπόσια, όπως δείχνει η παντελής σχεδόν απουσία συμποτικών σκευών τόσο εισηγμένων όσο και τοπικής παραγωγής. Μάλλον δηλαδή έχουμε να κάνουμε με διαφορετικές ανάγκες τις οποίες η ακόσμητη, στην καλύτερη των περιπτώσεων ολόβαφη, εγχώρια κεραμική του 6ου αι. π.Χ. φαίνεται να κάλυπτε επαρκώς.¹⁴⁷ Η τοπική αυτή χρηστική κεραμική, όπως έχει ειπωθεί, λίγο διαφοροποιείται από αυτήν του προηγούμενου και του επόμενου αιώνα. Καθίσταται ως εκ τούτου δύσκολη η διαφοροποίηση του στρώματος του 6ου αι. π.Χ. και πολύ περισσότερο όταν σε αυτό βρίσκονται και όστρακα της προηγούμενης περιόδου, όπως συχνά συμβαίνει σε θέσεις που γνωρίζουν μεγάλη διάρκεια χρήσης.¹⁴⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα σφαιρικά κύπελλα που παράγονταν στην Ελεύθερα. Αυτό που διαφοροποιεί την παραγωγή του 6ου αιώνα από τον προηγούμενο είναι ότι σταδιακά το χείλος παύει να είναι ισχυρά εξωνεύον και κλίνει λίγο προς τα μέσα καθώς προχωράμε στον 6ο αι. π.Χ., χωρίς ωστόσο να γίνεται εντελώς κάθετο.¹⁴⁹

Τέλος, η ύπαρξη αδημοσίευτου υλικού που στερεί την αρχαιολογική έρευνα από πολύτιμες πληροφορίες που ίσως να άλλαζαν την εικόνα που έχουμε για την Κρήτη της κλασικής περιόδου δεν είναι υποψία ή υπόθεση, αλλά πραγματικότητα. Δεν μιλάμε πλέον για «σκοτεινούς αιώνες» αλλά μάλλον για «σκοτεινές αποθήκες» όπου το υλικό στοιβάζεται περιμένοντας να βρει το δρόμο του στο φως.¹⁵⁰ Δεν αποτελεί ωστόσο θέμα αυτής της εργασίας η διαπίστωση των λόγων που συμβαίνει κάτι τέτοιο. Ούτε γίνεται προσπάθεια να αποδοθούν άμεσα ή έμμεσα ευθύνες. Απλά παρατηρείται και τίθεται υπόψιν της ερευνητικής διαδικασίας το ότι υπάρχει άλλη μία παράμετρος που πρέπει να συνυπολογιστεί. Στο μέτρο βέβαια που κάτι τέτοιο είναι εφικτό αφού κάποιες φορές η ύπαρξη αδημοσίευτου υλικού πιστοποιείται και τίθεται υπόψιν των ερευνητών, κάποιες άλλες όχι. Συχνά το υλικό αυτό είναι ήδη υπό

146 Erickson (2000), σελ. 65.

147 Whitley (2005), σελ. 46-48.

148 Morris (1998), σελ. 67.

149 Για τις διαφοροποιήσεις αυτές βλ. Erickson (2000), σελ. 206 και εικόνα 17 τα 1.i,ii σε σύγκριση με τα 1.iii-viii που ανήκουν στον 6ο αι. π.Χ..

150 Τζανακάκη (2006), σελ. 82 υποσημείωση 6 όπου αναφέρει ότι από προσωπική της εκτίμηση με βάση το αδημοσίευτο υλικό από την αρχαία Κυδωνία υπάρχουν εισαγωγές εξαιρετικής ποιότητας αττικών αγγείων από τα τέλη του 6ου μέχρι και την πρώιμη ελληνιστική περίοδο, για το ίδιο ζήτημα βλ. και Erickson (2000), σελ. VII (εισαγωγή).

δημοσίευση, είτε κάποτε απροσδιόριστα θα δημοσιευτεί, είτε έχουν περάσει τόσα χρόνια από την ανασκαφή του που δεν θυμάται κανείς ότι υπάρχει χωρίς να κοιτάξει τις καταγραφές και τα αρχεία των ανασκαφών.

Έτσι δημιουργείται ένας κενός χρόνος μεταξύ της πληροφορίας και της κοινοποίησής της που γεννά υποθέσεις το ίδιο κενές και στο τέλος νεκρές. Είναι λάθος επομένως να αποφανθεί κανείς αν υπάρχει όντως ένα κενό στον 6ο αι. π.Χ. στην Κρήτη ή όχι προτού όλο το σχετικό υλικό μελετηθεί και δημοσιευτεί. Τότε πλέον θα μπορεί κανείς να μιλά όχι με υποθέσεις αλλά με τεκμηριωμένα επιχειρήματα βασισμένα στην αρχαιολογική πληροφορία.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ

Η Ελεύθερνα είναι μία αρχαιολογική θέση στην περιοχή του ορεινού Μυλοποτάμου Κρήτης στην οποία ξεκίνησε το 1985 το Πανεπιστήμιο Κρήτης την διενέργεια ανασκαφών που συνεχίζονται μέχρι και σήμερα. Βρίσκεται στις βορειοδυτικές υπώρειες του Ψηλορείτη και εκτείνεται περιμετρικά και επί του φυσικά οχυρού λόφου που σχηματίζεται ανάμεσα από το ρέμα της Αγίας Κυριακής και αυτό της Χαλοπότας, επιβλέποντας την πεδιάδα που εκτείνεται στα βόρεια μέχρι την ακτογραμμή όπου βρίσκεται σήμερα ο οικισμός του Πανόρμου.¹⁵¹

Έχει δώσει πληθώρα ευρημάτων διαφόρων περιόδων και χαρακτηρίζεται από μία συνεχή κατοίκηση τουλάχιστον από τη γεωμετρική περίοδο μέχρι και τις μέρες μας όπως πιστοποιείται από τα αρχαιολογικά στρώματα και τις γραπτές μαρτυρίες. Στα Ανατολικά του λόφου έχουν αποκαλυφθεί κυρίως τα ρωμαϊκά στρώματα κατοίκησης¹⁵². Στην κορυφή του λόφου κυριαρχούν τα παλαιοχριστιανικά στρώματα αν και η ανθρώπινη παρουσία πιστοποιείται από τα μινωϊκά χρόνια.¹⁵³ Στην Δυτική πλευρά του λόφου το μεγαλύτερο κομμάτι καταλαμβάνει σήμερα το υστερογεωμετρικό-αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας¹⁵⁴. Σημαντικό κομμάτι καταλαμβάνει και ο οικιστικός πυρήνας της ελληνιστικής εποχής, ο οποίος μάλιστα δείχνει να λαμβάνει υπόψιν του και να σέβεται τα όρια του νεκροταφείου μολονότι κατά την περίοδο αυτή δεν χρησιμοποιείται, τουλάχιστον ως νεκροταφείο¹⁵⁵.

Αν και ο κύριος οικιστικός πυρήνας της αρχαϊκής περιόδου δεν έχει ακόμη εντοπιστεί στον χώρο, τα ταφικά μνημεία που έχουν αποκαλυφθεί προδίδουν ότι κάπου θα πρέπει να εκτείνονταν ή να εκτείνεται ακόμη πιθανόν ένας αρχαϊκός οικισμός. Σε πολλά άλλωστε κτίρια που έχουν ανασκαφεί πιθανολογείται μια πρώτη φάση αυτής της περιόδου. Είναι μάλλον απίθανο λοιπόν να μιλάμε για αρχαϊκό νεκροταφείο χωρίς την ύπαρξη οικισμού ασχέτως εάν δεν μας σώζονται τα κατάλοιπα αυτού για κάποιο λόγο ή αν δεν τα έχουμε αποκαλύψει ακόμη.

---

151 Σταμπολίδης (2004)α, σελ. 18-20.

152 Θέμελης (2004), σελ. 46-80.

153 Καλπαξής (2004), σελ. 104-115.

154 Σταμπολίδης (2004)β, σελ. 116-143.

155 Σταμπολίδης (2004)γ, σελ. 82-103.

ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΑ ΟΣΤΡΑΚΑ

No 1. Το No 1 είναι όστρακο σώματος αγγείου άντλησης που θα πρέπει να έφερε παράσταση σκύλου ή αιλουροειδούς (βλ. εικ. 1 και πίνακα 1α). Διασώζεται το ένα από τα δύο πίσω πόδια και τμήμα του άλλου, το σώμα και το ένα επίσης εμπρόσθιο πόδι. Το μπροστινό του πόδι μοιάζει να ήταν προτεταμένο στο κομμάτι που δεν σώζεται σαν κάτι να επεδίωκε να πατήσει. Ενδέχεται να έχουμε δηλαδή παράσταση κυνηγιού και ο σκύλος να εφορμά σε κάποιο θήραμα, ίσως στην περίπτωση μας ελάφι. Αυτό βέβαια αν αναγιγνώσκεται ορθά ως κέρασ ελαφιού το μικρό αντικείμενο που αποδίδεται εγχάρακτο στο κάτω και δεξί πέρασ του οστράκου. Η βαφή δυστυχώς έχει απολεπιστεί για το μεγαλύτερο τμήμα και έτσι λίγο βοηθάει στην ερμηνεία της παράστασης.

Το No 1 στον τρόπο που αποδίδεται το σώμα του σκύλου καθώς στενεύει έντονα πλησιάζοντας τα πίσω πόδια ενώ τα μπροστινά φαίνονται μικρότερα όντας προτεταμένα θυμίζει τα σκυλιά στο αγγείο A303 (βλ. εικ. 2, 3) το οποίο αποτελείται από τα συνανήκοντα όστρακα A303a.b και A303c τώρα στο Βερολίνο¹⁵⁶. Η οينوχόη A303 χρονολογείται τη μέση με ύστερη πρωτοκορινθιακή περίοδο και σχετίζεται με τον κύκλο του ζωγράφου των σκύλων¹⁵⁷.

Αρκετές ομοιότητες υπάρχουν και με την οينوχόη C-31-317¹⁵⁸ από την Κόρινθο που χρονολογείται περίπου την ίδια περίοδο. Στον ώμο εικονίζεται κυνήγι λαγού, ενώ το υπόλοιπο αγγείο κοσμεείται με γεωμετρικά μοτίβα. Είναι συγκολλημένη από διαφορετικά όστρακα και το τμήμα που μας ενδιαφέρει είναι σχετικά φθαρμένο. Ο σκύλος που απεικονίζεται είναι τεχνοτροπικά αρκετά κοντά σε αυτόν του No 1 (βλ. εικ. 4). Η διακόσμηση με σκηνή κυνηγιού στον ώμο είναι αρκετά δημοφιλής στις οينوχόες αυτής της περιόδου¹⁵⁹ αλλά στην περίπτωση του οστράκου από την Ελεύθερνα δεν είναι σίγουρο αν εικονίζονταν κάτι αντίστοιχο ή όχι.

Δεδομένης της αποσπασματικότητάς του, το No 1 δύσκολα μπορεί να

¹⁵⁶ βλ. CVA Berlin 6 III Ca, πν. 21.3.

¹⁵⁷ CVA Berlin 6, σελ. 49, για ομοιότητες όχι ως προς την τεχνοτροπία αλλά την μορφή και την έντονη επιμήκυνση των μελών του σκύλου βλ. CVA Prague Mus. Nat. 1 III Ca, πν. 17.1,2 ακμ. 5918, Heurtley-Robertson (1948), πίν. 11 No 152, Dugas (1928), σελ. 80 και πίν. 21 τα υπ'αριθμόν 147, 148, 149, Stillwell-Benson (1984), πίν. 52 το No 1239 και ιδιαίτερα το No 1245.

¹⁵⁸ Weinberg (1943), πίν. 19, εικ. 141.

¹⁵⁹ *ibid.*, σελ. 43.

συσχετιστεί με ένα συγκεκριμένο τύπο αγγείου ή παράσταση γενικότερα. Μάλλον πως προέρχεται από το σώμα ενός αγγείου άντλησης με παράσταση κυνηγιού. Η ομοιότητά του με τα παραπάνω και η τεχνοτροπία που χαρακτηρίζεται από την επιμήκυνση της σιλουέτας του ζώου παραπέμπει σε μία χρονολόγηση κατά τα μέσα του 7ου αι. π.Χ.. Μολαταύτα η παράσταση του Νο 1 δεν μοιάζει να λαμβάνει χώρα σε μια περιορισμένη μετόπη του ώμου αλλά στο σώμα του αγγείου. Υπό αυτή την έννοια τα γεωμετρικά στοιχεία που είναι ακόμη έντονα στην οينوχόη C-31-317 από την Κόρινθο θα πρέπει να κατελάμβαναν μικρότερη έκταση στο αγγείο από το οποίο προήλθε το Νο 1. Προτείνεται έτσι για το όστρακο αυτό μία χρονολόγηση περί τα τέλη του 7ου αι. π.Χ. χωρίς όμως να είναι και βέβαιη.

No 2. Το No 2 είναι όστρακο κορινθιακού αλαβάστρου στο ύψος του λαιμού περίπου (βλ. εικ. 5 και πίνακα 1β). Μπορεί κανείς μετά δυσκολίας να διακρίνει πάνω από το άνθος, που φαίνεται σχεδόν αμέσως, δύο ακόμη αντικείμενα. Στο μεγεθυντικό φακό φαίνεται ευκολότερα η κεφαλή ενός πετεινού στο αριστερό πέρασ του οστράκου (βλ. εικ. 6). Ξεχωρίζει το κεφάλι, η κορώνα, το ράμφος, το λειρί και το μάτι του πτηνού. Στο δεξί πέρασ μάλλον πως εικονίζονταν άλλος ένας κόκορας. Εδώ όμως διασώζεται μόνο το λειρί, ο λαιμός με το πτύλωμα και η άκρη του ράμφους. Στον τρόπο που πλαισιώνουν τα δύο πτηνά το άνθος και αποδίδεται το πτύλωμα στο λαιμό του πετεινού στο δεξί πέρασ του No 2 μοιάζει αρκετά το αλάβαστρο 5587 (βλ. εικ. 7,8) τώρα στο Tübingen της Γερμανίας¹⁶⁰ που χρονολογείται το 620-600 π.Χ.¹⁶¹. Σε αυτό εικονίζονται αντρωποί κόκορες που πλαισιώνουν διπλό άνθος λωτού. Εδώ το άνθος λωτού φέρει πέντε ενδιάμεσα φύλλα, ενώ τα άκρα ένθεν και ένθεν αυτών είναι πιο σχηματοποιημένα και πιο προσεκτικά σχεδιασμένα. Στο αλάβαστρο 5587 το ένα από τα δύο πτηνά είναι λίγο πιο ψηλά σε σχέση με το άλλο με αποτέλεσμα το λειρί του ενός να έρχεται πάνω από το άνθος και του άλλου δίπλα. Η διαφορά αυτή στο 5587 δεν είναι τόσο έντονη όσο στο No 2. Στην περίπτωση του πρώτου πιο ψηλά βρίσκεται το πτηνό που εικονίζεται αριστερά σε αντίθεση με το όστρακο από την Ελεύθερνα όπου συμβαίνει το αντίστροφο. Αυτά βέβαια παραμένουν μικρές λεπτομέρειες που δεν είναι απαραίτητο ότι μπορούν να αποτρέψουν την ταύτιση με ένα εργαστήριο ή ζωγράφο. Το περιεχόμενο της παράστασης όμως σίγουρα ταυτίζεται με το αλάβαστρο στο Tübingen.

Ένα ακόμη παράδειγμα αγγείου που μοιάζει αρκετά με το No 2 μπορεί κανείς σήμερα να βρει στην ιδιωτική συλλογή Hashimoto στην Ιαπωνία¹⁶². Το άνθος ωστόσο αποδίδεται αρκετά διαφορετικά (βλ. εικ. 9, 10), με ευθείες σχεδόν παράλληλες γραμμές που σχηματίζουν ταινία αντί για το καμπύλο, σχεδόν σαν φολίδα, τμήμα στο No 2 από το οποίο φύονται τα φύλλα του άνθους. Οι πετεινοί στο αγγείο που βρίσκεται τώρα στην Ιαπωνία μοιάζουν τουλάχιστον σε σχέση με τα ορατά και συγκρίσιμα μέλη των πετεινών στο No 2 να είναι πιο λεπτομερώς αποδοσμένοι. Το αγγείο της συλλογής Hashimoto χρονολογείται το 610-590 π.Χ. και αποδίδεται στον τρόπο του ζωγράφου των

160 βλ. CVA Tübingen 1 III C, πιν. 23.5,6

161 CVA Tübingen 1, σελ. 46.

162 βλ. CVA Div. Samml. 1, Hashimoto III C, πιν. 2.1-4, αρ. κατ. No 98.

πετεινών¹⁶³.

Εκτός από τα αγγεία που αναφέρθηκαν παραπάνω σχετική ομοιότητα κυρίως ως προς το θέμα παρουσιάζουν μία σειρά από αλάβαστρα τώρα στο Μουσείο του Λούβρου. Τα υπ' αριθμόν καταλόγου μουσείου CA 11328, CA 3338 (βλ. εικ. 11) και CA 3046¹⁶⁴ καθώς και ένα αλάβαστρο του ζωγράφου των πετεινών στο Μιλάνο¹⁶⁵ (βλ. εικ. 12). Τέλος ένα ακόμη αλάβαστρο με παράσταση πετεινού έχει βρεθεί παλαιότερα στην Ελεύθερνα¹⁶⁶ αλλά δεν παρουσιάζει, άμεσα διακριτές τουλάχιστον, ομοιότητες με το Νο 2. Πιστοποιεί ωστόσο την απήχηση αυτού του τύπου αγγείων στην περιοχή. Με βάση τα κοινά στοιχεία ανάμεσα στο Νο 2, το αλάβαστρο 5587 τώρα στο Tübingen και αυτό στη συλλογή Hashimoto, το Νο 2 θα πρέπει να προέρχεται από ένα αλάβαστρο κοντά στον τρόπο του Ζωγράφου των πετεινών και χρονολογικά να τοποθετείται στις αρχές του 6ου αι. π.Χ..

---

163 CVA Div.Samml. 1, Hashimoto, σελ. 2-3.

164 Για το CA 11328 βλ. CVA Louvre 13 III Ca, πίν. 76.3,4. Για το CA 3338 βλ. CVA Louvre 13 III Ca, πίν. 77.2,3 και III Ca, πίν. 77.5 για το CA 3046.

165 βλ. CVA Milano Coll. H.A. 2, III C, πίν. 4.3.

166 Σταμπολίδης (1996), σελ. 45, εικ. 83 ακμ. 6318.

No 3. Πρόκειται για ανοιχτό αγγείο, σώζεται τμήμα πτερού και μικρό τμήμα σώματος μειξογενούς όντος (βλ. εικ.13, 14 και πίνακα 1γ). Ο τρόπος που αποδίδεται το πτύλωμα σε συνδυασμό με την ουρά πτηνού που δεν θα ταίριαζε σε σφίγγα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για σειρήνα, όπως στον κιονωτό κρατήρα CP-172¹⁶⁷ από την Κόρινθο (βλ. εικ. 15). Οι ομοιότητες που εντοπίζονται τόσο στις πυκνές και παράλληλες εγχαράξεις του πτυλώματος όσο και σε άλλες τεχνοτροπικές λεπτομέρειες είναι περισσότερο από εμφανής. Ωστόσο η σειρήνα του CP-172 ξεχωρίζει για την μεγαλύτερη ελευθερία στην εκτέλεση και τη φυσιοκρατική απόδοση. Αποδίδονται και τα δύο πτερά της σειρήνας, ενώ το περίγραμμά της χαρακτηρίζεται από ελεύθερες καμπύλες γραμμές, χωρίς την επιτήδευση που διακρίνει το όστρακο από την Ελεύθερνα. Η μετωπικότητα, η στυλιζαρισμένη απόδοση και οι συμβάσεις που χρησιμοποιούνται στο τελευταίο, βρίσκονται πιο κοντά στα μεταλλικά πρότυπα από τα οποία τέτοια μειξογενή όντα ανάγουν την καταγωγή τους. Ο κρατήρας από την Κόρινθο φέρει αρκετές συμπληρώσεις και ο Payne στην σύντομη πραγμάτευση που του κάνει τον τοποθετεί στην μέση κορινθιακή περίοδο¹⁶⁸.

Αντίστοιχη σειρήνα έχουμε και στο τόντο της κύλικας 17984 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών¹⁶⁹. Τεχνοτροπικά το No 3 δεν μοιάζει με την σειρήνα του 17984 (βλ. εικ. 16) αλλά ακολουθεί τις ίδιες συμβάσεις. Ο αγγειογράφος κάνει δύο παράλληλες κάθετες εγχαράξεις από τις οποίες ξεκινούν οριζόντιες επάλληλες γραμμές που αποδίδουν το πτύλωμα της ουράς. Αντίστοιχη σύμβαση χρησιμοποιείται και για το πτερό. Κάτι ανάλογο έχουμε και στην κύλικα ακμ.50230 από το Εθνικό Μουσείο του Τάραντα¹⁷⁰ μόνο που σε αυτή την περίπτωση εικονίζονται πτηνά (βλ. εικ. 17).

Λαμβάνοντας υπόψιν όλα τα παραπάνω, το όστρακο No 3 θα πρέπει να χρονολογηθεί με κάθε επιφύλαξη στις αρχές του 6ου αι. π.Χ.. Η ανασκαφή της Ελεύθερνας έχει εξάλλου αποδώσει αρκετές μεταλλικές φιάλες με παραστάσεις μειξογενών όντων που πιστοποιούν ότι δεν αποτελούσαν ένα άγνωστο μοτίβο στην περιοχή¹⁷¹. Τέτοιου είδους μεταλλικές φιάλες βρίσκονται συχνά ως κτερίσματα ή αναθήματα κατά τον 8ο και 7ο αιώνα π.Χ.

167 Weinberg (1943), σελ. 77-78 No 334.

168 Payne (1931), σελ.317 No 1177.

169 βλ. CVA Athènes 2 III Hg, πίν. 15.2. και σελ.9.

170 βλ. CVA Taranto 2 III C, πίν. 1.2. και αρ. κατ. III C, No 2.

171 Σταμπολίδης (2004), σελ. 277-280.

στην Κρήτη¹⁷² και υπό αυτή την έννοια οι Κρήτες ίσως να ήταν πιο ανοιχτοί στην εισαγωγή κεραμεικής διακοσμημένης με ένα προσφιλές μοτίβο.

---

172 Σταμπολίδης-Καρέτσου (1998), σελ. 248-254.

No 4. Το όστρακο φέρει ταινία με ενάλληλα φύλλα κισσού, ενώ διακρίνεται ένα καμπύλο τμήμα ερυθρού αντικειμένου προς το κέντρο του οποίου φαίνεται αμυδρά μελανή βαφή (βλ. εικ. 18, 19 και πίνακα 1δ). Το σχήμα του αντικειμένου αυτού που είναι ελαφρώς πεπλατυσμένο στο ανώτερο τμήμα μοιάζει αρκετά με ανθρώπινη κεφαλή (βλ. εικ. 20) όπως τις αποδίδει ο Ζωγράφος του Ομοβοπο¹⁷³ κάνοντας χρήση ερυθρού για την κώμη¹⁷⁴. Ο συγκεκριμένος Ζωγράφος χαρακτηρίζεται από την εκτεταμένη χρήση ερυθρού χρώματος, έχει ένα σχετικά συντηρητικό στυλ και εντάσσεται στο εργαστήριο του ζωγράφου C (βλ. εικ. 21). Το έργο του παρουσιάζει εκτεταμένη διασπορά από την Ρώμη, τον Τάραντα και τις Συρακούσες μέχρι την ακρόπολη της Θάσου. Οι κύλικες που του έχουν αποδοθεί χρονολογούνται μεταξύ του 560 και 550 π.Χ..¹⁷⁵ Κόκκινες λεπτομέρειες έχουν και κάποιες από τις μορφές στην κύλικα GR 4-1930¹⁷⁶ του Ζωγράφου της Χαϊδελβέργης η οποία φέρει και ταινία με ενάλληλα κισσόφυλλα πάνω από την παράσταση (βλ. εικ. 22, 23).

Εναλλακτικά το ερυθρό αντικείμενο που διακρίνεται στο No 4 θα μπορούσε να είναι ένα λοφίο και το μελανό κομμάτι προς το κέντρο να είναι το σημείο πρόσφυσης αυτού στην περικεφαλαία ενός οπλίτη όπως συμβαίνει στην κύλικα 531 από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (βλ. εικ. 24). Στο συγκεκριμένο αγγείο αποδίδονται μάχες οπλιτών όπου τα λοφία των περικεφαλαίων τους παρεμβάλλονται σε ταινία με ενάλληλα κισσόφυλλα άνωθεν αυτών όμοια με αυτήν του No 4 (βλ. εικ. 25). Το περίγραμμα του ερυθρού αντικειμένου στο No 4 ωστόσο είναι πιο ακανόνιστο από αυτό των λοφίων στην 531 παραπέμποντας περισσότερο σε κώμη όπως ειπώθηκε παραπάνω. Η εν λόγω κύλικα με ακμ. 531 αποδίδεται στον ζωγράφο C και χρονολογείται το 575-570 π.Χ..¹⁷⁷

Το συγκεκριμένο μοτίβο της ταινίας από ενάλληλα κισσόφυλλα είναι χαρακτηριστικό της ομάδας όπου είναι γνωστή στη βιβλιογραφία ως «band and ivy group». Όπως η κύλικα 21801 που βρίσκεται και αυτή στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (βλ. εικ. 26). Στην κύλικα 21081 όμως τα φύλλα είναι εναλλάξ ερυθρά και μελανά σε αντίθεση με το No 4 και την 531 όπου είναι

173 βλ. Brijder (1983), σελ. 204-207

174 βλ. Brijder (1983), σελ. 108, εικ. 29 τα u, v, w.

175 *ibid.*, σελ. 207

176 Beazley (1956), σελ. 63 No 4

177 βλ. CVA Athènes 3 III H, πίν. 8.4(A) και σελ. 19-21.

όλα μελανά. Η 21081 αποδίδεται επίσης στον τρόπο του ζωγράφου C και χρονολογείται το 550 π.Χ..¹⁷⁸

Το Νο 4 αν και αρκετά αποσπασματικό όπως όλα άλλωστε τα όστρακα της παρούσας εργασίας μπορεί ίσως να αποδοθεί στον τρόπο του ζωγράφου C. Σε αυτή την περίπτωση και με βάση την ομοιότητά του με τα παραπάνω θα πρέπει να χρονολογείται κάπου μεταξύ του 575 και του 550 π.Χ.. Η χρονολόγηση αυτή αν και μοιάζει λίγο αόριστη για ολόκληρο αγγείο παραμένει σχετικά καλή, αν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, για ένα τόσο μικρό και αποσπασματικό όστρακο σαν το Νο 4.

---

178 βλ. CVA Athènes 3 III H, πίν. 1.5,6 και σελ. 14-15.

No 5. Στο No 5 διακρίνεται πτερό από Σφίγγα, Σειρήνα ή κάποιο πτηνό, το κατώτερο τμήμα από μία όρθια ιματιφόρο ανδρική μορφή, τα πόδια μιας ακόμη όρθιας ανδρικής μορφής και ένα ακόμη αντικείμενο στο δεξί πέρασ του οστράκου, ίσως οκλαδίας δίφρος (βλ. εικ. 27, 28 και πίνακα 2β). Θυμίζει τις μικρογραφικές κύλικες¹⁷⁹ που φέρουν μία ταινία πάνω στην οποία εικονίζεται η παράσταση όπως η K. 94/9.14 (βλ. εικ. 29) που βρίσκεται στο Leiden της Ολλανδίας¹⁸⁰. Σε αυτήν όρθιες ανδρικές μορφές με ιμάτιο πλαισιώνουν Σειρήνα. Αντίστοιχη θεματολογία θα πρέπει να είχε και η κύλικα από την οποία προέρχεται το όστρακο No 5. Τεχνοτροπικά ωστόσο πλησιάζει περισσότερο την κύλικα με ακμ. T704 (βλ. εικ. 30, 31), τώρα στο Kassel της Γερμανίας¹⁸¹ που διακοσμείται με ερωδιούς και πετεινούς. Οι λεπτομέρειες του πτυλώματος που αποδίδεται με πυκνές ενάλληλες εγχαράξεις, τα λεπτά πόδια των μορφών και η χρήση του κόκκινου χρώματος για τις λεπτομέρειες πλησιάζουν αρκετά το No 5 ώστε να μπορεί να αποδοθεί στην ίδια Κατηγορία μικρογραφικών κυλίκων από το Kassel¹⁸². Σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, το No 5 θα πρέπει να χρονολογηθεί περί το 530 π.Χ..

---

179 βλ. Beazley (1932), *passim*, Beazley (1952), σελ. 159-197, Heesen (2011), σελ. 3-15 και *ibid.* σελ. 16-227 για ένα αναλυτικό κατάλογο.

180 βλ. CVA Leiden 2 III H, πίν. 60.2 και 60.4 η κύλικα K94/9.14, 540-530 π.Χ. (M. F. Vos)

181 βλ. CVA Kassel 1 III H πίν. 29.3, 30.3 και για τη χρονολόγηση σελ. 51-52 No 3, περί το 530 π.Χ. (R. Lullies).

182 βλ. Beazley (1956), σελ. 197.

No 6. Το όστρακο No 6 προέρχεται από λήκυθο και διασώζει τμήμα από μια καθιστή γυναικεία μορφή με χειριδωτό χιτώνα και ιμάτιο (βλ. εικ. 32, 33 και πίνακα 3α). Τρεις ενάλληλες κάθετες εγχαράξεις αποδίδουν τις πτυχώσεις του χιτώνα κοντά στο λυγισμένο βραχίονα. Άλλη μια ομάδα πτυχώσεων από ισάριθμες εγχαράξεις εντοπίζεται στο ιμάτιο που πέφτει κάθετα από τον ώμο. Το περίγραμμα του σώματος ορίζεται από μία ενιαία εγχάραξη που ξεκινά από το στήθος και συνεχίζει για να αποδώσει την κοιλιακή χώρα και τα πόδια της καθήμενης μορφής.

Η απόδοση των πτυχώσεων (βλ. εικ. 32) που είναι γραμμική δημιουργώντας σχεδόν γεωμετρικούς όγκους και κόβεται απότομα κοντά στο περίγραμμα της μορφής θυμίζει ως προς τον τρόπο τον σκύφο ακμ. 498¹⁸³ από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (βλ. εικ. 34). Ανάμεσα στο σώμα της γυναικείας μορφής και το προτεταμένο χέρι της βρίσκεται μία ομάδα τριών καθέτων πτυχώσεων που αποδίδονται με ισάριθμες εγχαράξεις και αναπαριστούν ιμάτιο. Δεν κάμπτονται καθόλου αλλά ούτε και συγκλίνουν μεταξύ τους όντας αφύσικα παράλληλες, αν και δεν ισαπέχουν η μία από την άλλη. Μοιάζουν έτσι αρκετά με τις πτυχώσεις του ιματίου νεαρού άνδρα που αναπαρίσταται στον προαναφερθέν σκύφο¹⁸⁴ κοντά στη δεξιά λαβή της Β πλευράς να κρατά ένα αμφορέα στον ώμο του (βλ. εικ. 35).

Ορισμένες ομοιότητες με το No 6 βρίσκει κανείς και στην μελανόμορφη λύκηθο 41.162.255¹⁸⁵, τώρα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, που εικονίζει γυναίκες να οδηγούν ταύρο σε θυσία (βλ. εικ. 36). Αρκετά ενδιαφέρουσα σύνθεση στην οποία μία γυναίκα που κρατά ή φύονται από το σώμα της βάκχιοι κλάδοι, βρίσκεται στη θέση όπου συνήθως θα περίμενε κανείς το Διόνυσο πλαισιωμένο από Μαινάδες. Η ύψωση των χειρών σε δύο από τις μορφές θυμίζει αυτήν του οστράκου No 6, στο οποίο αποκτά όμως ένα πιο ιερατικό χαρακτήρα δεδομένου ότι η μορφή είναι καθήμενη.

Η λήκυθος στη Νέα Υόρκη χρονολογείται το 500-480 π.Χ. και ο σκύφος 498 το 525-475 π.Χ.. Ωστόσο το No 6 μοιάζει με βάση την τεχνοτροπία, και το θέμα της καθιστής γυναικείας μορφής να είναι σχετικά πρωϊμότερο. Το αρκετά καμπύλο προφίλ του οστράκου παραπέμπει σε ένα ψηλό, στενό και

183 βλ. CVA Athènes 1 III Hg, πίν. 4.1-3.

184 βλ. CVA Athènes 1 III Hg, πίν. 4.3.

185 βλ. Kaltsas-Shapiro (2008), σελ. 238 αρ. κατ. 109.

κυλινδρικό σώμα¹⁸⁶ και ως εκ τούτου προτείνεται για το όστρακο αυτό μία χρονολόγηση περί τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. αν και αρκετά συζητήσιμη.

---

186 Για την εμφάνιση αυτού του τύπου σώματος βλ. Haspels (1936), σελ. 41.

No 7. Όστρακο αμφορέα προερχόμενο από το ύψος του λαιμού κοντά στη μετάβαση προς την κοιλιά (βλ. εικ. 37, 38 και πίνακα 3β) με διακόσμηση αλυσίδας από λωτούς και άνθη λωτού. Κάτω από το διακοσμητικό αυτό μοτίβο διασώζεται ένα κλαδί. Το πιο κοντινό σε αυτό παράλληλο που εντοπίστηκε σε σχέση με τον τρόπο που εικονίζεται το κόσμημα είναι ένας δίγλωσσος αμφορέας του Ζωγράφου του Ανδοκίδη (βλ. εικ. 39), τώρα στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης¹⁸⁷. Εικονίζει τον Ηρακλή που ετοιμάζεται να θυσιάσει Ταύρο και φέρει αντίστοιχη διακόσμηση αλυσίδας με λωτούς και άνθη λωτού στο λαιμό. Το δέντρο πίσω από τον ταύρο έχει και αυτό κλαδιά που φτάνουν μέχρι το μοτίβο στο λαιμό αλλά τα φύλλα είναι λογχοειδή ενώ αυτά του No 7 αποδίδονται ως απλές στιγμές και επομένως πρόκειται για κισσό. Χρονολογείται μεταξύ του 525 π.Χ. και του 515 π.Χ..

Ένα ακόμη κοντινό παράλληλο αποδίδεται στην Ομάδα των τριών γραμμών και βρίσκεται τώρα στο Μουσείο Getty¹⁸⁸. Άλλο αγγείο στο οποίο απαντάται επίσης κάτι αντίστοιχο ανήκει στην Ομάδα του Λεάγρου και εικονίζει την Αθηνά ανάμεσα σε δύο πολεμιστές¹⁸⁹. Και τα δύο προαναφερθέντα παραδείγματα, που χρονολογούνται γύρω στο 510 π.Χ., έχουν μία ερυθρή στιγμή στη βάση κάθε άνθους λωτού αντίθετα με το No 7 όπου το ερυθρό χρώμα απουσιάζει.

Στα τέλη του 6ου αιώνα χρονολογείται και ένα όστρακο παναθηναϊκού αμφορέα (βλ. εικ. 40) που βρίσκεται τώρα στο Erlangen της Γερμανίας¹⁹⁰. Οι εγχαράξεις επί του μελανού υαλώματος με τις οποίες αποδίδονται οι λεπτομέρειες είναι όμοιες με το No 7 αν και κάπως πιο αμελώς και σχηματικά αποδοσμένες. Αρκετά κοντά στο παράδειγμα από την Ελεύθερνα είναι και ο λαιμός του αμφορέα 927.39.2A (βλ. εικ. 41), τώρα στον Καναδά που χρονολογείται το 520 π.Χ.¹⁹¹. Ωστόσο στον αμφορέα που βρίσκεται στον Καναδά η μετάβαση από τον λαιμό στον ώμο του αγγείου είναι πιο απότομη. Πρόκειται δηλαδή για αμφορέα με λαιμό, ενώ το όστρακο της Ελεύθερνας μάλλον πως προέρχεται από αμφορέα με κοιλιά, καθώς η μετάβαση αυτή από το λαιμό στον ώμο είναι πιο ομαλή. Έπειτα στο No 7 κάτω από το κόσμημα ακολουθεί κατευθείαν η παράσταση χωρίς να παρεμβάλλεται κάποιο

187 Clark et al. (2002), σελ. 33, εικ. 20-21.

188 *ibid.*, σελ. 121, εικ. 113.6.

189 *ibid.*, σελ. 67, εικ. 59.

190 βλ. CVA Erlangen 2 III H, ακμ. I517α2 και σελ. 22.

191 βλ. CVA Toronto 1 III H, πίν. 11.3 και σελ. 8-9.

γλωσσωτό κόσμημα σαν αυτό που φέρει στον ώμο του το αγγείο 927.39.2A ή κάτι παρόμοιο προκειμένου να τονιστεί έτσι η αδιάσπαστη μετάβαση από το λαιμό στον σώμα.

Το όστρακο της Ελεύθερας με βάση τα παραπάνω θα πρέπει να χρονολογηθεί και αυτό κοντά στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.. Ως προς την παράσταση, το πιθανότερο είναι να εικόνιζε ένα διονυσιακό θέμα αν λάβουμε υπόψιν το κλαδί κισσού που διακρίνεται.

No 8. Το αγγείο έφερε μελανόμορφη παράσταση από την οποία δυστυχώς μας σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα γυναικείας μορφής. Διακρίνεται το κατώτερο μέρος του ενδύματος αυτής και τα πέλματα. Στο No 8 (βλ. εικ 42, 43 και πίνακα 2α), όπως συχνά συμβαίνει σε τέτοιες απεικονίσεις γυναικείων μορφών στην αγγειογραφία¹⁹², τα πέλματα σχεδιάζονται με μελανό χρώμα και επ' αυτών χρίεται το λευκό επίθετο χρώμα (βλ. εικ. 44, 45). Ως προς το σχήμα του αγγείου, με βάση το πάχος και το προφίλ του No 8, αν και αποτελεί πολύ μικρό και μη χαρακτηριστικό τμήμα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι έχει περισσότερες πιθανότητες να προέρχεται από λήκυθο¹⁹³ παρά από μία κύλικα ή αμφορέα. Ακόμη και για την κατηγορία των αμφορέων τύπου Β το όστρακο αυτό παραείναι λεπτό¹⁹⁴.

Το όστρακο No 8 παρουσιάζει ομοιότητες σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό κατά περίπτωση με αρκετά παραδείγματα γνωστών αγγείων ώστε να μπορεί κανείς να προβεί σε μία σύγκριση. Από τους 375 τόμους του *Corpus Vasorum Antiquorum* που εξετάστηκαν, το πιο κοντινό στο No 8 παράλληλο προέρχεται από τη Ρόδο¹⁹⁵ (βλ. εικ. 46). Πρόκειται για την κύλικα No 12708, τώρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, που ανήκει στην ομάδα της Villa Giullia 3559 και χρονολογείται περί το 540 π.Χ.¹⁹⁶. Και στις δύο πλευρές εικονίζεται σε μία φαρδιά ταινία ανάμεσα στις λαβές μάχη οπλιτών που πλαισιώνονται από δύο γυναικείες μορφές, πεζούς και έφιππους εφήβους. Οι απεικονίσεις αυτές οπλιτών που μάχονται ανάμεσα σε δύο γυναικείες μορφές ερμηνεύονται συνήθως ως απεικονίσεις της μάχης του Αχιλλέα με τον Μέμνονα¹⁹⁷ και συνδέονται συχνά με την ψυχοστασία¹⁹⁸. Ένα ακόμη αγαπητό θέμα της περιόδου που εμπλέκει γυναικείες μορφές με οπλίτες είναι και οι σκηνές αποχαιρετισμού¹⁹⁹. Είναι ιδιαίτερα δημοφιλείς από το δεύτερο μισό του 6ου και μέχρι τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. στην αττική αγγειογραφία²⁰⁰. Ενώ το ότι έχουν και ένα συμβολισμό σε σχέση με τον τιμημένο θάνατο στον

192 βλ. CVA Athènes 1 III Hg, πίν. 5.1,2, CVA Rhodes 1 III H, πίν. 33.1,2 και για ένα παράδειγμα χωρίς λευκή βαφή βλ. Haspels (1936), πίνακας 9, εικ. 3 οι μαινάδες στη λήκυθο 20958 από τις Συρακούσες.

193 Για την εμφάνιση των ληκύθων με ψηλό, στενό, κυλινδρικό σώμα και μία κόκκινη περιθέουσα ταινία στο σημείο συμβολής του σώματος με το πόδι όπως το No 8 βλ. Haspels (1936), σελ. 41 και εξής.

194 Για ένα παράδειγμα αμφορέα τύπου Β, βλ. CVA Rhodes 1 III H, πίν. 9.1-4 και σχέδιο 9.

195 βλ. CVA Athènes 3 III H, πίν. 31.4(A).

196 CVA Athènes 3, σελ. 41.

197 Schefold (1993), σελ. 323-324, Kemp-Lindemann (1975), σελ. 209-218, Panayotopoulou (1976), σελ. 54-70 και για ένα λεπτομερή κατάλογο τέτοιων απεικονίσεων βλ. Brommer (1973), σελ. 348-351.

198 Κακριδής (1987), σελ. 116-122.

199 Για μια λίστα αγγείων με σχετικές απεικονίσεις βλ. Spieß (1992), σελ. 189-199 και 201-208.

200 Για μία πρώιμη λήκυθο με αντίστοιχη θεματολογία βλ. Haspels (1936), πίν. 10.1a,b και σελ. 34, ακμ. 415, 540-530 π.Χ..

πόλεμο θα καθιστούσε ένα τέτοιο αγγείο ακόμη πιο ελκυστικό για προσφορά σε ένα νεκρό πολεμιστή.²⁰¹ Ευρήματα όπως η πυρά του πολεμιστή²⁰² και ο τάφος A1K1²⁰³ υποδεικνύουν την ύπαρξη μίας παράδοσης πολεμιστών, οι οποίοι μάλιστα θάβονται κατά τα ομηρικά έθιμα ταφής.

Τα γυμνά μέρη των γυναικείων μορφών στο παράδειγμα από τη Ρόδο αποδίδονται με λευκό επίθετο χρώμα όπως στο όστρακο της Ελεύθερας. Επιπλέον το μοτίβο με το οποίο αποδίδεται η παρυφή του ενδύματος της μορφής του οστράκου Νο 8, στο παράδειγμα από την Ρόδο απαντάται τόσο στην παρυφή όσο και στο ζώμα των γυναικείων ενδυμάτων αλλά και στο τελείωμα του κοντού χιτώνα, του ενός εκ των δύο οπλιτών. Σημαντικός παράγοντας για την σύγκριση δεν είναι τόσο το μοτίβο της ταινίας που αποτελείται από ζεύγη παραλλήλων που πλαισιώνουν διακεκομμένη γραμμή αλλά η τεχνοτροπία. Οι εγχαράξεις είναι αποφασιστικές ξεφεύγοντας συχνά λίγο από τα όρια της μελανής βαφής με την οποία αποδίδεται το ένδυμα. Για την απόδοση των πελμάτων ο αγγειογράφος κάνει πρώτα μία κυρτή πινελιά μελανής βαφής επί της οποίας αργότερα θα θέσει το λευκό επίθετο χρώμα. Τα πέλματα είναι ασυνήθιστα επιμήκη και οξύληκτα, ενώ μόλις που ξεπροβάλλουν κάτω από το ραδινό φέρον μέρος της γυναικείας μορφής η οποία θυμίζει τις κόρες αυτής της περιόδου βλ. εικ. 47, 48).

Μπροστά από τη γυναικεία μορφή του οστράκου από την Ελεύθερα διακρίνεται ένα ακόμη μελανό αντικείμενο, στο δεξί πέρασ του οποίου υπάρχει μία κάθετη εγχάραξη που σηματοδοτεί το τελείωμά του (βλ. εικ. 47). Παρατηρώντας τον δεξιά ως προς το θεατή ευρισκόμενο οπλίτη της πλευράς Α στην κύλικα 12708 από τη Ρόδο διαπιστώνει κανείς ότι το δεξί του πόδι που προβάλλεται πίσω για αντιστήριξη βρίσκεται στο ίδιο περίπου σημείο με το αντικείμενο που διακρίνεται στο Νο 8. Φέρει επίσης μία κάθετη εγχάραξη στο δεξί του πέρασ προς την πλευρά της γυναικείας μορφής, που ανήκει στο περίγραμμα της περικνημίδας του (βλ. εικ. 48). Εδώ βέβαια οι περικνημίδες του οπλίτη όπως και άλλες λεπτομέρειες στις μορφές του συγκεκριμένου αγγείου τονίζονται με ερυθρό χρώμα. Το μέλος που διακρίνεται μπροστά από τη γυναικεία μορφή του Νο 8 είναι σχετικά κάθετο και δεν γέρνει προς τα εμπρός. Η ευθυτενής εγχάραξη εντείνει αυτή την εικόνα, αν και το μελανό

201 Spieß (1992), σελ. 141-145.

202 Σταμπολίδης (1996), σελ. 27-43 και *passim*.

203 Σταμπολίδης (2004)β, σελ. 122-125.

υπόστρωμα είναι σχετικά πιο ελεύθερο. Σε κάθε περίπτωση δεν φαίνεται να είχαμε αντίστοιχη παράσταση στο Νο 8 και οι ομοιότητές του με την κύλικα από τη Ρόδο είναι κυρίως τεχνοτροπικές.

Το πιο πιθανό θεματικά είναι ότι το όστρακο Νο 8 εικονίζει Μαινάδα και το μελανόμορφο μέλος που διακρίνεται μπροστά από αυτήν ανήκει σε ένα ποδομήκη χιτώνα σαν αυτούς που φορά ο Διόνυσος στα αγγεία αυτής της περιόδου πλαισιωμένος από Μαινάδες. Ο θεός εικονίζεται συνήθως στο κέντρο να κρατά ή να φύονται από αυτόν κλαδιά αμπέλου και εκατέρωθεν αυτού Μαινάδες, συχνά με τη συνοδεία Σατύρων, να κλείνουν τα άκρα της παράστασης.

Ένα αρκετά κοντινό παράλληλο, στην περίπτωση που πρόκειται για Μαινάδα, προσφέρει ο αμφορέας 11758²⁰⁴ από τον τάφο 416 στην Ιαλυσό της Ρόδου. Στην μία όψη αποδίδεται διονυσιακή σκηνή και στην άλλη η επιβίβαση της Αθηνάς σε ένα άρμα παρουσία του Απόλλωνα και μίας ακόμη γυναικείας θεότητας. Ομοιότητες εντοπίζει κανείς στον τρόπο απόδοσης γενικότερα και στο μοτίβο που απαντάται στα τελειώματα των ενδυμάτων. Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έχει αυτό το αγγείο για το θέμα του οστράκου Νο 8 εντοπίζεται στην πλευρά με τον Διόνυσο πλαισιωμένο από Μαινάδες και ειδικά στη Μαινάδα στα αριστερά του θεού, δεξιά ως προς τον θεατή (βλ. εικ. 49). Το ένδυμά της κάνει μια καμπύλη ανάμεσα στα πόδια που αποδίδονται με λευκό επίχρισμα επί μελανού υποστρώματος και με έντονο μανιερισμό. Χαρακτηριστικά τα οποία επαναλαμβάνονται και στο όστρακο από την Ελεύθερνα όπως επίσης και το μοτίβο με το οποίο αποδίδεται το τελείωμα του ενδύματος της μορφής. Μάλιστα στο μοτίβο αυτό τα ζεύγη των παραλλήλων εγχάραξων που πλαισιώνουν διακεκομμένη γραμμή ξεφεύγουν λίγο από τα όρια του ενδύματος και στα δύο παραδείγματα κατά τον ίδιο αμελή τρόπο. Αντίστοιχο εγχάρακτο κόσμημα φέρει η παρυφή του χιτώνα και το ζώμα της άλλης Μαινάδας, ο χιτώνας του Διονύσου και από την άλλη πλευρά μόνο ο χιτώνας του Απόλλωνα στο κατώτερο τμήμα του.

Ο αμφορέας 11758 από την Ρόδο αποδίδεται στον Ζωγράφο της Μαδρίτης και χρονολογείται περί το 520 π.Χ. με 510 π.Χ.²⁰⁵. Ο G. M. Hedreen²⁰⁶ ταυτίζει την δεξιά ως προς το Διόνυσο Μαινάδα που παρουσιάζει και τις περισσότερες

204 βλ. CVA Rhodes 1 III H, πίν. 33.1,2.

205 CVA Rhodes 1, σελ.50.

206 Hedreen (1992), σελ. 57 No 57.

ομοιότητες με τον Νο 8 με την Αριάδνη. Η Α. Λαιμού ωστόσο στον τόμο του CVA²⁰⁷ όπου πραγματεύεται το εν λόγω αγγείο διατηρεί τις επιφυλάξεις της ως προς αυτή την ερμηνεία καθώς η γυναικεία αυτή μορφή δεν βρίσκεται ακριβώς δίπλα στον Διόνυσο και αυτός μάλιστα κοιτά από την άλλη μεριά. Κατά την Λαιμού αποτελεί το αντίστοιχο της άλλης Μαινάδας που έχει τοποθετηθεί για να επιτευχθεί μια συμμετρική σύνθεση, που μάλλον είναι και το πιο πιθανό σε αυτή την περίπτωση²⁰⁸. Μία απόλυτη ταύτιση ωστόσο είναι δύσκολη καθώς στις πρώιμες απεικονίσεις του 6ου αι. π.Χ. δεν έχουν ακόμη αποκρυσταλλωθεί τα εικονογραφικά πρότυπα βάσει των οποίων εικονίζονται οι διάφορες μορφές, παρά μόνο στα τέλη του και τις αρχές του 5ου. Έτσι στις πρώιμες απεικονίσεις του Διονύσου συχνά όταν μία γυναικεία μορφή βρίσκονταν κοντά στο θεό ερμηνεύονταν ανάλογα με τον μελετητή είτε ως Αριάδνη, είτε ως Σεμέλη, είτε ως Αφροδίτη που συνοδεύεται από Μαινάδα.²⁰⁹

Περί το 530 π.Χ. η Αριάδνη αναγνωρίζεται συχνά και από την παρουσία του Ερμή που συνοδεύει το ζεύγος. Κοντά στο 520 π.Χ. ωστόσο συχνά δεν ξεχωρίζει από τις Μαινάδες. Από εκεί και έπειτα όμως τα πράγματα γίνονται πιο ξεκάθαρα τόσο ως προς την θεματολογία της σκηνής όσο και εικονογραφικά για τον διαχωρισμό της Αριάδνης από τις Μαινάδες.²¹⁰

Οι Μαινάδες αναφέρονται πολύ πριν κάνουν την εμφάνισή τους στην αγγειογραφία ξεκινώντας από τον Όμηρο ενώ αργότερα από άλλους συγγραφείς. Οι γυναίκες συνοδοί του Διονύσου αναφέρονται και ως Νύμφες ή Βάκχες.²¹¹ Κατά την αρχαϊκή περίοδο οι γυναίκες που συνοδεύουν το Διόνυσο κατονομάζονται συχνά με επιγραφές επί των αγγείων ως Νύμφες αλλά επιτελούν τον ίδιο ρόλο ως ακόλουθοι του θεού όπως αργότερα οι Μαινάδες²¹². Ως Μαινάδες ταυτίζονται για πρώτη φορά εικονογραφικά οι γυναίκες συνοδοί του Διονύσου που εικονίζονται στον Τυρρηνικό αμφορέα E831 τώρα στο Μουσείο του Λούβρου που χρονολογείται περί το 560 π.Χ.²¹³.

Στα χρόνια πριν το 530 π.Χ. οι γυναικείες μορφές που ταξινομούνται συνήθως σαν Μαινάδες εικονίζονται ως γυναίκες που τις κυνηγούν Σάτυροι,

207 CVA Rhodes 1, σελ. 52.

208 Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου εικονίζεται ξεκάθαρα η Αριάδνη με βάση όμως τα συμφραζόμενα, καθώς εικονογραφικά πράγματι δεν υπάρχει διαφοροποίηση, βλ. CVA München Mus. Antiker Kleinkunst 1 III H, πίν. 31.2 ακμ. 1397, 540 π.Χ..

209 Schöne (1987), σελ. 48-49.

210 *ibid.*, σελ. 51-54.

211 Moraw (1998), σελ.1-2.

212 *ibid.*, σελ.36 και Schmidhuber (2007), σελ. 355-356.

213 Schöne (1987), σελ. 91 και CVA Louvre 1 III Hd, πίν. 2.4.

ως νύμφες ακόλουθοι του Διονύσου, ως εταίρες αλλά και ως Πότνιες θηρών²¹⁴. Σε κάθε περίπτωση όμως με, λιγότερο ή περισσότερο, έντονη την υποδήλωση του ερωτικού στοιχείου. Φορούν συνήθως πέπλο, σπανιότατα κοντό χιτώνα, ο οποίος αν και μακρύς αρκετά συχνά σηκώνεται καθώς τρέχουν αποκαλύπτοντας σε κάποιο βαθμό τα πόδια. Αυτό μπορεί να έχει να κάνει με την πρόθεση του αγγειογράφου να τις αποδώσει τρέχουσες, συχνά όμως έχει ως στόχο να εντείνει τον ερωτισμό της σκηνής.²¹⁵

Περί τα τέλη του βου αι. π.Χ. οι Μαινάδες ξεκινούν να εικονίζονται και σε άλλου είδους αγγεία εκτός από τα συμποτικά. Εικονογραφικά είναι εξομοιωμένες με τις Μούσες, τις Νύμφες και τις Νηρηίδες αφού και αυτές είναι γυναίκες ακόλουθοι ενός θεού που συμβάλουν στην τέρψη του με τον χορό και το τραγούδι. Αποτελούν κατά κάποιο τρόπο το συμβολισμό της θηλυκότητας και ενσαρκώνουν το πρότυπο της «διονυσιακής» γυναίκας. Για αυτό ίσως και αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους και σε μη συμποτικά αγγεία κάποια από τα οποία σχετίζονται με τον γυναικείο χώρο όπως είναι η λήκυθος. Η θεματολογία είναι επίσης διαφορετική και σχετίζεται περισσότερο με το τελετουργικό κομμάτι όσον αφορά τη λατρεία του Διονύσου.²¹⁶

Μολαταύτα κάθε γυναικεία μορφή που εικονίζεται σε ένα αγγείο δεν είναι απαραίτητως Μαινάδα ακόμη και αν συχνά φέρει προσδιοριστικά σύμβολα τα οποία αποδίδονται συνήθως σε Μαινάδες. Όπως για παράδειγμα συμβαίνει με μία Λήκυθο, τώρα στο Παρίσι²¹⁷, στην οποία εικονίζεται ο Απόλλωνας συνοδεία τριών γυναικών οι δύο εκ των οποίων φέρουν κρόταλα και η τρίτη λύρα. Στην περίπτωση που η μορφή του Απόλλωνα απουσίαζε αυτές οι γυναίκες βάσει των συμβόλων τους θα ταυτίζονταν με Μαινάδες. Αν μάλιστα επρόκειτο για αποσπασματικά όστρακα και δεν διασώζονταν ο Απόλλωνας, τότε ίσως να γίνονταν μία λαυθασμένη ταύτιση των γυναικείων μορφών με Μαινάδες αντί για μούσες που είναι η σωστή ερμηνεία της παράστασης του αρχικού ακέραιου αγγείου.²¹⁸

214 Moraw (1998), σελ. 245-252.

215 *ibid.*, σελ. 31-32.

216 *ibid.*, σελ. 245-252.

217 Haspels (1936), πίνακας 32, εικ. 2.

218 Moraw (1998), σελ. 49, για χαρακτηριστικά παραδείγματα όπου έχουμε επανάληψη του ίδιου εικονογραφικού προτύπου για να αποδοθούν τόσο Μούσες όσο και Μαινάδες βλ. Di Iorio (2008), σελ.83 και *passim* για την δυσκολία που υπάρχει στα πρώιμα χρόνια να διαχωρίσει κανείς τις Μούσες από τις Μαινάδες και τις Νύμφες, βλ. ακόμη και Isler-Kerényi (2007), σελ. 121-124.

Έτσι καταλήγουμε στο ότι κατά την αρχαϊκή περίοδο οι γυναικείες μορφές στην αγγειογραφία εικονίζονται συνήθως με πέπλο ή κάποιο ποδομήκες ένδυμα ασχέτως με την ιδιότητά τους εκτός από κάποιες ειδικές περιπτώσεις όπως η Αταλάντη²¹⁹. Στην περίπτωση που δεν φέρουν κάποιο σύμβολο τότε η προσέγγιση για την ερμηνεία του ρόλου τους γίνεται με βάση το *context* της παράστασης²²⁰. Στο όστρακο Νο 8 βέβαια μόλις που μας σώζονται αρκετά για να ταυτίσουμε την μορφή με γυναίκα, όχι όμως για να προχωρήσει κανείς σε μία ερμηνεία της παράστασης ή και ταύτιση της γυναικείας αυτής μορφής. Χωρίς το υπόλοιπο αγγείο οι παραπάνω ερμηνείες παραμένουν υποθέσεις εργασίας.

Στην περίπτωση που το Νο 8 προέρχεται όντως από ένα αγγείο το οποίο εικονίζε Μαινάδες να συνοδεύουν το Διόνυσο είναι ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς τους λόγους για τους οποίους θα έβρισκε ένα αγγείο με τέτοιο θέμα το δρόμο του στην αγορά της Ελεύθερας. Όπως ειπώθηκε παραπάνω οι Μαινάδες ως συνοδοί του Διονύσου, ενός θνήσκοντος και αναγεννόμενου θεού, ως προς το τελετουργικό κομμάτι σχετίζονται με την επιφάνεια και την ανατροφή του Θεού, με την ύπαιθρο και την ορειβασία, ενώ συχνά εικονίζονται μπροστά από σπηλιές²²¹. Τονίζεται η σχέση τους με το βουνό και ένα μυστικιστικό τελετουργικό που λαμβάνει χώρα στην άγρια φύση και σε σπηλιές σε αντιδιαστολή με τον ήρεμο χαρακτήρα της πόλης. Η σχέση του Διονύσου με τον Κρηταγενή Δία και η ύπαρξη τέτοιων τελετουργικών στον Ψηλορείτη, που μοιράζονται κοινά στοιχεία και συμβολισμούς με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, ενδεχομένως να δημιουργούσε και άλλους συσχετισμούς στον ιδιοκτήτη αυτού στην περίπτωση που ήταν από την ευρύτερη περιοχή ή την Ελεύθερα. Ακόμη και αν η γυναικεία μορφή στο Νο 8 ερμηνεύονταν ως Αριάδνη, όπως συχνά συμβαίνει με αυτές τις παραστάσεις, με βάση τη μυθολογία πάλι γίνονται ξεκάθαροι οι λόγοι για τους οποίους ένα αγγείο με αυτό το θέμα θα έβρισκε εύκολα το δρόμο του για την Κρήτη²²².

Πέραν από τα προαναφερθέντα δύο παραδείγματα υπάρχουν και άλλα παράλληλα²²³ που παρουσιάζουν σε κάποιο βαθμό όμοια στοιχεία με το Νο 8,

219 Η Αταλάντη αν και δεν φορά ποδομήκη ενδύματα, ούτε και γυμνή εντελώς παρουσιάζεται, τουλάχιστον όχι μέχρι τον 5ο αι. π.Χ., βλ. Tiverios (2005), σελ. 386.

220 Κατά την Schmidhuber μάλιστα μόνο από το *context*, βλ. Schmidhuber (2007), σελ. 367.

221 Bérard (1976), σελ. 61-65 και Moraw (1998), σελ. 220.

222 Farnell (1909), Vol. V, σελ. 116, βλ. και σχολιασμό του οστράκου Νο 13 στην παρούσα εργασία.

223 βλ. CVA Rhodes 1 III H, πίν. 9.1-4 Νο 15681, Ζωγράφος των αγκώνων προς τα έξω, περί το 550-530 π.Χ. και CVA Rhodes 1 III H, πίν. 12.1 και 608, 13.1 Νο 1346, Ζωγράφος του Princeton, 550 με 540 π.Χ..

κυριότερα από τα οποία αποτελούν το μοτίβο στο τελείωμα των ενδυμάτων και ο τρόπος απόδοσής τους, η χρονολογική εγγύτητα που κυμαίνεται μεταξύ του 550 και 510 π.Χ. και τέλος η προέλευση. Το μοτίβο στην παρυφή του ενδύματος της μορφής του Νο 8 φαίνεται να ήταν αρκετά δημοφιλές την περίοδο αυτή. Ίσως να απέδιδε συγκεκριμένη διακόσμηση ενδυμάτων της εποχής ή απλά να συνηθίζονταν στην αγγειογραφία αυτό το διάστημα, αφού χρησιμοποιείται πολύ συχνά στα ενδύματα των μορφών.²²⁴

Το όστρακο ληκύθου Νο 8 θα πρέπει να τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 6ου αι. π.Χ., ίσως το 510 π.Χ.. Όσον αφορά την προέλευση είναι αξιοσημείωτο το ότι η πλειονότητα των αγγείων που παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με το όστρακο της Ελεύθερνας προέρχονται από τη Ρόδο. Δεν είναι επομένως απίθανο οι ομοιότητες που σχετίζονται σε κάποιο βαθμό με την χρονολογική εγγύτητα να έχουν επίσης να κάνουν και με ένα συγκεκριμένο εργαστήριο το οποίο πραγματοποιούσε εξαγωγές στα εν λόγω νησιά.²²⁵

---

224 Για αντίστοιχα παραδείγματα βλ. CVA München Mus. Antiker Kleinkunst 1 III H, πίν. 12.1 Νο 1371, στον ποδόγυρο και τη λαμόκοψη του ενδύματος της Μαινάδας, 540 π.Χ. και 106, 12.4 Νο 1370, στην λαμόκοψη του γενειοφόρου άνδρα που βρίσκεται πίσω από τον ιππέα, 550 π.Χ., πάλι επί του ίδιου CVA στον πίνακα 19.1 στη λαμόκοψη του ενδύματος του Δία, σε διάφορες λεπτομέρειες του πέπλου της Ειλειθυίας αλλά και αντίστοιχα στις λεπτομέρειες του πέπλου της γυναικείας μορφής πίσω από τον Ηρακλή στη Β πλευρά, 540 π.Χ., βλ. επίσης CVA München Mus. Antiker Kleinkunst 1 III H, πίν. 31.1 Νο 1396, όπου το μοτίβο εντοπίζεται στον πέπλο της γυναικείας μορφής στο αριστερό τμήμα της παράστασης της Α πλευράς, ανάμεσα από τον οπλίτη και τους δύο άντρες στο άρμα, 540 π.Χ..

225 Για την υπόθεση αυτή, περί ύπαρξης ενός συγκεκριμένου εργαστηρίου που εξάγει σε Ρόδο και Κρήτη, οφείλω να ευχαριστήσω τον δάσκαλό μου Ν. Σταμπολίδη που μετά από γόνιμο διάλογο μου υπέδειξε και αυτή την κατεύθυνση.

No 9. Στο όστρακο αυτό διακρίνεται το πίσω μέρος ενός ταύρου στο σημείο της συμβολής των ποδιών με το σώμα (βλ. εικ. 50, 51 και πίνακα 3γ). Τα γεννητικά όργανα θα πρέπει να ήταν καλυμμένα με λευκό επίθετο χρώμα όπως συμπεραίνει κανείς από τα ίχνη που έχει αφήσει επί της μελανού υαλώματος. Στον κενό χώρο ανάμεσα από το πίσω δεξί πόδι του ταύρου και την κοιλιά του διακρίνεται εκτός από μία στιγμή που μπορεί να είναι στάξιμο του πινέλου και μία λεπτή γραμμή που καταλήγει στο πόδι και μάλλον απέδιδε σκοινί. Το No 9 αν και αρκετά αποσπασματικό θα μπορούσε να συγκριθεί με τον αμφορέα Gr.A1.8 (βλ. εικ. 52) που βρίσκεται τώρα στη Μελβούρνη και ανήκει στην ιδιωτική συλλογή Geddes²²⁶. Χρονολογείται λίγο πριν το 500 π.Χ., ενώ βρίσκεται κοντά στον τρόπο του ζωγράφου του Αχελώου και του χεριού C²²⁷.

Και στις δύο πλευρές εικονίζεται ο Ηρακλής να καταβάλλει τον Κνώσιο ταύρο. Στην μία πλευρά ο ήρωας πάνει τον ταύρο από τα κέρατα, ενώ στην άλλη τον έχει ήδη γονατίσει και τον δένει με ένα σκοινί το οποίο ξεκινάει κατά μία πολύ ενδιαφέρουσα σύμπτωση από το πίσω αριστερό πόδι του ζώου όπως και στο No 9 (βλ. εικ. 53). Εδώ όμως το σκοινί αποδίδεται στο μεγαλύτερο μέρος του με ένα ζεύγος παραλλήλων εγχάραξων. Εξαίρεση αποτελεί το κομμάτι που κρατάει στα χέρια του ο Ηρακλής που αποδίδεται με λεπτή μελανή γραμμή όπως και στο όστρακο της Ελεύθερας. Ο αγγειογράφος του τελευταίου μοιάζει να είναι και αυτός πιστός ως προς τις αναλογίες των μορφών, έχει καλοδουλεμένες εγχάραξεις, προσεκτική και ομοιόμορφη εναπόθεση του λευκού επίθετου χρώματος για τις λεπτομέρειες, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τον αμφορέα της Μελβούρνης Gr.A1.8. Και στα δύο παραδείγματα η εγχάραξη που ορίζει το πίσω αριστερό πόδι συνεχίζει οφιοειδώς και σβήνει ομαλά πάνω από την κοιλιά στο σώμα του ζώου. Το πίσω δεξί πόδι ξεπροβάλλει με μία εγχάραξη ή σειρά εγχάραξεων στο κέντρο και όχι στο περίγραμμα. Αποδίδεται δηλαδή ομοιότροπα η μυολογία του εσωτερικού τμήματος του ποδιού καθώς και η ανώτερη άρθρωση αυτού. Ειδικά το τελευταίο αυτό σημείο είναι τόσο όμοιο στον τρόπο που αποδίδεται στο No 9 και τον αμφορέα Gr.A1.8, που αν και υπάρχουν μικροδιαφορές στον τρόπο της εγχάραξης θα έλεγε κανείς ότι είναι από το ίδιο χέρι.

Δεδομένης όμως της αποσπασματικότητας του οστράκου No 9 μια τέτοια

226 Jackson (1993), πίνακας 41.

227 Beazley (1971), σελ. 169 No 9 και Jackson (1993), σελ. 139-141.

ταύτιση μάλλον είναι παρακινδυνευμένη. Ωστόσο μπορεί κανείς τουλάχιστον να τεκμηριώσει μια σχέση με το συγκεκριμένο εργαστήριο και τον τρόπο του ζωγράφου του Αχελώου. Αν επομένως αποδώσουμε το όστρακο Νο 9 στον τρόπο του ζωγράφου του Αχελώου δεχόμενοι την ομοιότητά του με τον αμφορέα Gr.A1.8, τότε θα πρέπει και αυτό να χρονολογηθεί στα τέλη του 6ου αιώνα, ίσως το 510 π.Χ..

Ένα αντίστοιχο παράδειγμα μπορεί κανείς να βρει στον ώμο του αμφορέα Cg 363 (βλ. εικ. 54, 55) που τώρα βρίσκεται στο Mannheim της Γερμανίας²²⁸. Εικονίζει τον Θησέα που καταβάλλει τον ταύρο του Μαραθώνα και χρονολογείται περί το 510 π.Χ.²²⁹. Ο τρόπος του αγγειογράφου στον αμφορέα Cg 363 βέβαια, είναι μάλλον πιο αμελής και ελεύθερος από αυτόν στο όστρακο Νο 9 χωρίς ενδιαφέρον για την σωστή απόδοση λεπτομερειών και αναλογίας στις μορφές.

Με βάση τον τρόπο που αποδίδεται ο ταύρος του Νο 9 μπορεί να ειπωθεί ότι θα πρέπει να προέρχεται από ένα αγγείο που έφερε αντίστοιχη παράσταση με τα παραπάνω. Το θέμα άλλωστε του Ηρακλή ή του Θησέα που καταβάλλουν ταύρο φαίνεται να είναι εξαιρετικά δημοφιλές την αρχαϊκή περίοδο. Είναι μάλιστα συχνά δύσκολος ο διαχωρισμός μεταξύ των δύο, αν και κατά τον 6ο αι. π.Χ. εικονίζεται συνήθως ο Ηρακλής. Ενώ προς τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. εικονίζεται συχνότερα ο Θησέας. Δεν μπορεί να αποκλειστεί επίσης στα τέλη του 6ου να εικονίζονταν τόσο ο ένας όσο και ο άλλος στο ίδιο αγγείο καταλαμβάνοντας μία πλευρά έκαστος. Συχνή είναι άλλωστε η σύγκριση των δύο αυτή την περίοδο όπως φανερώνει το θέμα των μετοπών του θησαυρού των Αθηναίων στους Δελφούς.²³⁰

Ο μύθος θέλει τον Ηρακλή να πηγαίνει στην Κρήτη ώστε να πιάσει τον Κνώσιο ταύρο ζωντανό προκειμένου να φέρει εις πέρας έναν από τους άθλους του. Ο ταύρος αυτός αρχικά θα θυσιάζονταν προς τιμήν της Ήρας. Αφού όμως αυτή αρνήθηκε την προσφορά που έρχονταν από κατόρθωμα του Ηρακλή, μεταφέρθηκε στην Αθήνα όπου τον σκότωσε ο Θησέας.²³¹ Βλέπουμε λοιπόν ότι πρόκειται για ένα θέμα που συνδέει έμμεσα Αθήνα και Κρήτη. Δεν αποκλείεται λοιπόν ένα αγγείο με τέτοιο περιεχόμενο αν δεν είχε αγοραστεί

228 βλ. CVA Mannheim 2 III H, πίν. 9.2,3.

229 CVA Mannheim 2, σελ. 19-20.

230 Jackson (1993), σελ. 135.

231 Κακριδής (1986)γ, σελ. 47-48.

εξαρχής από ένα Κρητικό να ήταν διπλωματικό δώρο. Σε κάθε περίπτωση πάντως ένα αγγείο με τέτοια εικονογραφία που παραπέμπει έντονα στην Αθήνα δεν θα ήταν αποδεκτό στην περίπτωση που οι σχέσεις με αυτήν ήταν τεταμένες. Εκτός βέβαια και αν θεωρήσει κανείς ότι το περιεχόμενο της παράστασης έχαιρε μιας εντελώς διαφορετικής ανάγνωσης στην Κρήτη, πράγμα όμως μάλλον απίθανο.

No 10. Στο No 10 διακρίνονται δύο μακρόστενα στελέχη. Το ένα σχεδόν οβάλ και φαρδύ με μία καμπύλη εγχάραξη κατά μήκος και το άλλο πιο λεπτό, στενεύει απότομα προς τα κάτω φέροντας μία τεθλασμένη εγχάραξη επίσης στον διαμήκη άξονα (βλ. εικ. 56, 57 και πίνακα 4α). Ίσως να πρόκειται για τμήμα σώματος ανδρικής μορφής στο σημείο του μηρού. Το δεξιά ευρισκόμενο αντικείμενο δηλαδή να είναι ο μηρός της μορφής με την εγχάραξη να αποδίδει την μυολογία και το άλλο να αποτελεί την απόληξη του ιματίου της. Αντίστοιχη σχηματοποιημένη απόδοση ιματίου έχουμε στην κεντρική μορφή του Διονύσου (βλ. εικ. 58) σε μία λήκυθο των αρχών του 5ου αι. π.Χ. τώρα στην Χαϊδελβέργη²³². Εδώ ο Διόνυσος εικονίζεται καθιστός σε έναν οκλαδία δίφρο πλαισιωμένος από Σατύρους που χορεύουν. Το ιμάτιό του που αποδίδεται να πέφτει ελεύθερα από το δεξί του χέρι, όπου και είναι αναδιπλωμένο, έχει ακριβώς το ίδιο σχήμα με στο αντικείμενο στα αριστερά στο No 10. Μόνο που στην περίπτωση του αγγείου που τώρα βρίσκεται στην Χαϊδελβέργη έχουμε και μία δεύτερη μικρότερη εγχάραξη κατά μήκος του ιματίου που σχετίζεται και αυτή με την απόδοση των πτυχώσεων. Μολαταύτα το σχήμα του μοιάζει αρκετά με το αντίστοιχο αντικείμενο στο No 10 ώστε να μπορεί κανείς να υποθέσει ότι πρόκειται πράγματι για την απόληξη ιματίου ή δοράς. Με αυτήν την προϋπόθεση το άλλο τμήμα που διασώζεται στο όστρακο No 10 θα πρέπει να είναι μηρός ανδρικής μορφής.

Το προαναφερθέν αγγείο που βρίσκεται σήμερα στην Χαϊδελβέργη δεν είναι το μόνο στο οποίο μπορεί κανείς να βρει αντίστοιχη απόδοση ιματίου. Μεγάλη ομοιότητα με το No 10 παρουσιάζει ο τρόπος που αποδίδεται το ιμάτιο της ανδρικής μορφής πίσω από το άλογο της Β πλευράς του κιονωτού κρατήρα Camp.11271²³³ που χρονολογείται το 510 π.Χ. και βρίσκεται τώρα στο Μουσείο του Λούβρου²³⁴. Αντίστοιχα και τα ιμάτια δύο οπλιτών που στέκουν μπροστά από γυναικεία μορφή στον κιονωτό κρατήρα Camp.11265 (βλ. εικ. 59) επίσης στο Μουσείο του Λούβρου που χρονολογείται το 520-510 π.Χ.²³⁵. Το ίδιο και τα ιμάτια των τεσσάρων μορφών, τρεις έφηβοι και ένας γενειοφόρος άνδρας, της όψης Β του κιονωτού κρατήρα Camp.11280 (βλ. εικ. 60). Το αγγείο βρίσκεται και αυτό στο Λούβρο, ενώ χρονολογικά τοποθετείται

232 βλ. CVA Heidelberg 4 III H, πίν. 172.5 και σελ. 58.

233 βλ. CVA 12 III He, πίν 175.2.

234 CVA Louvre 12, σελ.132.

235 βλ. CVA Louvre 12 III He, πίν. 170.3 και σελ. 130.

κοντά στο 500 π.Χ..²³⁶ Ομοιότροπα αποδίδονται και οι απολήξεις των ιματίων μίας ανδρικής και μίας γυναικείας μορφής στον κρατήρα με ακμ. 16388 από την Φεράρα της Ιταλίας (βλ. εικ. 61). Πρόκειται για αγγείο που προέρχεται από ταφικό σύνολο και χρονολογείται το 490-480 π.Χ..²³⁷ Από την ίδια περιοχή προέρχεται και η οينوχόη με ακμ.172²³⁸ όπου πάλι το ιμάτιο γυναικείας μορφής εικονίζεται κατά τον ίδιο τρόπο καθώς και σε δύο άλλες οينوχόες όπου εικονίζουν αμαζονομαχία²³⁹.

Έτσι λοιπόν το Νο 10 με βάση την ομοιότητά του με τα παραπάνω αν και είναι εξαιρετικά αποσπασματικό θα πρέπει να εικονίζει ανδρική ιματιοφόρο μορφή αν κρίνει κανείς από το χρώμα, το μέγεθος και την έντονη μυολογία του μηρού. Δεδομένης της τεχνοτροπικής ομοιότητάς του με τα προαναφερθέντα σε κάθε περίπτωση το Νο 10 θα πρέπει χρονολογικά να τοποθετείται στα τέλη του 6ου με αρχές του 5ου αι. π.Χ.. Ωστόσο είναι δύσκολο να καταλήξει κανείς σε ένα απόλυτο συμπέρασμα καθώς το συγκεκριμένο όστρακο δεν είναι αρκετά χαρακτηριστικό ώστε να δικαιολογεί μία απόλυτη ταύτιση. Υπό αυτό το πρίσμα χρειάζεται να γίνουν πολλές παραδοχές *a priori* για να υποστηριχθεί το τι ακριβώς εικονίζονταν στο αρχικό αγγείο ή και πότε τελικά αυτό θα χρονολογούνταν. Με βάση λοιπόν αυτά τα δεδομένα, τα όσα ειπώθηκαν παραπάνω λέγονται με κάθε επιφύλαξη και πάντα στο πλαίσιο μιας υπόθεσης εργασίας χωρίς να αποτελούν απόλυτη ερμηνεία.

---

236 βλ. CVA Louvre 12 III He, πίν. 180.2 και σελ. 134-135.

237 βλ. CVA Ferrara 1 III H, πίν. 4.1 και σελ. 4-5.

238 βλ. CVA Ferrara 1 III H, πίν. 11.3 και σελ. 10-11, πρώτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., Ζωγράφος της κόκκινης γραμμής.

239 βλ. CVA Ferrara 1 III H, πίν. 17.3 ακμ. 16279 και σελ. 14, το ιμάτιο της μίας εκ των δύο Αμαζόνων που πλασιώνουν ανδρική μορφή, 490 π.Χ. και CVA Ferrara 1 III H, πίν. 17.4 στην οينوχόη με ακμ. 163 που εικονίζει πολεμιστή και Αμαζόνα, το ιμάτιο της τελευταίας, 490 π.Χ., Ζωγράφος της κόκκινης γραμμής.

No 11. Όστρακο αττικού αγγείου πόσεως, ίσως από κύλικα. Διακρίνεται κεφαλή γενειοφόρου ανδρός μελανόμορφης τεχνοτροπίας (βλ. εικ. 62 και πίνακα 2γ). Θα πρέπει να φανταστεί κανείς πως στην πληρότητά του το αγγείο θα είχε μελανό υάλωμα που κάλυπτε ένα τμήμα του εσωτερικού μέχρι ίσως τη μέση (βλ. εικ. 63). Η μελανόμορφη παράσταση θα λάβαινε λογικά χώρα ανάμεσα στις λαβές όπως φαίνεται από το σημείο πρόσφυσης της λαβής που σώζεται στο αριστερό πέρασ.

Πάνω στην ομολογουμένως μικρή επιφάνεια του οστράκου διακρίνονται ευκολότερα με τη χρήση μεγεθυντικού φακού τρία σταξίματα του πινέλου που μαρτυρούν ένα επιπόλαιο και βιαστικό χρωματισμό ίσως της λαβής, αν όχι και ολόκληρης της παράστασης. Η τελευταία άλλωστε δεν αποτελεί και πρότυπο σχεδιασμού, μολονότι διαπιστώνει κανείς εξαιρετική ευχέρεια στην εκτέλεση. Αυτή η διαπίστωση γίνεται χαρακτηριστικά αντιληπτή από την παρατήρηση του τρόπου με τον οποίο γίνονται οι εγχάραξεις για την απόδοση των λεπτομερειών στο πρόσωπο. Είναι ενιαίες και διακατέχονται από μία σιγουριά και άνεση παρόλο που ο αγγειογράφος αποδίδει συχνά μεγάλα τμήματα των λεπτομερειών με μία και μόνο συνεχή εγχάραξη. Είναι εντυπωσιακό το πώς ξεκινά μία εγχάραξη από την άνω πρόσθια όψη του κεφαλιού και με μία σπειροειδή κίνηση αποδίδει τους βοστρύχους, έπειτα χωρίς να σηκώσει το χαρακτηριστικό εργαλείο συνεχίζει μονοκόμματα αποδίδοντας την γενειάδα και σταματά μόνο όταν έχει φτάσει στο σημείο να αποδώσει το αυτί. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση το αυτί αποδίδεται με μία και μόνο ενιαία σπειροειδή εγχάραξη. Κατά τον ίδιο τρόπο αποδίδεται και ο οφθαλμός της μορφής. Μια εγχάραξη που ξεχωρίζει τους πρόσθιους βοστρύχους από την υπόλοιπη κώμη κάνοντας τη μορφή να μοιάζει σαν να φορά σκουφάκι, μόλις που διακρίνεται πάνω από το αυτί.

Ο συγκεκριμένος αγγειογράφος φαίνεται ότι δεν εμμένει στην πιστότητα μιας ρεαλιστικής απόδοσης αλλά του αρκεί έστω και σχηματοποιημένα να δηλώσει τα χαρακτηριστικά εκείνα που είναι απαραίτητα για να αντιληφθεί ο θεατής την εικονιζόμενη μορφή. Η άνεση όμως με την οποία το κάνει και η ελευθερία στην γραμμή τον καθιστούν αρκετά ξεχωριστό. Σε αρκετά σημεία φαίνεται ότι αρκείται στην μελανή βαφή και την αντίθεση που κάνει αυτή με το βάθος, χωρίς να νιώθει ότι πρέπει να τονίσει επιπλέον το περίγραμμα με εγχάραξη.

Κάποιες σχετικές ομοιότητες μπορεί κανείς να εντοπίσει στον αμφορέα 1971/1,3²⁴⁰ που βρίσκεται στο Leiden της Ολλανδίας και εικονίζει νέους να χορεύουν (βλ. εικ. 64, 65). Εκεί το περιεχόμενο της σκηνής είναι μάλλον ερωτικό, καθώς κάποιοι από αυτούς κρατούν λευκούς πετεινούς. Στο όστρακο που βρέθηκε στην Ελεύθερα δεν μπορεί να ταυτιστεί το περιεχόμενο της παράστασης και οι ομοιότητές του με τον αμφορέα του Leiden είναι μόνο στυλιστικές. Αντίστοιχες ομοιότητες υπάρχουν και με τον αμφορέα 9762²⁴¹ από τις Συρακούσες (βλ. εικ. 66). Στην μία όψη εικονίζεται η επιβίβαση της Αθηνάς σε άρμα και στην άλλη παλαιστές²⁴². Αρκετές είναι και οι τεχνοτροπικές ομοιότητες του Νο 11 με την παράσταση στον ώμο της υδρίας 89.562 όπου εικονίζεται η μάχη του Θησέα με τον Μινώταυρο (βλ. εικ. 67), τώρα στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης²⁴³. Το Νο 11 μπορεί όντως να παρουσιάζει αρκετά κοινά στοιχεία με τα παραπάνω παραδείγματα, δείχνει όμως να είναι σχετικά υστερότερο από αυτά και ως εκ τούτου προτείνεται μια χρονολόγηση περί τις αρχές του 5ου αι. π.Χ..

---

240 CVA Leiden 2, III H 54.1,2 και για τη χρονολόγηση σελ. 1 το 1971/1,3, 530-520 π.Χ. (M. F. Vos).

241 CVA Syracuse 1 III H, πίν. 4.1,2.

242 Ο M. F. Vos στο CVA Leiden 2 III H, πίν., 54, 1971/1,3, σελ.1-2 που τον συγκρίνει με τον 1971/1,3 τους ερμηνεύει ως εραστές.

243 CVA Boston, Mus. of Fine Arts III H, πίν. 75 και σελ. 17-18

No 12. Το No 12 αποτελείται από δύο συγκολλώμενα όστρακα και προέρχεται πιθανότατα από λήκυθο (βλ. εικ. 68, 69, 70 και πίνακα 2δ). Διακρίνονται τα πόδια ανδρικής μορφής. Μπροστά από αυτά δύο παράλληλες οριζόντιες εγχαράξεις οι οποίες αποδίδουν πιθανότατα τη διακόσμηση της παρυφής γυναικείου ενδύματος. Λίγο ψηλότερα μία καμπύλη κάθετη εγχάραξη μαζί με μία τεθλασμένη σχηματίζουν ένα αντικείμενο που μοιάζει να είναι δορά. Η γυναικεία μορφή μπορεί ως εκ τούτου να ταυτιστεί με Μαινάδα και η ανδρική με Σάτυρο. Θεματικά κάτι κοντινό έχουμε στον αμφορέα PC 9²⁴⁴ που τώρα βρίσκεται στο Leiden και εικονίζει Σάτυρο με Μαινάδα (βλ. εικ. 71). Βλέπουμε ότι και στην παράσταση του PC 9 η Μαινάδα φέρει δορά αν και η τεχνοτροπία είναι λίγο πιο αμελής από αυτήν του No 12.

Πιο κοντά ως προς τον τρόπο απόδοσης βρίσκεται η παράσταση του αμφορέα PC11 που εικονίζει το Διόνυσο και Σατύρους (βλ. εικ. 72, 73), επίσης στο Leiden²⁴⁵. Οι ομοιότητες εντοπίζονται περισσότερο στον τρόπο απόδοσης της μυολογίας στους μηρούς των Σατύρων (βλ. εικ. 74, 75) που πλησιάζει πολύ αυτόν του No 12. Τεχνοτροπικά όμως ο αμφορέας PC11 φαίνεται να είναι σχετικά πρωϊμότερος.

Το No 12 είναι όστρακο μιας ακόμη ληκύθου όπως το No 8, σχετικά υστερότερης από την ίδια όμως τομή, την 30 σύριζα στα σημερινά όρια του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας προς Βορρά. Ενώ έχουμε άλλο ένα όστρακο ληκύθου το No 6 από την τομή 3Μ μέσα σε αυτό. Ο τύπος των αγγείων και τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα παραπέμπουν περισσότερο σε μία ακόμη φάση του νεκροταφείου, παρά του οικισμού. Η τεχνοτροπία του No 12 παραμένει στυλιζαρισμένη αλλά είναι πολύ πιο ελεύθερη από αυτήν του οστράκου No 8 και των παραλλήλων που εξετάστηκαν παραπάνω. Προτείνεται έτσι μία χρονολόγηση γύρω στο 500, ίσως και λίγο μετά.

---

244 CVA Leiden 1 III H, πίν. 25.2 και σελ. 20-21, 520-510 π.Χ..

245 CVA Leiden 1 III H, πίν. 26.1,2 και σελ. 21-22, 520 π.Χ..

No 13. Οστρακο σώματος που διασώζει ανδρική κνήμη, ένα κλωνάρι που περνά από μπροστά και άλλη μία γραμμή στα αριστερά του ποδιού που δεν μοιάζει να είναι τμήμα του δεύτερου ποδιού της μορφής (βλ. εικ. 76 και πίνακα 4β). Πιθανότατα πρόκειται για πόδι Σατύρου όπως δείχνει η ομοιότητά του στο αντίστοιχο σημείο με μία σειρά από τρεις όλπες²⁴⁶ με την ίδια παράσταση που έχουν βρεθεί στην Ρόδο (βλ. εικ. 77, 78, 79). Φέρουν μια μετόπη στο κέντρο όπου εικονίζεται ο Διόνυσος πλαισιωμένος από δύο Σατύρους. Ειδικά ο σάτυρος στα αριστερά του Διονύσου, δεξιά ως προς το θεατή, στο Π25145²⁴⁷ μάλλον πως προσεγγίζει αρκετά τη μορφή τμήμα της οποίας σώζεται στο No 13. Ειδικά στον τρόπο που η ουρά του περνά δίπλα από το αριστερό του πόδι και ένα από τα κλαδιά του Διονύσου μπροστά από αυτό (βλ. εικ. 80). Έτσι και στο No 13 η μελανή γραμμή που διασώζεται στο αριστερό πέρασ του οστράκου θα πρέπει να είναι τμήμα της ουράς αν πράγματι εικονίζονταν αντίστοιχη παράσταση.

Η πρώτη από τις όλπες, η υπ' αριθμόν 10640 προέρχεται από πυρά στο νεκροταφείο της Ιαλυσού στη Ρόδο. Ανήκει στην Ομάδα *Dot-Ivy* και χρονολογείται στον πρώιμο 5ο αι. π.Χ..²⁴⁸ Η δεύτερη όλπη με ακμ. Π25145 που είναι αυτή η οποία μοιάζει περισσότερο με το No 13 είναι αδημοσίευτη. Λόγω των ομοιοτήτων της με την προηγούμενη ωστόσο, μπορεί να αποδοθεί στον ίδιο αγγειογράφο²⁴⁹. Η τρίτη κατά σειρά όλπη με ακμ. Π25146 αποτελεί επιφανειακό εύρημα αλλά είναι πιθανότατα παραγωγή του ιδίου εργαστηρίου ή κεραμέα για τους ίδιους λόγους με την παραπάνω (Π25145). Βέβαια αυτή μοιάζει σχετικά λιγότερο με το No 13 καθώς η ουρά αποδίδεται αρκετά απομακρυσμένη από το πίσω προτεταμένο πόδι του σατύρου, ενώ και η εγχάραξη που αποδίδει την μυολογία της κνήμης απουσιάζει.

Απεικονίσεις του Διονύσου έχουμε πολλές αυτή την περίοδο και σε διαφορετικά αγγεία. Σε κανένα όμως παράδειγμα δεν βρέθηκαν τόσες πολλές ομοιότητες στην τεχνοτροπία αλλά και την απεικόνιση με το όστρακο από την Ελεύθερνα όσο σε αυτά από τη Ρόδο. Θα μπορούσε λοιπόν κανείς να πει ότι βάσει των ομοιοτήτων αυτών με τις παραπάνω όλπες, το υπό εξέταση όστρακο προέρχεται πιθανότατα από ένα αγγείο που μπορεί να ενταχθεί αν

246 βλ. CVA Rhodes 1 III H, πίν.70.2 ακμ. 10640 και εικ. 3 ακμ. Π25145, CVA Rhodes 1 III H, πίν. 71.2 ακμ. Π25146.

247 βλ. CVA Rhodes 1 III H, πίν. 70.3.

248 CVA Rhodes 1, σελ. 96, 10640.

249 CVA Rhodes 1, σελ. 96, Π25145.

όχι στο ίδιο εργαστήριο τουλάχιστον στην Ομάδα Dot-Ivy. Ίσως βέβαια λόγω του μικρού τμήματος της παράστασης που μας σώζεται στο Νο 13 μία τέτοια τάυτιση να είναι παρακινδυνευμένη, αλλά το εν λόγω όστρακο θα πρέπει τουλάχιστον να χρονολογείται περίπου την ίδια περίοδο με τις όλπες από τη Ρόδο, δηλαδή στις αρχές του 5ου αι. π.Χ..

Σε γενικές γραμμές ειδικά στον 6ο αι. π.Χ. και λιγότερο στον 5ο η διακόσμηση αυτή είναι αρκετά συνηθισμένη. Μάλιστα οι παραστάσεις που εικονίζουν τον Διόνυσο πλαισιωμένο από Σατύρους ή Σειληνούς χωρίς να εικονογραφούν αναγκαστικά κάτι συγκεκριμένο υπερβαίνουν κατά πολύ αριθμητικά αυτές στις οποίες εικονίζεται κάποιο μυθικό περιστατικό. Προχωρώντας προς τον 5ο αι. π.Χ. βέβαια έχουμε πιο αφηγηματικές σκηνές και μεγαλύτερη ποικιλία στην οποία συμβάλουν και οι περισσότερες επιλογές που προσφέρει η ερυθρόμορφη τεχνοτροπία.²⁵⁰ Η ερμηνεία αυτών των σκηνών ίσως να είναι περισσότερο συμβολική παρά αφηγηματική όπως έχει προτείνει ο Hedreen²⁵¹. Σε αυτό το πλαίσιο ενός συμβολικού χαρακτήρα θα εξεταστούν παρακάτω οι «αναγνώσεις» που θα μπορούσε να έχει ένα τέτοιο θέμα στην Κρήτη.

Το θέμα της όλπης με τον Διόνυσο πλαισιωμένο από Σατύρους φαίνεται να ήταν αρκετά προσφιές σε ταφικά σύνολα στη Ρόδο. Υπάρχει άλλωστε μία σχέση του Διονύσου με τον Κάτω Κόσμο²⁵² αν αναλογιστεί κανείς ότι στην αρχαιότητα έχει ταυτιστεί και με τον Άδη²⁵³. Ίσως επομένως αυτές οι προσφορές στο νεκροταφείο της Ρόδου να έχουν πράγματι ένα απώτερο συμβολισμό που πηγάζει από την εικονογραφία τους εκτός από τον προφανή. Δηλαδή την προσφορά συμποτικών σκευών στο νεκρό για να τα «χρησιμοποιεί» στον άλλο κόσμο ή την προσφορά του περιεχομένου.

Το όστρακο από την Ελεύθερα δεν βρέθηκε σε ταφικό σύνολο αλλά πολύ κοντά στο νεκροταφείο. Επειδή βρέθηκε σε ένα σύνολο κατεστραμμένο από την μετέπειτα ελληνιστική φάση κατοίκησης δεν είναι ξεκάθαρο αν στη θέση αυτή είχαμε προηγουμένως οικίες ή τμήμα του νεκροταφείου. Η τομή αυτή δεν έχει προχωρήσει την περίοδο συγγραφής της ανά χείρας εργασίας βαθύτερα ώστε να υπάρχει ξεκάθαρη εικόνα. Αν όντως η αρχαϊκή φάση του

---

250 Hedreen (1992), σελ. 2-3.

251 *ibid.*, σελ. 4 και για μια καλή πραγμάτευση διαφόρων ερμηνειών στο θέμα σελ. 1-8.

252 Για μία ωραία ανάλυση βλ. Kerényi (1994), σελ. 131.

253 Κακριδής (1986)α, σελ. 206.

νεκροταφείου της Ελεύθερας εκτείνεται και κάτω από το δάπεδο της Ελληνιστικής οικίας στο μπάζωμα του οποίου βρέθηκε το Νο 13, τότε οι λόγοι αγοράς ενός τέτοιου αγγείου ίσως να είναι αντίστοιχοι με τη Ρόδο. Η προσφορά δηλαδή σε ένα ταφικό σύνολο.

Από την άλλη, αν πριν την ελληνιστική φάση στο χώρο αυτό υπήρχαν επίσης οικίες, μία τέτοια όλη παραμένει ένα εξαιρετικό αγγείο οικιακής χρήσης. Δεν είναι μάλιστα βέβαιο ότι και στην Κρήτη το θέμα ή το αγγείο το ίδιο θα είχε την ίδια πρόσληψη και συμβολισμούς από το αγοραστικό κοινό, όπως ενδεχομένως στη Ρόδο. Δεδομένου όμως ότι έχουμε όμοιες προσφορές, σε δύο σίγουρα²⁵⁴ ίσως τρία διαφορετικά ταφικά σύνολα, μιλάμε πιθανότατα για μία παραγωγή που προορίζονταν όπως φαίνεται κατ' εξοχήν για ταφική χρήση.

Ενδιαφέρον θα ήταν όπως προειπώθηκε αν θα μπορούσε και η παράσταση να έχει όντως κάποια σχέση με την ταφική χρήση του αγγείου. Και πράγματι η τοποθέτηση ενός τέτοιου αγγείου με Διονυσιακό θέμα σε έναν τάφο, φαίνεται να έχει κάποιες προεκτάσεις. Για την ερμηνεία τους όμως θα χρειαστεί να ανατρέξει κανείς στο μύθο, από όπου θα γίνουν σαφείς οι συνειρμοί που ενδεχομένως να γεννιόνταν στη θεά ενός Διονυσιακού θέματος σε σχέση με τον θάνατο.

Κατά μία εκδοχή του μύθου ο Διόνυσος ήταν γιος του Δία και της Περσεφόνης²⁵⁵. Η Ήρα που ήθελε να τιμωρήσει την απιστία του συζύγου της έκανε το νεαρό Διόνυσο να τρελαθεί. Αυτός γιατρεύτηκε από τη μητέρα του που τη συνάντησε σε ένα βουνό με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Καθήμενος πάνω σε ένα θρόνο όπου οι Κουρήτες χόρευαν γύρω του. Σε θρόνο και μάλιστα τον δικό του τον τοποθέτησε και ο Δίας ως διάδοχό του. Η οργή της Ήρας όμως δεν είχε ακόμη κατευναστεί και έστειλε εναντίον του τους Τιτάνες. Οι Τιτάνες παρέσυραν το νεαρό Διόνυσο μακριά από το θρόνο όπου τον διαμέλισαν και αφού έβρασαν τα κομμάτια του τον έφαγαν. Κατά μία εκδοχή μάλιστα ο Διόνυσος ήταν μεταμορφωμένος σε μοσχάρι και έτσι τον έπιασαν και τον έφαγαν οι Τιτάνες²⁵⁶. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο και άμοιρο ίσως των τελετουργικών που λάβαιναν χώρα στο Ιδαίο Άντρο το ότι αυτή η παραλλαγή

---

254 Το ένα αγγείο έχει βρεθεί έξω από τα αρχαιολογικά του συμφραζόμενα.

255 Κακριδής (1986)α, σελ. 206-207.

256 Robertson (2003), σελ. 221-223, για ένα αντίστοιχο τελετουργικό προς τιμήν του Διονύσου στην Κρήτη βλ. *ibid.*, σελ. 231.

τοποθετείται στην Κρήτη. Εδώ έρχεται στο νου η αφήγηση²⁵⁷ που θέλει τον Πυθαγόρα να έχει δει ένα θρόνο στο Ιδαίο Άντρο που στολίζονταν προς τιμήν του Δία.

Κρήτης δ' ἐπιβάς τοῖς Μόργου μύσταις προσήει ἐνὸς τῶν Ἰδαίων Δακτύλων, ὑφ' ὧν καὶ ἐκαθάρθη τῇ κεραυνία λίθῳ, ἔωθεν μὲν παρὰ θαλάττη πρηνῆς ἐκταθείς, νύκτωρ δὲ παρὰ ποταμῷ ἀρνειοῦ μέλανος μαλλοῖς ἐστεφανωμένος. εἰς δὲ τὸ Ἰδαῖον καλούμενον ἄντρον καταβάς ἔρια ἔχων μέλανα τὰς νομιζόμενας τρὶς ἐννέα ἡμέρας ἐκεῖ διέτριψεν καὶ καθήγισεν τῷ Διὶ τὸν τε στορνύμενον αὐτῷ κατ' ἔτος θρόνον ἐθεάσατο, ἐπίγραμμα τ' ἐνεχάραξεν ἐπὶ τῷ τάφῳ ἐπιγράψας Πυθαγόρας τῷ Διὶ, οὗ ἡ ἀρχή· ὧδε θανὼν κεῖται Ζάν, ὃν Δία κυκλήσκουσιν.²⁵⁸

Δεν είναι μόνο ο θρόνος που θυμίζει τον τρόπο εξαγνισμού του Διονύσου αλλά και η λατρεία του Δία ως θνήσκοντος και αναγενόμενου παραπέμπει εκεί. Ο συσχετισμός των δύο είναι περισσότερο από εμφανής. Αναμενόμενο για την Κρήτη όπου τόσο ο Δίας όσο και ο Διόνυσος, η λατρεία του οποίου έλκει τις ρίζες της ήδη από τα μινωικά χρόνια,²⁵⁹ έχουν σπουδαίο και σχεδόν παρεμφερή ρόλο²⁶⁰. Ο Διόνυσος μάλιστα φαίνεται στο νησί να έχει μια ακόμη πιο ιδιαίτερη σχέση με τον Κάτω Κόσμο. Το όνομα Ζαγρεύς το οποίο σχετίζεται με τον Πλούτωνα ή τον Άδη που είναι ο Δίας του κάτω κόσμου, στην Κρήτη προσδιορίζει το Διόνυσο.²⁶¹

Η εκδοχή του μύθου όπως αναφέρθηκε παραπάνω έχει σαφώς σχέση με την ορφική κοσμογονία και τελετουργίες²⁶². Στα ορφικά μυστήρια ο Διόνυσος παρουσιάζεται ως διαμεσολαβητής μεταξύ του νεκρού και του Πλούτωνα, ενώ ανιχνεύεται και μια βαθιά πίστη για μετά θάνατον ζωή²⁶³. Αν το Νο 13 προέρχεται όντως από μια όλη σαν αυτή της Ρόδου, το διονυσιακό-ορφικό περιεχόμενο που μπορεί να αναγνωσθεί σε σχέση με τον θάνατο δεν θα ήταν καθόλου άγνωστο για την Ελεύθερνα. Μία τέτοια παράδοση είναι ανιχνεύσιμη τόσο εκεί, όσο στο Ιδαίο Άντρο και την ευρύτερη περιοχή του Μυλοποτάμου για ένα μεγάλο μάλιστα χρονικό διάστημα.²⁶⁴ Το κομμάτι που μας σώζεται ωστόσο είναι υπερβολικά μικρό για να μπορεί κανείς να μιλάει

257 Πορφύριος, Vita Pythagorae 17 S.25

258 Πηγή για το κείμενο αποτελεί ο Des Places (1982)

259 Kerényi (1994), σελ. 48-57.

260 Τζιφόπουλος (2002), σελ. 165-166.

261 Kerényi (1994), σελ. 65.

262 Robertson (2003), *passim*.

263 Τζιφόπουλος (2002), σελ. 162 και Cole (1993), σελ. 277-279.

264 Gavrilaki-Tzifopoulos (1998), σελ. 354 και Τζιφόπουλος (2002), σελ. 163.

για ορφικά με βάση αυτό και μόνο. Έτσι τα παραπάνω αναφέρονται καθαρά ως μια υπόθεση εργασίας.

No 14. Το No 14 είναι από τα πιο αινιγματικά όστρακα που εξετάζονται στα πλαίσια της παρούσας εργασίας (βλ. εικ. 81, 83 και πίνακα 4γ). Μελαμβαφές στο κατώτερο μέρος, ακολουθεί καστανομέλανη ταινία που ορίζει το έδαφος πάνω στο οποίο πατάνε οι μορφές αδιάγνωστης παράστασης (βλ. εικ. 81). Ο τρόπος της πινελιάς με το πολύ αραιωμένο χρώμα, τις συνεχείς καμπύλες γραμμές που συμπλέκονται αποδίδοντας τα μέλη των μορφών χωρίς ή με ελάχιστες εγγαράξεις μοιάζει αρκετά με τον σκύφο ακμ. 17087 (R.46.80)²⁶⁵ από τη Ριτσώνα (βλ. εικ. 82).

Σε αυτόν εικονίζεται πάλι του Ηρακλή ή του Θησέα με ταύρο. Ιδιαίτερη είναι η ομοιότητα στο σημείο όπου η κεφαλή του ταύρου συμπλέκεται με τα πόδια του Ηρακλή. Και σε αυτό το αγγείο έχουμε όπως στο No 14 καμπύλες και ελεύθερες γραμμές με έντονο μανιερισμό. Ο σκύφος από τη Ριτσώνα που είναι μελαμβαφής στο εσωτερικό, όπως και το No 14 που πιθανότατα προέρχεται επίσης από σκύφο, χρονολογείται περί το 480-470 π.Χ.²⁶⁶. Τεχνοτροπικά επομένως το No 14 ίσως να μπορούσαμε να το εντάξουμε στο πρώτο μισό του 5ου αι. π.Χ. αν και η παράστασή του είναι μάλλον αδιάγνωστη.

Ένα ακόμη όστρακο το ακμ. Π27494 (βλ. εικ. 84, 85) παρόλο που δεν είναι συγκολλώμενο με το No 14, φαίνεται πως τουλάχιστον συνανήκει με αυτό. Στο συμπέρασμα ότι προέρχονται από το ίδιο αγγείο οδηγούν αρχικά το χρώμα του πηλού, η ποιότητα και το είδος του υαλώματος που συμπίπτουν. Έπειτα η εύρεση και των δύο οστράκων στην ίδια τομή, ίδια ομάδα χρώματος, την ίδια μάλιστα ημέρα αφήνουν λίγες αμφιβολίες. Τέλος αλλά όχι λιγότερο συντελεί η ομοιότητα της διακόσμησης που διασώζει το όστρακο Π27494 με αυτήν του σκύφου από τη Ριτσώνα στο σημείο πάνω από τον Ηρακλή και τον ταύρο (βλ. εικ. 82). Μία μείξη φυτικών μοτίβων, πινελιών αραιωμένου χρώματος και γραμμών που διασταυρώνονται γεμίζοντας το φόντο, κατακλύζουν το σημείο αυτό όσο και το όστρακο Π27494 (βλ. εικ. 84) από την Ελεύθερα.

---

265 βλ. CVA Thebes 1 III H, πίν. 56.5.

266 CVA Thebes 1, σελ.62.

ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΑ ΟΣΤΡΑΚΑ

No 15. Στο πολύ μικρό αυτό όστρακο σώζεται τμήμα ερυθρόμορφης φυτικής διακόσμησης (βλ. εικ. 86, 87, 88 και πίνακα 4ζ). Αντίστοιχα φυτικά μοτίβα έχουμε και στην διακόσμηση ενός ερυθρόμορφου σκύφου με ακμ.365 (βλ. εικ. 89, 90) από το Μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη²⁶⁷. Εικονίζει δύο νέους σε κάθε πλευρά. Στην μία ένας γυμνός νέος κρατά μία κύλικα και ένας δεύτερος με ραβδί και ιμάτιο τείνει το χέρι του προς αυτόν ενώ ταυτόχρονα μοιάζει να απομακρύνεται γέροντας προς τα πίσω. Στην άλλη όψη εικονίζονται πάλι δύο νέοι στην ίδια σχεδόν στάση μόνο που ο ένας υψώνει σκύφο και άλλος μία δάδα. Κάτω από τις λαβές βρίσκεται ανθέμιο με βλαστόσπειρες οι οποίες απολήγουν σε φυτικό μοτίβο (βλ. εικ. 91) σαν αυτό του No 15. Αποδίδεται στο ζωγράφο της Χαϊδελβέργης 211 και χρονολογείται την τελευταία δεκαετία του 5ου αι. π.Χ.²⁶⁸.

Ένα φυτικό μοτίβο από μόνο του δεν αποτελεί αναγκαστικά παράγοντα χρονολόγησης. Ένας σωστός τρόπος προσέγγισης θα ήταν μια διεξοδική μελέτη της χρήσης αυτού του μοτίβου στην ερυθρόμορφη κεραμική, από όταν αυτό εμφανίζεται μέχρι όταν απαντάται για τελευταία φορά. Τουλάχιστον στα μέχρι τώρα γνωστά αγγεία που εμφανίζεται. Κάτι τέτοιο ωστόσο ξεφεύγει κατά πολύ από τις επιδιώξεις της παρούσας εργασίας που δεν έχει στόχο τη διερεύνηση των φυτικών μοτίβων της ερυθρόμορφης κεραμικής. Αν ωστόσο θα έπρεπε κανείς να προτείνει μια χρονολόγηση ίσως να το τοποθετούσε χρονικά κοντά στον σκύφο 365 με απόκλιση συν-πλην κάποια χρόνια. Το εύρος της απόκλισης αυτής, χωρίς το υπόλοιπο αγγείο, μπορεί να περιοριστεί ίσως μετά από ενδελεχή μελέτη των μοτίβων αυτών²⁶⁹.

267 βλ. CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 25.2 και 26.1,2 ακμ. 365.

268 CVA Musei Capitolini 2, σελ. 5-6.

269 Στο σημείο αυτό τίθεται υπόψιν, ότι την περίοδο συγγραφής της ανά χείρας εργασίας τουλάχιστον δεν κατέστη δυνατός ο εντοπισμός κάποιας μελέτης ειδικά για αυτό το θέμα.

No 16. Σε αυτό το όστρακο χείλους διακρίνεται τμήμα κεφαλής νέου και ένα αδιάγνωστο καμπύλο αντικείμενο στο αριστερό του πέρας (βλ. εικ. 92, 93 και πίνακα 4δ). Αποδίδεται με τον ελεύθερο ρυθμό και θυμίζει πολύ την κεφαλή του νέου αθλητή που φέρει αλτήρες στην κύλικα 12461 (βλ. εικ. 94, 95) στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών²⁷⁰ η οποία αποδίδεται στον Ζωγράφο της Πενθεσίλειας²⁷¹.

Αρκετά αινιγματικό είναι το καμπύλο αντικείμενο που διακρίνεται στο αριστερό πέρας του οστράκου. Ενδεχομένως να πρόκειται για κατάλοιπο φυτικού κοσμήματος όπως συμβαίνει στην κύλικα F2549 (βλ. εικ. 96, 97) που τώρα βρίσκεται στο Βερολίνο και χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.²⁷². Αρκετές είναι και οι ομοιότητες στην απόδοση των μορφών με αυτή του No 16 αν και το όστρακο της Ελεύθερας φαίνεται να είναι αρκετά υστερότερο. Το No 16 πλησιάζει περισσότερο ίσως τον τρόπο απόδοσης των νέων στον σκύφο 365²⁷³ από το Μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη. Ειδικά του νέου στα αριστερά, στην Β όψη, όπου κρατά μια κύλικα (βλ. εικ. 91)

Το όστρακο No 16 από την Ελεύθερα παραμένει αρκετά αινιγματικό ως προς την παράστασή του. Η κεφαλή που διακρίνεται αποδίδεται με τον ίδιο τρόπο που θα αποδίδονταν τόσο η κεφαλή ενός αθλητή όπως στην κύλικα 12461 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών όσο και ενός νέου σαν αυτούς στο σκύφο 365²⁷⁴. Ακόμη και σε αυτά τα παραδείγματα οι νέοι αναλόγως με το αν εικονίζονται μόνοι ή με άλλους, γυμνοί ή ενδεδυμένοι έχουν διαφορετικούς ρόλους. Στο εν λόγω όστρακο όχι μόνο μας λείπουν τα συμφραζόμενα για να κατανοήσουμε το περιεχόμενο της παράστασης, δεν έχουμε ούτε τα στοιχεία εκείνα που θα μπορούσαν μας οδηγήσουν προς κάποια κατεύθυνση σε σχέση με το ρόλο της ίδιας της μορφής, τμήμα της οποίας μας σώζεται. Ακόμη και η χρονολόγηση του οστράκου ελλείψει των παραπάνω στοιχείων κρίνεται αρκετά προβληματική. Παρά ταύτα, με βάση την τεχνοτροπία του No 16, όσο μπορεί κανείς να τη διακρίνει και τις ομοιότητές του με τα παραπάνω παραδείγματα θα μπορούσε να προταθεί μια χρονολόγηση περί το πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ..

---

270 βλ. CVA Athènes 2 III Id, πίν. 16.2 και σελ. 11.

271 Beazley (1942), σελ. 584 No 23.

272 βλ. CVA Berlin 2 III I, πίν. 93.3,4,7 ακμ. F2549 και σελ. 37-38.

273 βλ. CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 25.2 και 26.1,2 ακμ. 365.

274 βλ. CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 26.1,2.

No 17. Όστρακο ερυθρόμορφου αγγείου πόσεως κοντά στη βάση. Υπάρχουν δύο παράλληλες περιθέουσες γραμμές άνωθεν των οποίων λαμβάνει χώρα η παράσταση του αγγείου(βλ. εικ. 98, 99 και πίνακα 4ε). Διακρίνεται ένα τουλάχιστον πέγμα στο δεξί πέρασ του οστράκου, ενώ στο αριστερό ενδέχεται να διασώζεται η πτέρνα από ένα δεύτερο. Ο τρόπος που αποδίδεται το πέγμα με μία καμπύλη που κυρτώνεται προς τα κάτω στο ανώτερο τμήμα και ένα απότομο, επίπεδο και ευθύ τελείωμα στο σημείο του πέγματος πλησιάζει αρκετά το αντίστοιχο σημείο στην παράσταση του οστράκου με αριθμό καταλόγου 270 (βλ. εικ. 100) τώρα στο Mainz της Γερμανίας. Χρονολογείται το τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. και προέρχεται από το Orvieto.²⁷⁵ Ομοιότητες παρατηρούνται και με την κύλικα 12461 (βλ. εικ. 94, 95) που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, κυρίως ως προς τον τρόπο που αποδίδεται ο ορίζοντας του εδάφους όπου πατάνε οι μορφές²⁷⁶.

Το No 17 δεν μοιάζει με βάση τα έντονα κυρτά και κάθετα τοιχώματα του εσωτερικού να προέρχεται από κύλικα αλλά από μάλλον από σκύφο. Επίσης η ερυθρόμορφη διακόσμηση φαίνεται ότι κάλυπτε μόνο την εξωτερική πλευρά. Η ομοιότητά του με το όστρακο της κύλικας από το Orvieto έγκειται στον τρόπο απόδοσης που είναι αρκετά χαρακτηριστικός. Η παράσταση ωστόσο παραμένει και πάλι αδιάγνωστη. Χρονολογικά το No 17 θα πρέπει να εμπίπτει στις πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ..

---

²⁷⁵ βλ. CVA Mainz 2 III I, πίν. 49.8 και σελ. 69.

²⁷⁶ βλ. CVA Athènes 2 III Id, πίν. 16.2 και σελ. 11.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Υπάρχει μία βαθιά σχέση του μύθου και της θρησκείας, που διαμορφώνουν τις βάσεις των όσων θα επικρατήσουν την κλασική περίοδο στην κυρίως Ελλάδα, με την Κρήτη. Τα ιστορικά στοιχεία που έχουμε είναι λίγα. Ωστόσο πέραν από κάποιες τοπικές ιδιαιτερότητες της Κρήτης, δεν πιστοποιείται η ύπαρξη μίας κρίσης ή καταστροφής μεγάλου εύρους. Αν μάλιστα μελετήσει κανείς και άλλες περιοχές στην «περιφέρεια» του αρχαϊκού ελλαδικού κόσμου, σίγουρα θα βρει όχι λιγότερα στοιχεία «απομόνωσης» από την κυρίαρχη ιδεολογία της περιόδου.

Οι αλλαγές από τον 7ο στον 6ο αι. π.Χ. είναι αμυδρές και δύσκολα ανιχνεύσιμες στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα ταφικά σύνολα. Η εικόνα του «κενού» στην γλυπτική δεν μοιάζει να επιβεβαιώνεται, αν και υπάρχουν σκοτεινά σημεία που χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης. Από τις επιγραφές οδηγούμαστε προς την αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με το ό,τι συνάγεται συχνά από την κεραμική. Οι τελευταίες προϋποθέτουν αστική οργάνωση και παραπέμπουν στην ύπαρξη ώριμων κοινωνικών δομών.

Κενό στην συνέχεια του τρόπου ζωής στην Κρήτη, υπό την έννοια της αλλαγής των ηθών και των εθίμων, δεν υπάρχει. Οι κεραμικές ακολουθίες δείχνουν μετά από πρόσφατες μελέτες ότι υπήρχαν αρκετές θέσεις όπου εντοπίζεται αδιάσπαστη συνέχεια. Η Ελεύθερνα που χρησιμοποιήθηκε ως παράδειγμα στα πλαίσια της παρούσας εργασίας είναι μία από αυτές.

Ανακεφαλαιώνοντας τα ευρήματα από εκεί, έχουμε το όστρακο Νο 1 με παράσταση πιθανότατα σκύλου που χρονολογείται στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. και πιθανότερο τόπο προέλευσης την Κόρινθο. Το όστρακο κορινθιακού αλαβάστρου με παράσταση πετεινών Νο 2 που τοποθετείται στα 620-590 π.Χ.. Ένα αιγιματικό όστρακο στο οποίο διακρίνεται τμήμα πιθανότατα σειρήνας από τα τέλη του 7ου με αρχές του 6ου αι. π.Χ.. Το Νο 4 που σχετίζεται με τον Ζωγράφο C και χρονολογείται κάπου μεταξύ του 575 και 550 π.Χ.. Το όστρακο που βρίσκει αρκετά παράλληλα στη Ρόδο και διασώζει τμήμα γυναικείας μορφής, 540-510 π.Χ.. Το όστρακο μικρογραφικής κύλικας Νο 6, περί το 530 π.Χ.. Ένα όστρακο αττικού αγγείου στο οποίο αποδίδεται κεφαλή γενειοφόρου και χρονολογείται ανάμεσα στα τέλη του 6ου με τις αρχές του

5ου αι. π.Χ.. Λίγο μετά χρονολογείται ο σκύφος Νο 8 και περίπου στα ίδια χρόνια το όστρακο ληκύθου Νο 9 και το όστρακο Νο 10. Το όστρακο Νο 11 που διασώζει τμήμα τούρου και τοποθετήθηκε χρονικά περί το 510 π.Χ.. Το Νο 12 βρίσκεται κοντά στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.. Λίγο αργότερα χρονολογείται το Νο 13 που βρίσκει ακριβή παράλληλα σε τρεις όλπες από τη Ρόδο. Στο πρώτο ήμισυ του 5ου έχουμε το Νο 14, ενώ στα τέλη του το Νο 15 και το Νο 16.

Από τα παραπάνω παραδείγματα εισαγωγών γίνεται αντιληπτή μία προτίμηση στην αρχή για κορινθιακή κεραμική, η οποία σχετίζεται περισσότερο με την πρωτοκαθεδρία της Κορίνθου έναντι της Αττικής μέχρι τις αρχές του 6ου αι. π.Χ., όπου τα αττικά αγγεία κερδίζουν πλέον έδαφος²⁷⁷. Η μετάπτωση αυτή της πρωτοκαθεδρίας στην παραγωγή συνοδεύτηκε πιθανότατα από μία αλλαγή στα εμπορικά κανάλια κυκλοφορίας της κεραμικής. Διερωτάται έτσι κανείς αν αυτή η μετάβαση δημιούργησε ένα μικρό κενό κάλυψης της ζήτησης στην αρχή ίσως του 6ου αι. π.Χ. μέχρι την αναδιοργάνωση της αγοράς σε σχέση με το νέο κέντρο παραγωγής. Σε αυτή την περίπτωση το περίφημο κενό εισαγωγών των αρχών του 6ου αι. π.Χ.²⁷⁸ στην Κρήτη ίσως να ήταν απόηχος αυτής της αλλαγής. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, δεδομένων των πολλών παραλλήλων σε αγγεία από τη Ρόδο, δεν αποκλείεται μια έμμεση εισαγωγή αττικής κεραμικής. Κατά τον 6ο αι. π.Χ. έχουμε άλλωστε ένα τρίγωνο επαφών και επιρροών στην κεραμική μεταξύ Αθήνας, Λακωνίας και Ανατολικής νησιωτικής Ελλάδας²⁷⁹.

Στον 5ο αι. π.Χ. υπάρχει μία ακόμη περίοδος που είναι ελκυστική για θεωρίες αντίστοιχες με αυτές που μέχρι τώρα αναπτύσσονταν για τον 6ο αι. π.Χ.²⁸⁰. Σημαντική είναι η διάκριση των κριτηρίων αυτών που οδηγούν σε αυτό το συμπέρασμα. Πρώτη περίπτωση αποτελεί μία υποτιθέμενη παύση εισαγωγών, ερυθρόμορφης πλέον κεραμικής, στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.²⁸¹. Αυτό θα μπορούσε να σχετίζεται με το ότι οι Κρήτες δείχνουν πιο διστακτικοί στην υιοθέτηση της ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας. Το σκοτεινόχρωμο βάθος ίσως να τους ξένιζε αν λάβουμε υπόψιν τη συχνή χρήση ανοιχτόχρωμου βάθους σε κάποιες προσπάθειες παραγωγής ερυθρόμορφης κεραμικής. Στην

277 Boardman (1978), σελ. 110, Τιβέριος (1988), σελ. 151-157 και Williams (2009), σελ. 4-5.

278 Για την χρονική τοποθέτηση του «κενού» κυρίως στην Κνωσό βλ. Erickson (2000), σελ.3.

279 Williams (2009), σελ. 7-9.

280 Για μια καλή πραγμάτευση των θεωριών αυτών βλ. Erickson (2000), σελ. 385-401.

281 Για μία υπόθεση παύσης εισαγωγών πριν το 480 π.Χ. βλ. Erickson (2000), σελ. 399.

Αθήνα η χρήση μελανού βάθους που περιβάλλει τις μορφές παραπέμπει στα ανάγλυφα της περιόδου αυτής, όπου το βάθος βάφεται βαθυκόκκινο ή κυανό και οι μορφές είναι ανοιχτόχρωμες.²⁸² Έτσι υπάρχει η πιθανότητα να εισάγονταν κυρίως κεραμεική από εργαστήρια που συνέχιζαν και στα τέλη του 6ου αιώνα να χρησιμοποιούν τη μελανόμορφη τεχνοτροπία. Στην περίπτωση αυτή τα αρχαϊκά ερυθρόμορφα ίσως να μην ήταν τόσο δημοφιλή, αν μάλιστα λάβουμε υπόψιν και την ακμάζουσα πλέον εγχώρια παραγωγή.²⁸³

Η ανάπτυξη αυτής ίσως να μας προσφέρει και εναλλακτικές λύσεις για την δεύτερη περίπτωση ύπαρξης «κενού» στον 5ο αι. π.Χ., από το 460 μέχρι το 400 π.Χ.²⁸⁴. Η τοπική παραγωγή πλέον είναι τόσο όμοια με την αττική, ώστε ο Cook στην πραγμάτευση μίας ληκύθου των τελών του 5ου αι. π.Χ. από την Κρήτη να κρίνει ότι θα ήταν χρήσιμη και μια ανάλυση του πηλού ώστε να αρθούν οι αμφιβολίες²⁸⁵. Το εργαστήριο αυτό ίσως να ήταν ενεργό και καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ., δεδομένου ότι μία καλή εκτέλεση των αττικών θεμάτων προϋποθέτει ανάλογη εμπειρία. Είναι έτσι αρκετά πιθανό να λειτουργούσε για κάποιο μεγάλο διάστημα πριν φτάσει σε αυτό το επίπεδο.

Ίσως να έχουμε Αθηναίο αγγειογράφο ο οποίος ίδρυσε ένα εργαστήριο και μεταλαμπάδευσε την τέχνη του. Στην περίπτωση που οι τοπικές απομιμήσεις αττικών αγγείων είχαν κατασκευαστεί από Αθηναίο στην Κρήτη, δεν θα παρουσίαζαν διαφορές από τα αθηναϊκά εκτός ίσως από τον πηλό. Τέτοιου τύπου διαφοροποιήσεις παραπέμπουν σε προϊόντα τοπικού εργαστηρίου που ίσως να ιδρύθηκε τουλάχιστον μία γενιά πριν από Αθηναίο αγγειογράφο ή Κρητικό καλλιτέχνη που μαθήτευσε στην Αθήνα. Η πιθανή ύπαρξη ενός τοπικού εργαστηρίου στην Κρήτη τον 5ο αι. π.Χ. που μιμείται αττικά πρωτότυπα απαντά σε αρκετά ζητήματα. Αρχικά εξηγείται η έλλειψη ανάγκης εισαγωγών από την Αθήνα. Έπειτα πιστοποιείται η ύπαρξη μίας αγοράς για τέτοιου είδους κεραμεική, καθώς αν δεν ήταν δημοφιλής στο νησί δεν θα υπήρχε λόγος να την μιμηθεί κανείς.

Η ζήτηση για αττική κεραμεική φαίνεται τελικά ότι ξεκινάει στην Κρήτη κατά τον 6ο αι. π.Χ. και κορυφώνεται με τις τοπικές απομιμήσεις σχετικά

---

282 Boardman (1978), σελ. 115.

283 Erickson (2000), σελ. 393-394.

284 *ibid.*, σελ. 394.

285 Cook (1990), σελ. 70.

υψηλής ποιότητας του 5ου αι. π.Χ.. Η χρονολόγηση αρχαίων αγγείων είναι σχετικά δύσκολη και συχνά προβληματική, ειδικά στην περίπτωση όπου το υπό πραγμάτευση υλικό είναι αποσπασματικό και αποτελεί ένα μικρό μόνο τμήμα των ευρημάτων. Ως εκ τούτου οι χρονολογήσεις που έχουν προταθεί για τα όστρακα από την Ελεύθερνα είναι συμβατικές και δεν αποκλείεται η επέκταση του εύρους τους συν-πλην κάποιο διάστημα. Σε κάθε περίπτωση όμως παρατηρείται μία σχετική αλληλοκάλυψη. Αυτή επιβεβαιώνει μία συνέχεια στις εισαγωγές κορινθιακής και αττικής κεραμικής από τα τέλη του 7ου και μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.. Θα ήταν ωστόσο εξίσου λανθασμένη η χρήση του παραδείγματος της Ελεύθερνας, όπως της Κνωσού, ως πανάκεια για το τι συμβαίνει στην αρχαϊκή Κρήτη. Μολαταύτα πληθαίνουν, όπως φαίνεται μετά την στροφή ενδιαφέροντος προς αυτήν την περίοδο, οι ενδείξεις που καταρρίπτουν την ύπαρξη μιας ασυνέχειας ως προς τον 7ο αι. π.Χ. και απομόνωσης του νησιού από την υπόλοιπη Ελλάδα²⁸⁶. Μπορεί επομένως κανείς να είναι αισιόδοξος ότι στο φως νέων ευρημάτων και την δημοσίευση των ήδη ανεσκαμμένων στο μέλλον, θα ανέλθει ο 6ος αι. π.Χ. από την «σκοτεινή» ατμόσφαιρα που τον περιβάλλει λαμβάνοντας τη θέση του στην ιστορία της Κρήτης.

---

286 Erickson (2010), σελ. 20-22.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι «κενά» τελικά στην ιστορία δεν υπάρχουν, μόνο κενά στην έρευνα και την ανθρώπινη γνώση. Δεν έχουμε αποδείξεις για κάποιο συμβάν μεγάλης εμβέλειας, όπως η περσική εισβολή στην Αθήνα αργότερα ή κατ' αναλογία η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας παλαιότερα που θα είχε τρομερές επιπτώσεις στη ζωή στο νησί. Τουλάχιστον όχι με τα μέχρι τώρα δεδομένα. Στην περίπτωση λοιπόν που δε συντρέχει κάποιο μεγάλο γεγονός για τη συντέλεση μιας αλλαγής, θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας δεν είναι μια γραμμική συνάρτηση αλλά παρουσιάζει διακυμάνσεις. Οι διακυμάνσεις αυτές επηρεάζονται από τόσους πολλούς διαφορετικούς παράγοντες, ακόμη και αυτόν του τυχαίου, ώστε να καταντά ουτοπική η προσπάθεια ερμηνείας τους χωρίς απτές αποδείξεις.

Ο 6ος αι. π.Χ. φυσικά και δεν είναι σαν τον προηγούμενο ή και τον επόμενο. Είναι ένας άλλος αιώνας και ως εκ τούτου είναι διαφορετικοί οι παράγοντες που συντέλεσαν στον τρόπο που εξελίχθηκε και εκφράστηκε ο ανθρώπινος πολιτισμός κατά τη διάρκειά του. Αν θα ήθελε κανείς μάλιστα να το θέσει ακόμη πιο σωστά θα έπρεπε να πει ότι πρόκειται για άλλο χρονικό στάδιο της πορείας του ανθρώπινου πολιτισμού στον συγκεκριμένο χώρο, αφού η περιοδολόγηση είναι μια ακόμη δική μας σύμβαση. Δεν έπεται δηλαδή ότι με την αλλαγή του αιώνα άλλαζαν αυτόματα και οι ανθρώπινες συνήθειες. Αυτή η φόρμα, με τα χαρακτηριστικά που συνήθως προσδίδονται σε κάθε αιώνα, δημιουργεί ένα τεχνητό διαχωρισμό. Εντείνεται έτσι μια παράλογη αντιπαραβολή όπου συγκρίνονται ανόμοια μεγέθη. Με την ύπαρξη ενός τέτοιου λογικού κενού στην ερευνητική διαδικασία είμαστε πάντα καταδικασμένοι στο να σκοντάφτουμε πάνω σε «κενά» και «σκοτεινούς αιώνες». Είναι φυσικό υπό αυτό το πρίσμα ο κάθε αιώνας να υστερεί ή να υπερτερεί από ένα προηγούμενο ή κάποιον επόμενο αυτού, γιατί απλούστατα είναι διαφορετικός. Ιδιαίτερα στην περίπτωση που έχουμε ελλιπείς αρχαιολογικές πληροφορίες για τα πραγματικά τεκταινόμενα, η σύγκριση καθίσταται πραγματικά άδικη και εύκολα ανατρέψιμη στο φως νέων ευρημάτων.

Το να χαρακτηρίσουμε έτσι μία περίοδο ως «σκοτεινή» και ό,τι σχετικό

αυτό συνεπάγεται για αυτήν εν συγκρίσει με τις άλλες, είναι το μόνο εύκολο στην περίπτωση που δεν ξέρουμε τίποτα για αυτήν. Αρνούμαστε δηλαδή να παραδεχτούμε το ερευνητικό κενό και το αντικαθιστούμε με ένα «ιστορικό». Έπειτα είναι και η ορολογία που εντείνει την ήδη λανθασμένη εικόνα που έχουμε για τέτοιες περιόδους όπου τα στοιχεία μας είναι ανεπαρκή. Οι περίφημοι «σκοτεινοί αιώνες», η περίοδος του «κενού» και άλλα. Είναι βέβαια ένα ζήτημα το πώς μία τέτοια πολιτισμική διακύμανση θα εκφραστεί σωστά ποιοτικά, χωρίς όμως να γίνονται υπαινιγμοί για κάποιου είδους πολιτισμική ασυνέχεια όπως θα μπορούσε κανείς να εκλάβει, αν και εσφαλμένα, τον όρο «κενό». Σε κάθε περίπτωση είναι διαφορετικό πράγμα η θολή εικόνα που μπορεί να έχουμε εμείς σχηματίσει λόγο ανεπαρκών τεκμηρίων ή έρευνας κτλ., από την ύπαρξη μιας περιόδου που με βάση πληθώρα πληροφοριών και τεκμηρίων χαρακτηρίζεται πράγματι από ύφεση.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΣΤΡΑΚΩΝ

No 1., ακμ. Π28121α και Π28121β, εικ. 1, πίνακας 1α.

Τομή: N//NN/4301/00 και MM/3752/01

Δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα όστρακα κλειστού αγγείου. Πηλός υποκίτρινος, Munsell 10YR 8/3. Μελανή βαφή που απολεπίζεται εύκολα. Διακρίνονται τμηματικά το σώμα, τα πίσω και ένα μπροστινό πόδι ζώου. Πιθανότατα σκύλος ή αιλουροειδές. Στο κάτω δεξί πέρασ διακρίνεται άλλο ένα αντικείμενο που μοιάζει με κέρασ ελαφιού. Τέλη 7ου αι. π.Χ., 625 π.Χ.(;).

Βιβλιογραφία : CVA Berlin 6 III Ca, πίν. 21.3 και σελ. 49, CVA Prague Mus. Nat. 1 III Ca, πιν. 17.1,2 ακμ. 5918, Heurtley-Robertson (1948), πίν. 11, No 152, Dugas (1928), σελ. 80 και πίν. 21 τα υπ'αριθμόν 147, 148, 149, Stillwell-Benson (1984), πίν. 52 το No 1239 και ιδιαίτερα το No 1245, Weinberg (1943), πίν. 19, εικ.141. και σελ.43.

Διαστάσεις:

Π28121α	Π28121β
Ύψος: 0,064μ.	Ύψος: 0,052μ.
Πλάτος: 0,041μ.	Πλάτος: 0,029μ.
Πάχος: 0,006μ.	Πάχος: 0,006μ.

No 2., ακμ. Π27544, εικ. 5, 6 και πίνακας 1β.

Τομή: 3N/4304/05

Όστρακο κορινθιακού αρωματοδόχου αγγείου. Πηλός υποκίτρινος με ελάχιστα εγκλείσματα, Munsell 10YR 8/3. Φέρει μελανόμορφη διακόσμηση, αν και λόγω ανομοιογενούς όπτησης η βαφή είναι κατά τόπους ερυθρή. Διακρίνεται τμήμα παράστασης πετεινών που μυρίζουν άνθος λωτού. 620-590 π.Χ..

Βιβλιογραφία : CVA Tübingen 1 III C, πιν. 23.5,6 και σελ.46, CVA Div. Samml. 1, Hashimoto III C, πιν. 2.1-4, αρ. κατ. No 98 και σελ. 2-3, CVA Louvre 13 III Ca, πίν. 76.3,4 ακμ. CA 11328, CVA Louvre 13 III Ca, πίν. 77.2,3 ακμ. CA 3338 και πίν. 77.5 ακμ. CA 3046, CVA Milano Coll. H.A. 2, III C, πίν. 4.3, Σταμπολίδης (1996), σελ. 45, εικ. 83 ακμ. 6318.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,028μ.
Πλάτος: 0,031μ.
Πάχος: 0,006μ.

No 3., ακμ. Π27477, εικ. 13, 14 και πίνακας 1γ.

Τομή: 4Λ/4101/05

Όστρακο σώματος ανοιχτού αγγείου. Πηλός υποκίτρινος, Munsell 10YR 8/3. Καστανομέλανη γυαλιστερή βαφή εξωτερικά, καστανή έως καστανέρυθη που ξεβάφει εσωτερικά. Διασώζεται τμήμα μιξογενούς όντος και στο αριστερό πέρασ του οστράκου σφαιρικό αντικείμενο με καμπύλη εγχάραξη. Πιθανότατα φυτικό μοτίβο. Τέλη 7ου με αρχές 6ου αι. π.Χ..

Βιβλιογραφία : Weinberg (1943), σελ. 77-78 No 334, Payne (1931), σελ. 317 No 1177, CVA Athènes 2 III Hg, πίν. 15.2 ακμ. 17984, CVA Taranto 2 III C, πίν. 1.2 ακμ. 50230.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,044μ.
Πλάτος: 0,052μ.
Πάχος: από 0,007μ. έως 0,004μ.

No 4., ακμ. Π27478, εικ. 18 και πίνακας 1δ.

Τομή: 4Λ/4101/05

Όστρακο σώματος αγγείου μετάγγισης. Πηλός καστανός ανοιχτός με ελάχιστα εγκλείσματα και προσμίξεις μαρμαρυγία. Munsell 7,5 YR 7/4. Φέρει διακόσμηση από ταινία με ενάλληλα φύλλα κισσού. Στο κατώτερο πέρας του οστράκου διασώζεται καμπύλο τμήμα ερυθρού αντικειμένου. Προς το κέντρο αυτού διακρίνεται αμυδρά μελανή βαφή. 575-550 π.Χ..

Βιβλιογραφία : Beazley (1956), σελ. 63 No 4, Brijder (1983), σελ. 204-207, Brijder (1983), σελ. 108, εικ. 29 τα υ, ν, ω., CVA CVA Athènes 3 III H, πίν. 8.4(A) ακμ. 531, CVA Athènes 3 III H, πίν. 1.5,6 ακμ. 21081.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,045μ.

Πλάτος: 0,038μ.

Πάχος: από 0,007μ. έως 0,004μ.

No 5., ακμ. Π27525, εικ. 27, 28 και πίνακας 2β.

Τομή: 3M/4206/05

Όστρακο μικρογραφικής κύλικας. Πηλός καστανός ανοιχτός με ελάχιστα εγκλείσματα. Munsell 7,5YR 6/6. Μελαμβαφές εσωτερικά και διακοσμημένο με παράσταση μελανόμορφης τεχνοτροπίας εξωτερικά. Διακρίνεται ένα πτερό, το κατώτερο τμήμα ανδρικής ιματιοφόρου μορφής, τα πόδια μιας ακόμη μορφής και ένα ακόμη αντικείμενο, ίσως οκλαδίας δίφρος. Χρήση ερυθρού χρώματος για τον τονισμό λεπτομερειών. Γύρω στο 530 π.Χ..

Βιβλιογραφία : Beazley (1932), passim, Beazley (1952), σελ. 159-197, Heesen (2011), passim, CVA Leiden 2 III H, πίν. 60.2 και 60.4 η κύλικα K94/9.14, CVA Kassel 1 III H, πίν. 29.3, 30.3 και σελ.51-52 No 3.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,024μ.

Πλάτος: 0,047μ.

Πάχος: από 0,004μ. έως 0,003μ.

No 6., ακμ. Π27515, εικ. 32, 33 και πίνακας 3α.

Τομή: 3M/4205/05

Όστρακο σώματος κλειστού αγγείου κυλινδρικής διατομής, πιθανότατα ληκύθου. Πηλός ροδοκάστανος με πολλά εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Munsell 7,5YR 6/6. Μελανόμορφη διακόσμηση με λευκό επίθετο χρώμα για τα γυμνά μέρη. Ενδεχομένως να έφερε λευκό βάθος αλλά η φθαρμένη και καλυμμένη με άλατα επιφάνεια του οστράκου δεν επιτρέπει ένα ξεκάθαρο συμπέρασμα. Διασώζεται τμήμα καθιστής γυναικείας μορφής με υψωμένο το ένα τουλάχιστον χέρι. Τέλη του 6ου αι. π.Χ., 520-510 π.Χ.(;).

Βιβλιογραφία : CVA Athènes 1 III Hg, πίν. 4.1-3 ακμ. 498, Kaltsas-Shapiro (2008), σελ. 238 αρ. κατ. 109, Haspels (1936), σελ. 41.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,050μ.

Πλάτος: 0,035μ.

Πάχος: 0,003μ.

Νο 7., ακμ. Π27510, εικ. 37, 38 και πίνακας 3β.

Τομή: 3M/4204/05

Μελανόμορφο όστρακο σώματος κλειστού αγγείου μετάγγισης στο ύψος του λαιμού. Πηλός καστανός με ελάχιστα εγκλείσματα. Munsell 7,5YR 7/6. Φέρει κόσμημα αλυσίδας με άνθη λωτού σαν αυτά που απαντώνται συνήθως στους αττικούς αμφορείς. Στο κατώτερο πέρας διακρίνεται τμήμα κισσού με στιγμωτή απόδοση των φύλλων. Κοντά στα τέλη του 6ου αι. π.Χ..

Βιβλιογραφία : Clark et al.(2002), passim, CVA Erlangen 2 III H, ακμ. I517α2 και σελ. 22 , CVA Toronto 1 III H, πίν. 11.3 και σελ. 8-9.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,060μ.

Πλάτος: 0,096μ.

Πάχος: από 0,009μ. έως 0,006μ.

Νο 8., ακμ. Π27789, εικ.42, 43 και πίνακας 2α.

Τομή: 3O/6119(N)/05

Μελανόμορφο όστρακο στο οποίο διασώζεται το κατώτερο τμήμα γυναικείας μορφής. Πηλός καστανός με ελάχιστα εγκλείσματα, Munsell 7,5YR 7/4. Διακρίνεται ο ποδόγυρος γυναικείου ενδύματος, τα πέλματα που αποδίδονται με λευκό επίθετο χρώμα και τα υποδήματα που αποδίδονται με μελανό. Ερυθρό βάθος. Περιθέουσες ταινίες καστανού και ιώδους χρώματος κοντά στον ορίζοντα του εδάφους που αποδίδεται με μελανή βαφή. Τέλη 6ου αι. π.Χ., 510 π.Χ.(;).

Βιβλιογραφία : CVA Athènes 3 III H, πίν. 31.4(A) ακμ.12708, CVA Rhodes 1 III H, πίν. 33.1,2 ακμ.11758 και σελ.50.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,034μ.

Πλάτος: 0,036μ.

Πάχος: 0,005μ.

Νο 9., ακμ. Π27511, εικ. 50, 51 και πίνακας 3γ.

Τομή: 3M/4204/05

Όστρακο σώματος ανοιχτού(;) αγγείου. Πηλός καστανέρυθρος με ελάχιστα εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Munsell 5YR 6/4. Μελανό υάλωμα εσωτερικά. Μελανόμορφη παράσταση εξωτερικά. Διασώζεται το πίσω μέρος ενός ταύρου. Λευκό επίθετο χρώμα στα γεννητικά όργανα. Διακρίνεται μία μελανή στιγμή, ίσως στάξιμο του πινέλου και μία γραμμή που ξεκινά από το αριστερό πόδι και πάει προς τα εμπρός, σκοινί(;). 510 π.Χ.(;).

Βιβλιογραφία : Beazley (1971), σελ.169 No 9, Jackson (1993), πίν. 41 και σελ. 139-141, CVA Mannheim 2 III H, πίν. 9.2,3 και σελ.19-20.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,055μ.

Πλάτος: 0,040μ.

Πάχος: από 0,007μ. έως 0,004μ.

No 10., ακμ. Π27555, εικ. 56, 57 και πίνακας 4α.

Τομή: 3N/4506/05

Όστρακο σώματος ανοιχτού πιθανότατα αγγείου. Πηλός ωχροκάστανος με αρκετά εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Munsell 10YR 6/2. Καστανή βαφή εσωτερικά, μελαμβαφές εξωτερικά. Διακρίνονται δύο στελέχη με κατά μήκος εγχάραξεις, ίσως ο μηρός και το ιμάτιο ανδρικής μορφής. Στο άνω δεξί πέρας του οστράκου διακρίνεται άλλη μία εγχάραξη. 510-480 π.Χ.(;).

Βιβλιογραφία : CVA Heidelberg 4 III H, πίν. 172.5 και σελ. 58, CVA Louvre 12 III He, πίν. 175.2 και σελ. 132, πίν. 170.3 και σελ. 130, πίν. 180.2 και σελ.134-135, CVA Ferrara 1 III H, πίν. 4.1 και σελ. 4-5, πίν. 11.3 και σελ.10-11, πίν. 17.3 ακμ. 16279 και σελ. 14, πίν. 17.4 ακμ. 163.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,024μ.

Πλάτος: 0,031μ.

Πάχος: 0,005μ.

No 11., ακμ. Π27554, εικ. 62, 63 και πίνακας 2γ.

Τομή: 3N/4306/05

Όστρακο από αγγείο πόσεως, πιθανότατα κύλικα, κοντά στο σημείο της λαβής. Πηλός ροδαλός με αρκετά εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Munsell 5YR 7/6. Στο εσωτερικό του καλύπτεται κατά το ήμισυ με μελανή βαφή και εξωτερικά διασώζει τμήμα μελανόμορφης παράστασης. Διακρίνεται κεφαλή γενειοφόρου ανδρός και ίσως ένα μικρό τμήμα του δεξιού του ώμου αν ερμηνευθεί ως τέτοιο το μελανόμορφο κομμάτι κάτω και δεξιά από το πρόσωπο της μορφής. Πάνω και δεξιά αυτής η μελανή βαφή που περιτρέχει το σημείο πρόσφυσης της λαβής μας επιτρέπει να φανταστούμε πως η τελευταία ήταν τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο τμήμα αν όχι όλη μελαμβαφής. Αρχές 5ου αι. π.Χ..

Βιβλιογραφία : CVA Leiden 2, III H 54.1,2 και σελ. 1 το 1971/1,3, CVA Syracusa 1 III H, πίν. 4.1,2, CVA Boston 2 III H, πίν. 75 και σελ. 17-18.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,033μ.

Πλάτος: 0,041μ.

Πάχος: από 0,006μ. έως 0,004μ.

No 12., ακμ. Π27790, εικ. 68, 69, 70 και πίνακας 2δ.

Τομή: 30/6119(N)/05

Δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα όστρακα κλειστού αγγείου, πιθανότατα ληκύθου. Πηλός καστανός, Munsell 7,5YR 7/4. Μελανόμορφη παράσταση. Διακρίνεται γυναικεία μορφή με ποδομήκες ένδυμα και δορα. Δίπλα από αυτήν τα πόδια μίας αντρικής μορφής. Σάτυρος και Μαινάδα (;). Γύρω στο 500 π.Χ. και λίγο μετά.

Βιβλιογραφία : CVA Leiden 1 III H, πίν. 25.2 και σελ. 20-21, πίν. 26.1,2 και σελ. 21-22.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,046μ.

Πλάτος: 0,038μ.

Πάχος: 0,003μ.

Ύψος: 0,026μ.

Πλάτος: 0,024μ.

Πάχος: 0,003μ.

No 13., ακμ. Π28383, εικ. 76 και πίνακας 4β.

Τομή: 30/6119/05

Μικρό όστρακο σώματος κλειστού αγγείου. Πηλός ανοιχτός καστανέρυθρος με αρκετά εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Munsell 5YR 7/6. Μελανόμορφη τεχνοτροπία. Διασώζεται ανδρική κνήμη. Από το ύψος του γονάτου και προς τα κάτω διέρχεται κλαδί με στιγματώδη αποδοσμένα φύλλα. Στο αριστερό πέρασ διακρίνεται λεπτό επίμηκες αντικείμενο, πιθανότατα ουρά αν ερμηνεύεται σωστά ως Σάτυρος η μορφή. Αρχές του 5ου αι. π.Χ..

Βιβλιογραφία : CVA Rhodes 1 III H, πίν. 70.2 ακμ. 10640 και εικ.3, ακμ. Π 25145 και σελ. 96, πίν. 71.2 ακμ. Π 25146.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,020μ.

Πλάτος: 0,021μ.

Πάχος: 0,003μ.

No 14., ακμ. Π27493, εικ. 81, 83 και πίνακας 4γ.

Τομή: 3M/4202/05

Όστρακο αγγείου πόσεως, πιθανότατα σκύφου κοντά στη βάση. Πηλός ροδοκάστανος με ελάχιστα εγκλείσματα. Munsell 7,5YR 6/6. Σκληρό γυαλιστερό μελανό υάλωμα στο εσωτερικό και εξωτερικά στο κατώτερο τμήμα. Διασώζεται τμήμα αδιάγνωστης μελανόμορφης παράστασης, καμπύλες ελεύθερες γραμμές. Πρώτο ήμισυ του 5ου αι. π.Χ..

Βιβλιογραφία : CVA Thebes 1 III H, πίν. 56.5 και σελ.62.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,026μ.

Πλάτος: 0,055μ.

Πάχος: από 0,006μ. έως 0,004μ.

No 15., ακμ. Π27536, εικ. 86, 87, 88 και πίνακας 4ζ.

Τομή: 3N/4301/05

Όστρακο μελαμβαφούς αγγείου πόσεως με κάθετα τοιχώματα στο ύψος του χείλους. Πηλός ροδοκάστανος, Munsell 7,5YR 7/6. Σκληρή μελανή και πολύ γυαλιστερή βαφή. Διασώζει τμήμα φυτικής ερυθρόμορφης διακόσμησης. Τέλη 5ου αι. π.Χ.(;).

Βιβλιογραφία : CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 25.2 και πίν. 26.1,2 ακμ.365.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,025μ.

Πλάτος: 0,043μ.

Πάχος: από 0,005μ. έως 0,004μ.

Νο 16., ακμ. Π27491, εικ. 92, 93 και πίνακας 4δ.

Τομή: 3M/4202/05

Οστρακο αγγείου πόσεως στο ύψος του χείλους, κύπελλο(;). Κάθετα τοιχώματα και χείλος ελαφρά εξωνεύον. Πηλός ροδοκάστανος με αρκετά εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Munsell 7,5YR 7/6. Μελανή βαφή που απολεπίζεται και αποχρωματίζεται τοπικά προς καστανέρυθρη. Διασώζει τμήμα ερυθρόμορφης παράστασης. Εικονίζεται κεφαλή νέου δεξιόστροφα κινούμενου και πίσω από αυτήν τμήμα φυτικού μοτίβου. Πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ.(;).

Βιβλιογραφία : CVA Athènes 2 III Id, πίν. 16.2 και σελ. 11 ακμ.12461, Beazley (1942), σελ. 584 Νο 23, CVA Berlin 2 III I, πίν. 93.3,4,7 ακμ. F2549 και σελ. 37-38, CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 25.2 και 26.1,2 ακμ. 365.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,021μ.

Πλάτος: 0,055μ.

Πάχος: 0,004μ.

Νο 17., ακμ. Π27539, εικ. 98, 99 και πίνακας 4ε.

Τομή: 3N/4202/05

Οστρακο αγγείου πόσεως, πιθανότατα σκύφου. Πηλός ροδοκάστανος με πολλά εγκλείσματα μικρού μεγέθους. Munsell 7,5YR 7/6. Μελαμβαφές εσωτερικά, ερυθρόμορφη διακόσμηση εξωτερικά. Δύο παράλληλες περιθέουσες γραμμές κοντά στη βάση άνωθεν των οποίων λαμβάνει χώρα η παράσταση του αγγείου. Διακρίνεται ένα τουλάχιστον πέλμα στο δεξί πέρας του οστράκου, ενώ στο αριστερό ενδέχεται να διασώζεται η πτέρνα από ένα δεύτερο. Πρώτες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ..

Βιβλιογραφία : CVA Mainz 2 III I, πίν. 49.8 και σελ. 69 ακμ. 270, CVA Athènes 2 III Id, πίν. 16.2 και σελ. 11 ακμ. 12461.

Διαστάσεις:

Ύψος: 0,040μ.

Πλάτος: 0,052μ.

Πάχος: από 0,010μ. έως 0,004μ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: Τα δύο συνανήκοντα όστρακα του Νο1 με ακμ. Π28121α και Π28121β.
- Εικ. 2: Αποκοπή με το GIMP ενός τμήματος ομοίου σχήματος με το Νο 1 από την φωτογραφία των οστράκων της οينوχόης A303a.b, τώρα στο Βερολίνο.
- Εικ. 3 : Τα συνανήκοντα όστρακα της οينوχόης A.303, τώρα στο Βερολίνο.
- Εικ. 4 : Η οينوχόη οينوχόη C-31-317 από την Κόρινθο.
- Εικ. 5 : Νο 2, ακμ. Π27544. Όστρακο κορινθιακού αλαβάστρου με παράσταση πετεινών που μυρίζουν άνθος από την ανασκαφή της Ελεύθερας.
- Εικ. 6 : Κοντινή φωτογραφία του Νο 2 όπου διακρίνεται ευκρινέστερα το σωζόμενο τμήμα της αρχικής παράστασης πετεινών που μυρίζουν άνθος.
- Εικ. 7 : Αποκοπή με το GIMP ενός τμήματος ομοίου σχήματος με το Νο 2 από την φωτογραφία του αλαβάστρου ακμ. 5587, τώρα στο Tübingen.
- Εικ. 8 : Φωτογραφία του αλαβάστρου ακμ. 5587, τώρα στο Tübingen.
- Εικ. 9 : Φωτογραφία του αλαβάστρου αρ. κατ. Νο 98, τώρα στη συλλογή Hashimoto στην Ιαπωνία.
- Εικ. 10 : Εστίαση στην εικόνα του αλαβάστρου αρ. κατ. Νο 98 της συλλογής Hashimoto.
- Εικ. 11 : Φωτογραφία του αλαβάστρου από την Καμπανία με ακμ. CA 3338, τώρα στο Μουσείο του Λούβρου.
- Εικ. 12 : Φωτογραφία κορινθιακού αλαβάστρου που τώρα βρίσκεται στο Μιλάνο.
- Εικ. 13 : Φωτογραφία του οστράκου ακμ. Π27477 που διασώζει τμήμα μειξογενούς όντος, πιθανότατα σειρήνας.
- Εικ. 14 : Ομοίως με την εικόνα 13, η πίσω όψη.
- Εικ. 15 : Ο κιονωτός κρατήρας CP-172 από την Κόρινθο.
- Εικ. 16 : Το τόντο της κύλικας 17984 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.
- Εικ. 17 : Η κύλικα 50230 από το Εθνικό Μουσείο του Τάραντα με διακόσμηση πτηνών.
- Εικ. 18 : Το όστρακο ακμ. Π27478 από την Ελεύθερα που διασώζει διακόσμηση από ενάλληλα κισσόφυλλα.
- Εικ. 19 : Η πίσω όψη του ακμ. Π27478.

- Εικ. 20 : Υπέρθεση του οστράκου Π27478 σε σχέδιο μίας εκ των μορφών με κόκκινα μαλλιά από αγγεία που αποδίδονται στον Ζωγράφο του Ομοβοπο.
- Εικ. 21 : Κύλिका του ζωγράφου του Ομοβοπο.
- Εικ. 22 : Κύλिका του Ζωγράφου της Χαϊδελβέργης με ταινία από κισσόφυλλα.
- Εικ. 23 : Η άλλη όψη της κύλικας του Ζωγράφου της Χαϊδελβέργης.
- Εικ. 24 : Η κύλिका με ακμ. 531 από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.
- Εικ. 25 : Λεπτομέρεια της κύλικας 531.
- Εικ. 26 : Λεπτομέρεια της κύλικας με ακμ. 218031.
- Εικ. 27 : Το όστρακο Νο 5 με ακμ. Π27525 από την Ελεύθερα.
- Εικ. 28 : Η πίσω όψη του Νο 5, ακμ. Π27525.
- Εικ. 29 : Η Μικρογραφική κύλिका Κ.94/9,14.
- Εικ. 30 : Η μικρογραφική κύλिका ακμ. T704 τώρα στο Kassel της Γερμανίας.
- Εικ. 31 : Κοντινή λήψη της T704.
- Εικ. 32 : Το όστρακο Νο 6 με ακμ. Π27515 από την Ελεύθερα.
- Εικ.33 : Η πίσω όψη του Νο 6.
- Εικ. 34 : Ο Αττικός μελανόμορφος σκύφος 498.
- Εικ. 35 : Η άλλη όψη του σκύφου 498.
- Εικ. 36 : Η μελανόμορφη λήκυθος 41.162.255.
- Εικ. 37 : Το όστρακο Νο 7 με ακμ. Π27510.
- Εικ. 38 : Η πίσω όψη του Νο 7.
- Εικ. 39 : Κόσμημα στο λαιμό δίγλωσσου αμφορέα του Ανδοκίδη, τώρα στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης.
- Εικ. 40 : Όστρακο παναθηναϊκού αμφορέα ακμ. I517α2.
- Εικ. 41 : Ο αμφορέας 927.39.2.A.
- Εικ. 42 : Το όστρακο Νο 8 με ακμ. Π27789 από την Ελεύθερα.
- Εικ. 43 : Η πίσω όψη του οστράκου Νο 8 με ακμ. Π27789.
- Εικ. 44 : Εσχαρίς με ακμ. 501 από την Ελευσίνα.
- Εικ. 45 : Λεπτομέρεια του αμφορέα 11758 από την Ιαλυσό της Ρόδου.
- Εικ. 46 : Η παράσταση οπλιτομαχίας στην κύλिका 12708 από τη Ρόδο.
- Εικ. 47 : Κοντινή λήψη του Νο 5 με ακμ. Π27789 από την Ελεύθερα.
- Εικ. 49 : Η πλευρά του αμφορέα 11758 από την Ιαλυσό της Ρόδου που εικονίζει το Διόνυσο ανάμεσα από Μαινάδες και Σατύρους.
- Εικ. 50 : Το όστρακο Νο 9 με ακμ. Π27511 από την Ελεύθερα.
- Εικ. 51 : Η πίσω όψη του Νο 9 με ακμ. Π27511.

Εικ. 52 : Οι δύο όψεις του αμφορέα Gr.A1.8 στην Μελβούρνη της Αυστραλίας.
Εικ. 53 : Η πλευρά του Gr.A1.8 όπου ο Ηρακλής δένει τον ταύρο.
Εικ. 54 : Η παράσταση στον ώμο της Α πλευράς του αμφορέα Cg 363 που τώρα βρίσκεται στο Mannheim της Γερμανίας.
Εικ. 55 : Η παράσταση στον ώμο της Β πλευράς του Cg 363.
Εικ. 56 : Το όστρακο Νο 10 με ακμ. Π27555.
Εικ. 57 : Η πίσω όψη του Νο 10.
Εικ. 58 : Η μελανόμορφη λήκυθος με ακμ. L58.
Εικ. 59 : Ο κιονωτός κρατήρας από την Καμπανία, ακμ. Camp. 11265.
Εικ. 60 : Λεπτομέρεια της Β όψης του κιονωτού κρατήρα Camp. 11280.
Εικ. 61 : Ο κρατήρας με ακμ. 16388 από την Φεράρα της Ιταλίας.
Εικ. 62 : Το όστρακο Νο 11, ακμ. 27554 από την Ελεύθερνα.
Εικ. 63 : Η πίσω όψη του Νο 11.
Εικ. 64 : Ο αμφορέας 1971/3,1 που βρίσκεται στο Leiden της Ολλανδίας.
Εικ. 65 : Η άλλη όψη του αμφορέα 1971/3,1.
Εικ. 66 : Ο αμφορέας 9762 από τις Συρακούσες.
Εικ. 67 : Η παράσταση στον ώμο της υδρίας 89.562.
Εικ. 68 : Τα δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα όστρακα του Νο 8 με ακμ. Π27791.
Εικ. 69 : Η πίσω όψη του Νο 8.
Εικ. 70 : Το Νο 8 από την Ελεύθερνα.
Εικ. 71 : Ο αμφορέας PC 9 που τώρα βρίσκεται στο Leiden.
Εικ. 72 : Η Α όψη του αμφορέα PC11.
Εικ. 73 : Η Β όψη του αμφορέα PC11.
Εικ. 74 : Λεπτομέρεια της Β όψης του αμφορέα PC11.
Εικ. 75 : Αντίστοιχα με την εικόνα 73, λεπτομέρεια του Σατύρου της Α όψης.
Εικ. 76 : Το Νο 13 με ακμ. Π28383 που διασώζει τμήμα από το πόδι και την ουρά ενός Σατύρου.
Εικ. 77 : Η όλη 10640 από την Ρόδο.
Εικ. 78 : Η όλη Π25145 από την Ρόδο.
Εικ. 79 : Η όλη Π25146 από την Ρόδο.
Εικ. 80 : Λεπτομέρεια της όλης Π25145 από την Ρόδο.
Εικ. 81 : Το όστρακο μελαμβαφούς σκύφου Νο 14 με ακμ. Π27493 από την Ελεύθερνα.

- Εικ. 82 : Μελαμβαφής σκύφος από τη Ριτσώνα που εικονίζει τον Ηρακλή ή τον Θησέα να καταβάλλει ταύρο.
- Εικ. 83 : Η πίσω όψη του σκύφου Νο 14.
- Εικ. 84 : Η πρόσθια όψη του οστράκου ακμ. Π27494 από την Ελεύθερνα.
- Εικ. 85 : Η οπίσθια όψη του οστράκου ακμ. Π27494 από την Ελεύθερνα.
- Εικ. 86 : Το όστρακο Νο 17 με ακμ. Π27536 από την Ελεύθερνα που διασώζει τμήμα ερυθρόμορφης φυτικής διακόσμησης.
- Εικ. 87 : Η πίσω όψη του Νο 17.
- Εικ. 88 : Το προφίλ του Νο 17.
- Εικ. 89 : Η μία πλευρά του ερυθρόμορφου σκύφου 365.
- Εικ. 90 : Η άλλη όψη του σκύφου 365.
- Εικ. 91 : Λεπτομέρεια του σκύφου 365.
- Εικ. 92 : Το όστρακο του ερυθρόμορφου σκύφου Νο 15 με ακμ. Π27491.
- Εικ. 93 : Η πίσω όψη του Νο 15.
- Εικ. 94 : Η παράσταση της Β πλευράς στην κύλικα 12461.
- Εικ. 95 : Λεπτομέρεια της κύλικας 12461 του ζωγράφου της Πενθεσίλειας.
- Εικ. 96 : Η κύλικα F2549 που τώρα βρίσκεται στο Βερολίνο.
- Εικ. 97 : Η άλλη όψη της κύλικας F2549.
- Εικ. 98 : Το όστρακο ερυθρόμορφου σκύφου Νο 16 με ακμ. Π27539 από την Ελεύθερνα που διασώζει πέλμα μορφής.
- Εικ. 99 : Η πίσω όψη του Νο 16.
- Εικ. 100 : Όστρακο από το Orvieto με ακμ. 270.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Beazley (1932) =

Beazley, J.D., "Little-Master Cups", JHS 52.2 (1932), σελ. 167-204

Beazley (1942) =

Beazley, J.D., Attic Red-figure Vase-painters, CLARENDON PRESS, Oxford (1942)

Beazley (1956) =

Beazley, J.D., Attic Black-figure Vase-painters, CLARENDON PRESS, Oxford (1956)

Beazley (1947) =

Beazley, J.D., Etruscan Vase Painting, J.D.Beazley, P.Jacobsthal (εκδ.), CLARENDON PRESS, Oxford (1947)

Beazley (1971) =

Beazley, J.D., Paralipomena, additions to Attic Black-figure Vase-painters and to Attic Red-figure Vase-painters, second edition, CLARENDON PRESS, Oxford (1971)

Bérard (1976) =

Berard, C., «ΑΕΙΕ ΤΑΥΡΕ», στο Mélanges D'histoire Ancienne et D'Archéologie, offerts à Paul Collart, P.Ducrey, C.Bérard, Ch.Dunant, F.Paschoud(εκδ.), De BOCCARD, Lausanne (1976), σελ.61-73

Βιτρούβιος, VII =

Vitruvio, De Architectura, Libro Settimo, P.Gros (επιμ.), A.Corso, E.Romano (μτφρ., σχολ.), Vol.2, GIULIO EINAUDI, Torino (1997)

Boardman (1961) =

Boardman, J., *The Cretan Collection in Oxford, The Dictean Cave and Iron Age Crete*, CLARENDON PRESS, Oxford (1961)

Boardman (1996) =

Boardman, J., *Οι Αρχαίοι Έλληνες στην Υπερπόντια Εξάπλωσή τους, οι Πρώτες Αποικίες και το Εμπόριό τους*, Η.Ανδρεάδη(μτφρ), ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, Αθήνα (1996)

Boardman (1978) =

Boardman, J., *Pre-Classical, From Crete to Archaic Greece*, PENGUIN, Great Britain (1978)

Boardman-Hayes (1966) =

Boardman, J., Hayes, J., *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic deposits I*, *BSA Suppl.4*, THAMES AND HUDSON, London (1966)

Boardman-Hayes (1973) =

Boardman, J., Hayes, J., *Excavations at Tocra 1963-1965. The Archaic deposits II, and Later Deposits*, *BSA Suppl.10*, THAMES AND HUDSON, London (1973)

Bonfante (2003) =

Bonfante, L., "The Greeks in Etruria", στο *The Greeks Beyond the Aegean : from Marseilles to Baktria*, *Papers Presented at an International Symposium Held at the Onassis Cultural Center, New York, 12th October 2002*, V.Karageorghis (εκδ.), ALEXANDER S. ONASSIS PUBLIC BENEFIT FOUNDATION, U.S.A. (2003), σελ. 43-58

Brijder (2000) =

Brijder, H.A.G., *Siana Cups III.1,2, The Red Black Painter, Griffin-bird Painter and Siana Cups Resembling Lip Cups*, *Allard Pierson Series 13*, ALLARD PIERSON MUSEUM, Amsterdam (2000)

Brommer (1973) =

Brommer, F., Vasenlisten zur griechischen Heldensage, 3. erweiterte Auflage, ELWERT, Marburg (1973)

Burkert (1977) =

Burkert, W., Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche, C.M.Schröder (εκδ.), Die Religionen der Menschheit Band 15 (1977)

Carita (1972) =

Carita C., La Topografia di Gela Antika ovvero Le Origini della Città di Licata, FORNI, Bologna (1972)

Carlucci (1978) =

Carlucci R.O., "An Etruscan Black-figure Gigantomachy in Minneapolis", *AJA* 82 (1978), σελ. 545-549

Carpender (1986) =

Carpender, T.H., Dionysian Imagery in Archaic Greek Art, its Development in Black-figure Vase Painting, Oxford Monographs on Classical Archaeology, CLARENDON PRESS, Oxford (1986)

Clark et al. (2002) =

Clark, A.J., Elston, M., Hart, M.L., Understanding Greek Vases, a Guide to Terms, Styles and Techniques, J.PAUL GETTY MUSEUM, Los Angeles (2002)

Coldstream (2000) =

Coldstream, N., "Early Greek and Classical Crete", στο *Cretan Quests, British Explorers, Excavators and Historians*, D.Huxley(εκδ.), BRITISH SCHOOL AT ATHENS, Athens (2000), σελ.162-173

Coldstream-Hauxley (1999) =

Coldstream, J.N., Huxley, G.L., "Knossos: The Archaic Gap", *BSA* 94 (1999), σελ. 289-307

Cole (1993) =

Cole, S.G., "Voices from Beyond the Grave: Dionysus and the Dead", στο *Masks of Dionysus*, T.H.Carpender, C.H.Faraone (εκδ.), CORNELL UNIVERSITY PRESS, Ithaca and London (1993), σελ.276-295

Colini (1974) =

Colini, A.M., "Intorno al Pythion di Gortyna", στο *Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi, Vol.II, Cronache di Archaeologia* 13, UNIVERSITÀ DI CATANIA-ISTITUTO DI ARCHEOLOGIA, Catania (1974), σελ.129-135

Cook (1990) =

Cook, B.F., "Cretan Red-Figured Lekythoi", *BSA* 85 (1990), σελ. 69-70

CVA Toronto 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Canada fasc. 1, Toronto Royal Ontario Museum fasc. 1, J.W.Hayes, Attic Black-figure and Related Wares, OXFORD UNIVERSITY PRESS, New York (1981)

CVA München Museum Antiker Kleinkunst 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc.3, München Museum Antiker Kleinkunst fasc.1, R.Lullies, C.H.BECK, München (1939)

CVA Berlin 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 21, Berlin Antiquarium fasc. 2, A.Greifenhagen, C.H.BECK, München (1962)

CVA Heidelberg 4 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 31, Heidelberg
Universität fasc. 4, H.Gropengiesser, C.H.BECK, München (1970)

CVA Kassel 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 35, Kassel
Antikenabteilung der Staatlichen Kunstsammlungen fasc. 1,
R.Lullies, C.H.BECK, München (1972)

CVA Tübingen 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 36, Tübingen
Antikensammlung des Archäologischen Instituts der Universität
fasc. 1, K.Wallenstein, C.H.BECK, München (1973)

CVA Mainz 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 63, Mainz
Universität fasc. 2, E.Böhr, C.H.BECK, München (1993)

CVA Berlin 6 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 53, Berlin
Antikensammlung ehemals Antiquarium fasc.6, Chr.Dehl-Von Kaenel,
C.H.BECK, München (1986)

CVA Manheim 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 75, Manheim
Reiss-Engelhorn-Museen ehemals Reiss-Museum fasc. 2, F.Utili,
C.H.BECK, München (2003)

CVA Erlangen 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Deutschland fasc. 84, Erlangen
Antikensammlung der Friedrich-Alexander-Universität fasc. 2,
O.Dräger, C.H.BECK, München (2007)

CVA Louvre 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum France fasc. 1, Musée du Louvre fasc. 1, E.Pottier, LIBRAIRIE ANCIENNE HONORÉ CHAMPION, Paris (1922)

CVA Louvre 12 =

Corpus Vasorum Antiquorum France fasc. 19, Musée du Louvre fasc. 12, F.Villard, LIBRAIRIE ANCIENNE HONORÉ CHAMPION, Paris (1958)

CVA Louvre 13 =

Corpus Vasorum Antiquorum France fasc. 21, Musée du Louvre fasc. 13, F.Villard, LIBRAIRIE ANCIENNE HONORÉ CHAMPION, Paris (1965)

CVA Athènes 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Greece fasc. 1, Athènes-Musée Nazional fasc. 1, S.Karouzou, LIBRAIRIE ANCIENNE HONORÉ CHAMPION, Paris (1955)

CVA Athènes 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Greece fasc. 2, Athènes-Musée Nazional fasc. 2, S.Karouzou, LIBRAIRIE ANCIENNE HONORÉ CHAMPION, Paris (1956)

CVA Athènes 3 =

Corpus Vasorum Antiquorum Greece fasc. 3, Athènes-Musée Nazional fasc. 3, D.Callipolitis-Feythmans, Les Coupes Attiques a Figures Noires du VIe Siècle, ACADÉMIE D'ATHÈNES, Athènes (1986)

CVA Athens Mus.Nat. 4 =

Corpus Vasorum Antiquorum Greece fasc. 4, Athens National Museum fasc. 4, M.Pipili, Attic Black-Figure Skyphoi, ACADEMY OF ATHENS, Athens (1993)

CVA Thebes 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Greece fasc. 6, Thebes Archaeological Museum fasc. 1, V.Sabetai, ACADEMY OF ATHENS, Athens (2001)

CVA Rhodes 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Greece fasc. 10, Rhodes Archaeological Museum fasc. 1, A.Lemos, Attic Black Figure, ACADEMY OF ATHENS, Athens (2007)

CVA Syracuse 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Italia fasc. 17, Museo Archeologico Nazionale di Syracuse fasc. 1, P.E.Arias, LA LIBRERIA DELLO STATO, Roma (1941)

CVA Taranto 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Italia fasc. 18, R.Museo Nazionale di Taranto fasc. 2, C.Drago, LA LIBRERIA DELLO STATO, Roma (1942)

CVA Musei Capitolini 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Italia fasc. 39, Musei Capitolini di Roma fasc. 2, G.Q.Giglioli, V.Bianco, ISTITUTO POLYGRAFICO DELLO STATO, Roma (1965)

CVA Ferrara 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Italia fasc. 48, Museo Archeologico Nazionale di Ferrara fasc. 2, S.Patitucci, L'ERMA DI BRETSCHNEIDER, Roma (1971)

CVA Milano Coll."H.A." 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum Italia fasc. 51, Milano-Collezione "H.A." fasc. 2, E.Paribeni, L'ERMA DI BRETSCHNEIDER, Roma (1972)

CVA Div.Samml."Hashimoto" 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum Japan fasc. 2, Schwarz- und Rotfigurige Vasen in Japanischen Sammlungen fasc. 1, A.Mizuta, JAPAN SOCIETY FOR THE PROMOTION OF SCIENCE, Tokyo (1991)

CVA Leiden 1 =

Corpus Vasorum Antiquorum The Netherlands fasc. 3, Leiden, RijkSmuseum Van Oudheden fasc. 1, Attic Black-figured Vases, M.F. Jongkees-Vos, BRILL, Leiden (1972)

CVA Leiden 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum The Netherlands fasc. 4, Leiden, RijkSmuseum Van Oudheden fasc. 2, Attic Black-figured Vases, M.F.Vos, BRILL, Leiden (1978)

CVA Boston 2 =

Corpus Vasorum Antiquorum U.S.A. fasc. 19, Boston Museum of Fine Arts fasc. 2, Attic Black-figured Pelike, Kraters Dinoi, Hydriai and Kylikes, M. True, in Collaboration with E. Banks, D. Von Bothmer, M. Comstock, P. Truitt, E. Vermeule and C. Vermeule, PHILIPP VON ZABERN, Mainz (1978)

De la Rosa (1974) =

De la Rosa, V., "Capitello Arcaico da Festòs", στο Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi, Vol.II, Cronache di Archaeologia 13, UNIVERSITÀ DI CATANIA-INSTITUTO DI ARCHEOLOGIA, Catania (1974), σελ. 136-148

Demargne (1947) =

Demargne, P., La Crète Dédalique. Études sur les Origines d'une Renaissance, DeBOCCARD, Paris (1947)

De Souza (1998) =

De Souza, P., "Towards Thalassocracy? Archaic Greek Naval Developments", στο *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, N.Fisher, H.Van Vees (εκδ.), DUCKWORTH, Great Britain (1998), σελ. 271-293

De Waele (1971) =

De Waele, J.A., *Acragas Graeca, Die historische Topographie des griechischen Akragas auf Sizilien, Vol.I, Historischer Teil*, MINISTERIE VAN CULTUUR, RECREATIE EN MAATSCHAPPELIJK, WERK'S-GRAVENHAGE-STAATSUITGEVERIJ, Groningen (1971)

Des Places (1982) =

Porphyre, *Vie de Pythagore, Lettre a Marcella*, E.Des Places (μτφρ.), LES BELLES LETTRES, Paris (1982)

Di Iorio (2008) =

Di Iorio, M., "The Muses in the Archaic Period: Literary Images and Early Vascular Scenes on Black Figure Vases", στο *SOMA 2005, Proceedings of the IX Symposium on Mediterranean Archaeology, Chieti (Italy), 24-26 February 2005*, O.Menozzi, M.L.Di Marzio, D.Fossataro (εκδ.), BAR International Series 1739, ARCHEOPRESS, Oxford (2008)

Di Vita (2010) =

Di Vita, A., *Gortina di Creta, Quindici Secoli di Vita Urbana*, L'ERMA DI BRETSCHNEIDER, Roma (2010)

Ducrey (1974) =

Ducrey, P., Picard, O., "A propos de l'histoire de Latô", στο *Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi, Vol.II, Cronache di Archaeologia 13*, UNIVERSITÀ DI CATANIA-ISTITUTO DI ARCHEOLOGIA, Catania (1974), σελ. 75-80

Dugas (1928) =

Dugas, C., Les Vases de L'Héraion, Exploration archéologique de Délos Faite par L'École Française D'Athènes, Vol. X, De BOCCARD, Paris (1928)

Elston (1990) =

Elston, M., "Ancient Repairs of Greek Vases in the J. Paul Getty Museum", *GettyMusJ* 18 (1990), σελ. 53-68

Erickson (2000) =

Erickson, B.L., Late Archaic and Classical Crete, Island Pottery Styles in an Age of Historical Transition, ca. 600-400, Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of the University of Texas at Austin in partial fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, THE UNIVERSITY OF TEXAS AT AUSTIN, U.S.A. (2000)

Erickson (2010) =

Erickson, B.L., Crete in Transition, Pottery Styles and Island History in the Archaic and Classical Periods, *Hesperia Supplement* 45, THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS, Princeton (2010)

Ζαΐμη-Ζουριδάκης (2001) =

Ζαΐμη, Σ., Ζουριδάκης, Ν., «Χρονολογήσεις με τη Μέθοδο του Ραδιοάνθρακα Αρχαιολογικών Δειγμάτων με την Τεχνική του Υγρού Σπινθηριστή», στο *Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα*, Ι.Μπασιάκος, Ε.Αλούπη, Γ.Φακορέλλης (επιμ.), ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ - ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, Αθήνα (2001), σελ. 37-46

Farnell (1909) =

Farnell, R.T., *The Cults of the Greek States*, CLARENDON PRESS, Oxford (1909)

Fourier (2009) =

Fourier, S., "East Greek and Cypriote Ceramics of the Archaic Period", στο *Cyprus and the East Aegean, Intercultural Contacts from 3000 to 500 B.C.*, V.Karageorghis, O.Kouka (εκδ.), A.G. LEVENTIS FOUNDATION, Nicosia (2009), σελ. 131-138

Gavrilaki-Tzifopoulos (1998) =

Gavrilaki, I., Tzifopoulos, Y.Z., "An «Orphic-Dionysiac» Gold Epistomion from Sfakaki near Rethymno. *BCH* 122.1 (1998), σελ. 343-355

Godley (2004) =

Herodotus, Books I-II, The Loeb Classical Library, J.Henderson (εκδ.), A.D.Godley (μτφρ.), Vol. I, HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (2004)

Godley (2006) =

Herodotus, Books III-IV, The Loeb Classical Library, J.Henderson (εκδ.), A.D.Godley (μτφρ.), Vol.II, HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (2006)

Griffo-Von Matt (1964) =

Griffo, P., Von Matt, L., *Gela, Schicksal einer griechischen Stadt Siziliens*, ECHTER, Würzburg (1964)

Gruppe (1975) =

Gruppe, O., *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte, Handbuch der klassischen Altertums - Wissenschaft*, Reprint of the 1906 ed. published by C. H. Beck, ARNO PRESS, New York (1975)

Guarducci (1935) =

Guarducci, M., *Inscriptiones Creticae, Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae I, Tituli Cretae Mediae Praeter Gortynios*, LA LIBRERIA DELLO STATO, Roma (1935)

Guarducci (1939) =

Guarducci, M., *Inscriptiones Creticae, Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae II, Tituli Cretae Occidentalis*, LA LIBRERIA DELLO STATO, Roma (1939)

Guarducci (1942) =

Guarducci, M., *Inscriptiones Creticae, Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae III, Tituli Cretae Orientalis*, LA LIBRERIA DELLO STATO, Roma (1942)

Guarducci (1950) =

Guarducci, M., *Inscriptiones Creticae, Opera et Consilio Friderici Halbherr Collectae IV, Tituli Gortynii*, LA LIBRERIA DELLO STATO, Roma (1950)

Haggis et al. (2011)a =

Haggis, D.C., Mook, M.S., Fitzsimons, R.D., Scarry C.M., Snyder, L.M., West W.C., "Excavations in the Archaic Civic Buildings at Azoria in 2005-2006", *Hesperia* 80.1 (2011), σελ. 1-70

Haggis et al. (2011)b =

Haggis, D.C., Mook, M.S., Fitzsimons, R.D., Scarry C.M., Snyder, L.M., "The Excavation of Archaic Houses at Azoria in 2005-2006", *Hesperia* 80.3 (2011), σελ. 431-489

Haspels (1936) =

Haspels, C.E., *Attic Black-Figured Lekythoi*, De BOCCARD, Paris (1936)

Hauxley (1994) =

Hauxley, G., "On Knossos and her Neighbours 7th Century to Mid-4th Century B.C.", στο *Knossos, A Labyrinth of History*, papers presented in honour of Sinclair Hood, D.Evely, H.Huges-Brock, N.Momigliano (εκδ.), THE BRITISH SCHOOL AT ATHENS, Great Britain (1994), σελ. 123-133

Hedreen (1992) =

Hedreen, G.M., *Silens in Attic Black-figure Vase-painting, Myth and Performance*, UNIVERSITY OF MICHIGAN, Ann Arbor (1992)

Hermayr (2003) =

Hermayr, A., "The Greeks in Marseilles and the Western Mediterranean", στο *The Greeks Beyond the Aegean: from Marseilles to Baktria, Papers Presented at an International Symposium Held at the Onassis Cultural Center, New York, 12th October, 2002*, V. Karageorghis (εκδ.), ALEXANDER S. ONASSIS PUBLIC BENEFIT FOUNDATION, U.S.A. (2003), σελ. 59-77

Heesen (2011) =

Heesen, P., *Athenian Little-master Cups 1 text, 2 plates*, CHAIREBOOKS, Amsterdam (2011)

Heurtley-Robertson (1948) =

Heurtley, W.A., Robertson, M., "Excavations in Ithaka V : The Geometric and Later Finds from Aetos", *BSA* 43 (1948), σελ. 1-124

Hicks (2006) =

Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, The Loeb Classical Library, J.Henderson (εκδ.), R.D.Hicks (μτφρ.), Vol. I, HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (2006)

Higbie (2003) =

Higbie, C., *The Lindian Chronicle and the Greek Creation of their Past*, OXFORD UNIVERSITY PRESS, Oxford (2003)

Hoffman (1997) =

Hoffman, G.L., *Imports and Immigrants, Near Eastern Contacts with Iron Age Crete*, THE UNIVERSITY OF MICHIGAN PRESS, USA (1997)

Ηρόδοτος, Ιστοριών Η =

Herodoti Historiae, Carolus Hude (εκδ.), Libri V-IX, τέταρτη έκδοση, OXFORD AT CLARENDON PRESS, Great Britain (1958)

Θέμελης (2004) =

Θέμελης, Π., «Η Πόλη, Τομέας Ι Ανατολικός», στο Ελεύθερα, Πόλη-Ακρόπολη-Νεκρόπολη, Ν.Χρ.Σταμπολίδης (επίμ.), Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1.12.2004-1.9.2005, ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, Αθήνα (2004), σελ. 46-81

Θουκυδίδης βιβλίο IV & VII=

Thucydides, The Loeb Classical Library, J.Henderson (εκδ.), C.F.Smith (μτφρ.), HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (2006)

Isler-Kerényi (2007) =

Isler-Kerényi, K., Dionysos in Archaic Greece, An Understanding Through Images, W.G.E.Watson (μτφρ.), Religions in the Graeco-Roman World, H.S.Versnel, D.Frankfurter, J.Hahn (εκδ.), Vol. 160, BRILL, Leiden-Boston (2007)

Jacoby (1923) =

Jacoby, F., Die Fragmente der griechischen Historiker, Erster Teil, Genealogie und Mythographie, WEIDMANN, Berlin (1923)

Jackson (1993) =

Jackson, H., "Heracles or Theseus?-An Attic Black-figure Vase at Monash University in Melbourne", *MedA* 5/6 (1992/93), σελ. 133-141

Jeffery (1976) =

Jeffery, L.H., Archaic Greece, The City-States c.700-500 B.C., ERNEST BENN, London (1976)

Jones (2000) =

Jones, D.W., External Relations of Early Iron Age Crete, 1100-600 B.C., UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA, Philadelphia (2000)

Κακριδής (1986)α =

Κακριδής, Ι. Θ. et all., Ελληνική Μυθολογία, Vol. II, Οι Θεοί,
Ι.Θ.Κακριδής (επιμ.), ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, Αθήνα (1986)

Κακριδής (1986)β =

Κακριδής, Ι. Θ. et all., Ελληνική Μυθολογία, Vol.III, Οι Ήρωες -
Τοπικές Παραδόσεις, Ι.Θ.Κακριδής (επιμ.), ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ,
Αθήνα (1986)

Κακριδής (1987) =

Κακριδής, Ι. Θ., Ελληνική Μυθολογία, Vol.V, Τρωϊκός Πόλεμος,
Ι.Θ.Κακριδής (επιμ.), ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, Αθήνα (1987)

Καλπαξής (2004) =

Καλπαξής, Α., «Οι “Ακροπόλεις” της Ελεύθερνας, Τομέας II
Κεντρικός», στο Ελεύθερνα, Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη,
Ν.Χρ.Σταμπολίδης (επίμ.), Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο
Κυκλαδικής Τέχνης, 1.12.2004-1.9.2005, ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ, Αθήνα (2004), σελ. 104-115

Kaltsas-Shapiro (2008) =

Worshipping Women, Ritual and Reality in Classical Athens,
N.Kaltsas, A.Sapiro (εκδ.), ALEXANDER S. ONASSIS PUBLIC
BENEFIT FOUNDATION (USA) - NATIONAL ARCHAEOLOGICAL
MUSEUM ATHENS, New York (2008)

Kanta (1991) =

Kanta, A., “Pottery at the Sanctuary of Syme Viannou, Crete”, στο
La transizione dal miceneo all'alto arcaismo, dal palazzo alla città,
D.Musti et al. (εκδ.), atti del Convegno Internazionale, Roma, 14 -
19 Marzo 1988, CONSIGLIO NAZIONALE DELLE RICERCHE,
Roma (1991), σελ. 479-505

Kemp-Lindemann (1975) =

Kemp-Lindemann, D., Darstellungen des Achilleus in griechischer und römischer Kunst, Archäologische Studien Vol. 3, LANG, Frankfurt (1975)

Kerényi (1994)=

Kerényi, K., Dionysos, Urbild des Unzestörbaren Lebens, M.Kerényi (εκδ.), KLETT-COTTA, Stuttgart (1994)

Κερένυι (1996)=

Κερένυι, Κ., Η Μυθολογία των Ελλήνων, Δ.Σταθόπουλος (μτφρ.), ΕΣΤΙΑ, Αθήνα (1996)

Kern (1926) =

Kern, O., Die Religion der Griechen, von den Anfängen bis Hesiod, Vol.I, WEIDMANN, Berlin (1926)

Kirsten (1942) =

Kirsten, E., Das dorische Kreta, I: Die Insel Kreta im fünften und vierten Jahrhundert, ARES, Würzburg (1942)

Kotsonas (2002) =

Kotsonas, A., "The Rise of the Polis in Central Crete", *Ευλιμένη* 3 (2002), σελ. 38-74

Lamb (1929) =

Lamb, W., Greek and Roman bronzes, METHUEN, London (1929)

Λεμπέση (1987) =

Λεμπέση, Α., «Η Κρητών Πολιτεία (1100-300 π.Χ.)», στο Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α, Ν.Μ.Παναγιωτάκης (επιμ.), Κρήτη (1987), σελ. 133-172

Λυριτζής (2001) =

Λυριτζής, Ι., «Οπτική Φωταύγεια: Επισκόπηση της Νεας Μεθόδου Απόλυτης Χρονολόγησης Κεραμικών στην Υπηρεσία της Αρχαιολογίας», στο Αρχαιομετρικές Μελέτες για την Ελληνική Προϊστορία και Αρχαιότητα, Ι.Μπασιάκος, Ε.Αλούπη, Γ.Φακορέλλης (επιμ.), ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ - ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, Αθήνα (2001), σελ. 37-46

Leute (1987)=

Leute, U., Archaeometry, An Introduction to Physical Methods in Archaeology and the History of Art, VCH, New York (1987)

Lupu (2005)=

Lupu, E., Greek Sacred Law, a Collection of New Documents (NGSL), Religions in the Greco-Roman World Vol.152, H.S.Versnel, D.Frankfurter, J.Hahn (εκδ.), BRILL, Leiden-Boston (2005)

Μανδαλάκη (2004) =

Μανδαλάκη, Α.Ι., Κοινωνία και Οικονομία στην Κρήτη κατά την Αρχαϊκή και την Κλασική Εποχή, ΒΙΚΕΛΑΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, Ηράκλειο (2004)

Moraw (1998) =

Moraw, S., Die Mänade in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jahrhunderts v. Chr., rezeptionsästhetische Analyse eines antiken Weiblichkeitsentwurfs, PHILIPP VON ZABERN, Mainz (1998)

Moris (1998) =

Morris, I., "Archaeology and Archaic Greek History", στο Archaic Greece: New Approaches and New Evidence, N.Fisher, H.Van Vees (εκδ.), DUCKWORTH, Great Britain (1998), σελ. 1-91

Moris (1987) =

Moris, I., *Burial and Ancient Society, The Rise of the Greek City-state*, *New Studies in Archaeology*, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, Cambridge (1987)

Nilsson (1941) =

Nilsson, M.P., *Geschichte der griechischen Religion, bis zur griechischen Weltherrschaft*, *Handbuch der Altertumswissenschaft*, C.H.BECK, München (1941)

Ξαυθουδίδης (1920) =

Ξαυθουδίδης, Σ., « Κρητικά Ἐπιγραφαί », *A.E.* 59 (1920), σελ. 75-88

Ὅμηρος, Ἰλιάδα =

Homer *Iliad*, *The Loeb Classical Library*, J.Henderson (εκδ.), A.T.Murray (μτφρ.), W.F.Wyatt (αυθ.), Vol. I, books 1-12, HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (1999)

Ὅμηρος, Οδύσσεια =

Homer *Odyssey*, *The Loeb Classical Library*, J.Henderson (εκδ.), A.T.Murray (μτφρ.), G.E.Dimock (αυθ.), Vol. I, books 1-12, HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (1998)

Palermo (2009) =

Palermo, D., "Cessavit ars? Coroplastica e Coroplasti a Creta tra la fine del VII a gli inizi del VI sec a.C.", στο *Μεγάλοι Νήσοι*, *Studi Dedicati a Giovanni Rizza per il Suo Ottantissimo Compleanno*, R.Gigli (επιμ.), Vol. 1, *Studi e Materiali di Archeologia Mediterranea* 2, CONSIGLIO NAZIONALE DELLE RICERCHE I.B.A.M., Palermo (2009), σελ. 167-175

Panayotopoulou (1976) =

Mennenga-Panayotopoulou, I., Untersuchung zur Komposition und Deutung homerischen Zweikampfszenen in der griechischen Vasenmalerei, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie des Fachbereichs 14 der Freien Universität Berlin, HÖPFNER, Berlin (1976)

Panvini (1996) =

Panvini, R., *Γέλας*, Storia e Archaeologia dell' Antica Gela, SOCIETÀ EDITRICE INTERNAZIONALE, Torino (1996)

Papamanoli-Lambraki (1976) =

Guest-Papamanoli A., Lambraki A., "Les grottes de Léra et de l'Arkoudia en Crète occidentale aux époques préhistoriques et historiques", *ΑΔ* 31 (1976), σελ. 178-243

Payne (1931) =

Payne, H., *Necrocorinthia, a Study of Corinthian Art in the Archaic Period*, OXFORD UNIVERSITY PRESS, London (1931)

Παυσανίας, Ελλάδαδος Περιήγησις, Αρκαδία =

Pausanias Description of Greece, The Loeb Classical Library, T.E. Page, E.Capps, W.H.D. Rouse, L.A.Post, E.H. Warmington (εκδ.), W.H.S. Jones (μτφρ.), Vol. IV, books VIII (XXII)-X, HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (1955)

Παυσανίας, Ελλάδαδος Περιήγησις, Μεσσηνία =

Pausanias Description of Greece, The Loeb Classical Library, T.E. Page, E.Capps, W.H.D. Rouse, L.A.Post, E.H. Warmington (εκδ.), W.H.S. Jones, H.A. Ormerod (μτφρ.), Vol. II, books III-V, HARVARD UNIVERSITY PRESS, London (1955)

Perlman (1992) =

Perlman, P., "One hundred-citied Crete and the 'Cretan πολιτεία'", *CPb* 87 (1992), σελ. 193-205.

Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Naturalis Historiae*, VI =

C.Plinius Secundus d.Ä, *Naturkunde, Lateinisch-deutsch, Buch VII, Anthropologie*, R.König, G.Winkler (εκδ., μτφρ.), HEIMERAN, Allgäu (1975)

Πλίνιος ο Πρεσβύτερος, *Naturalis Historiae*, XXXVI =

C.Plinius Secundus d.Ä, *Naturkunde, Lateinisch-deutsch, Buch XXXVI, Die Steine*, R.König, J.Hopp (εκδ., μτφρ.), ARTEMIS-WINKLER, München (1992)

Prent (1996-97) =

Prent, M., "The 6th century BC in Crete: The best candidate for being a dark age?", στο *Debating dark ages*, M. Maaskant-Kleibrink(εκδ.), *Papers on Mediterranean Archaeology, Caelucus 3* (1996-97), σελ. 35-46

Prent (2005) =

Prent, M., *Cretan Sanctuaries and Cults, Continuity and Change from Late Minoan III C to the Archaic Period, Religions in the Graeco-Roman World*, H.S.Versnel, D.Frankfurter, J.Hahn (εκδ.), Vol. 54, BRILL, Leiden-Boston (2005)

RE (1914) =

Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung begonnen von Georg Wissowa, W.Kroll (εκδ.), Vol. 70 *Hyaia-Imperator*, J.B.METZLER, Stuttgart (1914)

Richter (1960) =

Richter, G.M.A., *A Handbook of Greek Art*, PHAIDON, London (1960)

Robertson (2003) =

Robertson, N., "Orphic Mysteries and Dionysiac Ritual", στο *Greek Mysteries, The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults*, M.B.Cosmopoulos (εκδ.), ROUTLEDGE, London (2003), σελ. 218-240

Rolley (2006) =

Rolley, C.H., Η Ελληνική Γλυπτική Ι, Από τις Αρχές έως το Μέσο του 5ου αιώνα, Αναθεωρημένη Έκδοση, Ε.Δημητρακοπούλου (μτφρ.), ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ, Αθήνα (2006)

Roscher (1965) =

Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, W.H.Roscher (εκδ.), Vol.II.1, GEORG OLMS, Deutschland (1965)

Schaus (1985) =

Schaus, G.P., The Extramural Sanctuary of Demeter and Persephone at Cyrene, Libya, Final Reports II, The East Greek, Island and Laconian pottery, UNIVERSITY OF PENNSYLVANIA, Philadelphia (1985)

Schefold (1993) =

Schefold, K., Götter-und Heldensagen der Griechen in der früh- und hocharchaischen Kunst, HIRMER, München (1993)

Schöne (1987) =

Schöne, A., Der Thiasos, eine ikonographische Untersuchung über das Gefolge des Dionysos in der attischen Vasenmalerei des 6. und 5. Jhs. v. Chr., PAUL ÅSTRÖM, Göteborg (1987)

Schmidhuber (2007) =

Schmidhuber, G., "Dionysische Frauen in der Griechischen Vasenmalerei : Nymphen oder Mänaden?", *Öjb* 76 (2007), σελ. 353-371

Sjögren (2003) =

Sjögren, L., Cretan Locations, Discerning Site Variations in Ironage and Archaic Crete (800-500 B.C.), BAR International Series 1185, ARCHEOPRESS, Oxford (2003)

Sjögren (2006) =

Sjögren, L., "Early Archaic and Archaic Activities at Minoan Sites, Preliminary Considerations", στο Πεπραγμένα Θ' διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, τόμος Α5, Αρχαία Ελληνική και Ρωμαϊκή περίοδος, ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, Ηράκλειο (2006), σελ. 147-156

Sjögren (2008) =

Sjögren, L., *Fragments of Archaic Crete, Archaeological Studies on Time and Space*, BOREAS 31, UPPSALA UNIVERSITET, Uppsala (2008)

Snodgrass (1974) =

Snodgrass, A., "Cretans in Arcadia", στο *Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi, Vol.II, Cronache di Archaeologia 13*, UNIVERSITÀ DI CATANIA-ISTITUTO DI ARCHEOLOGIA, Catania (1974), σελ. 196-201

Spieß (1992) =

Spieß, A.B., *Der Kriegerabschied auf attischen Vasen der archaischen Zeit, Europäische Hochschulschriften Vol. 38, Archäologie Vol. 39*, LANG, Frankfurt am Main (1992)

Stampolides (1990) =

Stampolides, N.Chr., "Eleutherna on Crete; An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery", *BSA* 85 (1990), σελ. 375-403

Σταμπολίδης (1994) =

Σταμπολίδης, Ν.Χρ., *Ελεύθερνα, Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Νεκρόπολη. Ταφικές Πυρές και Ομηρικά Έπη*, Σταμπολίδης, Ν.Χρ. (επιμ.), ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ, Ρέθυμνο (1994)

Σταμπολίδης (1996) =

Σταμπολίδης, Ν.Χρ., *Αντίποινα, Συμβολή στη Μελέτη των Ηθών και των Εθίμων της Γεωμετρικής-Αρχαϊκής Περιόδου*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ & GRECOTEL A.E., Ρέθυμνο (1996)

Σταμπολίδης (2004) =

Ελεύθερνα, Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη, Ν.Χρ.Σταμπολίδης (επίμ.), Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1.12.2004 - 1.9.2005, ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, Αθήνα (2004), σελ. 18-21

Σταμπολίδης (2004)α =

Σταμπολίδης, Ν.Χρ., « Ελεύθερνα. Η θέση», στο Ελεύθερνα, Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη, Ν.Χρ.Σταμπολίδης (επίμ.), Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1.12.2004 - 1.9.2005, ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, Αθήνα (2004), σελ. 18-21

Σταμπολίδης (2004)β =

Σταμπολίδης, Ν.Χρ., «Η Γεωμετρική/Αρχαϊκή Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας, Δυτικός ανασκαφικός τομέας ΙΙΙ», στο Ελεύθερνα, Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη, Ν.Χρ.Σταμπολίδης (επίμ.), Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1.12.2004 - 1.9.2005, ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, Αθήνα (2004), σελ. 116-137

Σταμπολίδης (2004)γ =

Σταμπολίδης, Ν.Χρ., «Η Πόλη, Δυτικός ανασκαφικός τομέας ΙΙΙ», στο Ελεύθερνα, Πόλη - Ακρόπολη - Νεκρόπολη, Ν.Χρ.Σταμπολίδης (επίμ.), Κατάλογος Έκθεσης στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, 1.12.2004 - 1.9.2005, ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΥΚΛΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ, Αθήνα (2004), σελ. 82-103

Σταμπολίδης-Καρέτσου (1998) =

Ανατολική Μεσόγειος, Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη, 16ος - 6ος, Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου, Μάρτιος - Ιούνιος 1998, Ν.Χρ.Σταμπολίδης, Α.Καρέτσου (επιμ.), ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΥΠ.ΠΟ. - ΚΓ' ΕΠΚΑ, Ηράκλειο (1998)

Steiner (2007) =

Steiner, A., Reading Greek Vases, CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, New York (2007)

Stillwell-Benson (1984) =

Stillwell, A.N., Benson, J.L., The Potterers' Quarter, The Pottery, Corinth, Results of the Excavations Conducted by The American School of Classical Studies at Athens, Vol. XV, Part III, THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS, Princeton, New Jersey (1984)

Στράβων Γεωγραφικά =

The Geography of Strabo, The Loeb Classical Library, T.E. Page, E.Capps, W.H.D. Rouse, L.A.Post, E.H.Warmington (εκδ.), H.L.Jones (μτφρ.), Vol. III, books VI-VII, HEINEMANN, London (1961)

Strataridakis (1988) =

Strataridakis A.J., The Historians of Ancient Crete : A Study in Regional Historiography, Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in History in the Graduate Division of the University of California Davis, UNIVERSITY OF CALIFORNIA, U.S.A. (1988)

Stucchi (1974) =

Stucchi, S., Questioni Relative al Tempio A di Priniàs ed al Formarsi Degli Ordini Dorico e Ionico, στο Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi, Vol.II, Cronache di Archaeologia 13, UNIVERSITÀ DI CATANIA-INSTITUTO DI ARCHEOLOGIA, Catania (1974), σελ. 89-119

Tarditi (1968) =

Tarditi, G., Archiloco, Introduzione, Testimonianze sulla Vita e sull'Arte, Testo Critico, Traduzione, EDIZIONI Dell'ATENEO, Roma (1968)

Τζιλιγκάκη (2009) =

Τζιλιγκάκη, Ε.Κ., «Χαρακτηριστικά των Δημοσίων Κτηρίων της Κρήτης κατά την Ανατολίζουσα και Αρχαϊκή Περίοδο (700-480 π.Χ.)», *Αριάδνη* 15 (2009), σελ. 13-60

Τιβέριος (1988) =

Τιβέριος, Μ.Α., Προβλήματα της Μελανόμορφης Αττικής Κεραμικής, 2η έκδοση, ΤΕΛΛΟΓΛΕΙΟ ΙΔΡΥΜΑ - ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Θεσσαλονίκη (1988)

Τιβέριος (1996) =

Τιβέριος, Μ.Α., Αρχαία Αγγεία, σειρά Ελληνική Τέχνη, Γ.Α.Χριστόπουλος, Ι.Κ.Μπαστιάς (εκδ.), ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, Αθήνα (1996)

Tiverios (2005) =

Tiverios, M.A., "Zur Ikonographie der Weiblichen Welt im Zeitalter des Perikles", στο *Otium*, Festschrift für Volker Michael Strocka, T.Ganschow, M.Steinhart (εκδ.), BERNHARD ALBERT GREINER, Remshalden (2005), σελ. 381-390

Tomasello (2009) =

Tomasello, F., "Quattro Basi di Colonna dalla Patela di Prinias", στο *Μεγάλοι Νήσοι, Studi Dedicati a Giovanni Rizza per il Suo Ottantissimo Compleanno*, R.Gigli (επιμ.), Vol. 1, Studi e Materiali di Archeologia Mediterranea 2, CONSIGLIO NAZIONALE DELLE RICERCHE I.B.A.M., Palermo (2009), σελ. 183-203

Τζανακάκη (2006) =

Τζανακάκη, Κ., "Εισαγωγές Αττικών Ερυθρόμορφων Αγγείων στην Κρήτη", στο *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001, τόμος Α5, Αρχαία Ελληνική και Ρωμαϊκή περίοδος, ΕΤΑΙΡΙΑ ΚΡΗΤΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, Ηράκλειο (2006), σελ. 81-94

Τζιφόπουλος (2002) =

Τζιφόπουλος, Γ.Ζ, «Λατρείες στην Κρήτη: Η Περίπτωση των Διουσιακών-Ορφικών Ελασμάτων», στο Λατρείες στην “Περιφέρεια” του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου, Α.Α. Αβαγιανού (επιμ.), ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ, Αθήνα (2002), σελ. 147-171

Van Effenterre (1937) =

Van Effenterre, H., Demargne, P., “Recherches à Dréros, II”, *BCH* 61 (1937), σελ. 333-348

Van Effenterre (1946) =

Van Effenterre, H., “Inscriptions Archaiques Crètoises” *BCH* 79 (1946), σελ. 588-606

Van Effenterre (1948) =

Van Effenterre, H., *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe.*, BIBLIOTHEQUE DES ÉCOLES FR. D'ATHENES, Paris (1948)

Van Effenterre (1985) =

Van Effenterre, H., “Nouvelles Lois Archaiques de Luttos” *BCH* 109 (1985), σελ. 157-188

Van Effenterre (1991) =

Van Effenterre, H., “Loi Archaique sur L'excès de Boisson”, στο Η. Van Effenterre, Θ. Καλπαξής, Α. Β. Πετροπούλου, Ε. Σταυριανοπούλου, *Ελεύθερα Τομέας Π.1, Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ, Ρέθυμνο (1991), σελ. 17-21

Whitley (1998) =

Whitley, J., “Literacy and Law-Making, The Case of Archaic Crete”, στο *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, N.Fisher, H.Van Vees (εκδ.), DUCKWORTH, Great Britain (1998), σελ. 311-331

Whitley (2005) =

Whitley, J., "Before the Great Code: Public Inscriptions and Material Practice in Archaic Crete" στο *Le Grande Iscrizione di Gortyna, Centoventi Anni Doppo la Scoperta, Atti del I Convegno Internazionale di Studi sulla Messarà, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Atene-Haghii Dekka 25-28 maggio 2004*, E.Greco, M.Lombardo (εκδ.), *tripodes Vol. 4, SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE*, Atene (2005), σελ. 41-51

Willetts (1967) =

Willetts, R.F., *The Law Code of Gortyn, Kadmos Supplement I, DE GRUYTER*, Berlin (1967)

Willetts (1974) =

Willetts, R.F., "Cretan Law and Early Greek Society", στο *Antichità Cretesi, Studi in Onore di Doro Levi, Vol. II, Cronache di Archaeologia 13, UNIVERSITÀ DI CATANIA-ISTITUTO DI ARCHEOLOGIA*, Catania (1974), σελ. 22-31

Williams (2009) =

Williams, D., "From East and West: The Inspiration of Athenian Potters", στο *Shapes and Images, Studies on Attic Black Figure and Related Topics in Honour of Herman A.G. Bridger, E.M.Moorman, V.V.Stissi (εκδ.), BABESCH Supplement 14, PEETERS, Leuven* (2009), σελ. 1-10

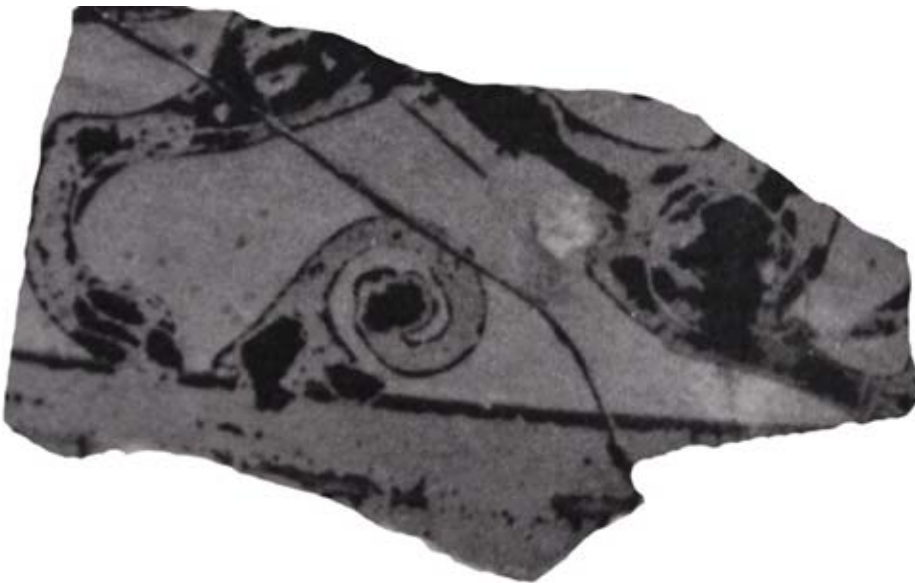
Χανιώτης (1987) =

Χανιώτης, Α., «Κλασική και Ελληνιστική Κρήτη», στο *Κρήτη Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α, Ν.Μ.Παναγιωτάκης (επιμ.)*, Κρήτη (1987), σελ. 185

ΕΠΙΜΕΤΡΟ ΕΙΚΟΝΩΝ

1.

2.

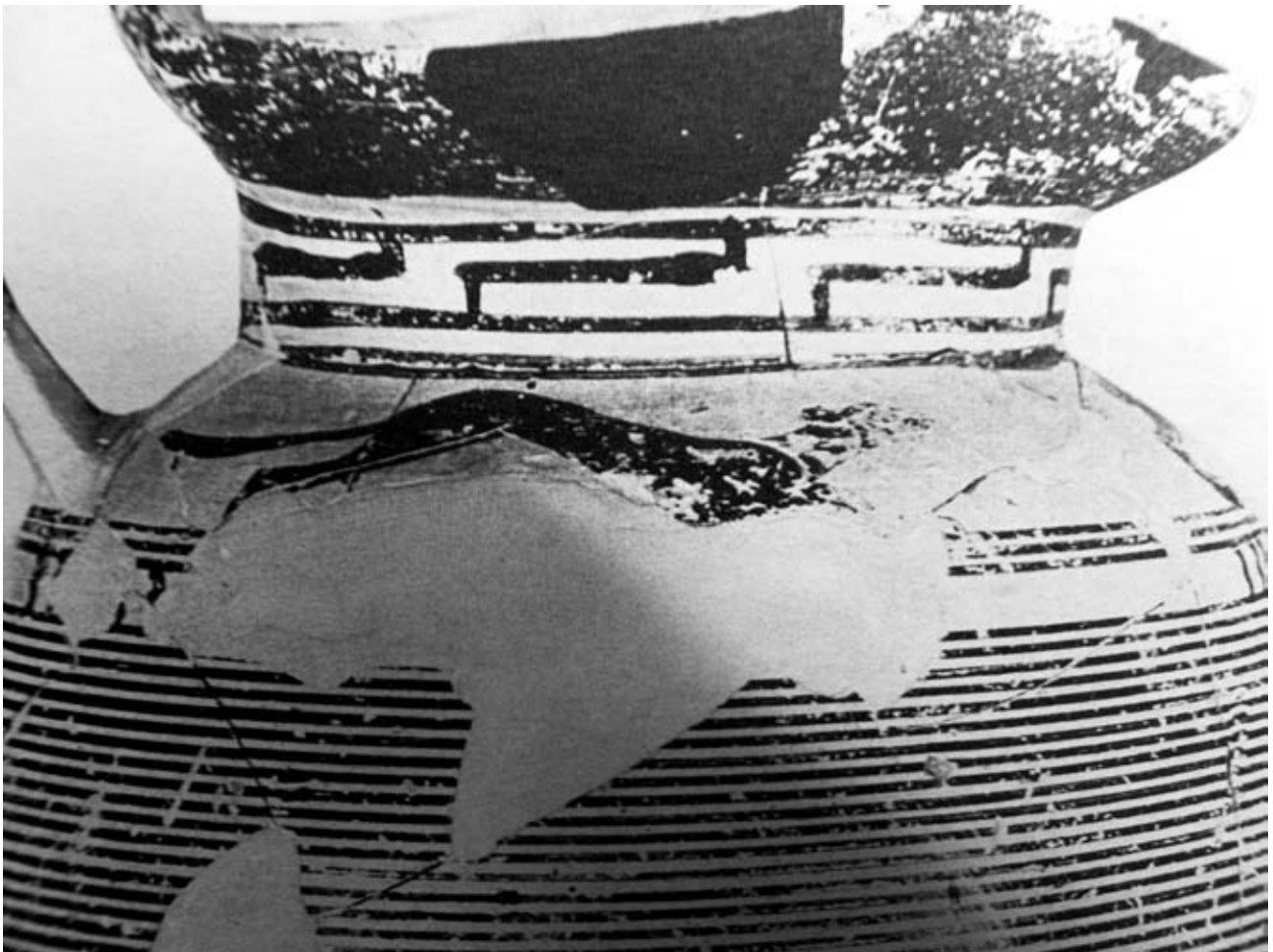
Εικ. 1: Τα δύο συνανήκοντα όστρακα του Νο1 με ακμ. Π28121α και Π28121β.

Εικ. 2: Αποκοπή με το GIMP ενός τμήματος ομοίου σχήματος με το Νο 1 από την φωτογραφία των οστράκων της οινόχους Α303a.b, τώρα στο Βερολίνο (βλ. εικ. 3).

Πηγή για την εικ. 2 : Τροποποίηση της εικόνας από το CVA Berlin 6 III Ca, πίν. 21.3, ακμ. Α.303a.b.

3.

4.

Εικ. 3 : Τα συνανήκοντα όστρακα της οinoχόης A.303, τώρα στο Βερολίνο.
Εικ. 4 : Η οinoχόη οinoχόη C-31-317 από την Κόρινθο.

Πηγή για την εικ. 3 : CVA Berlin 6 III Ca, πίν. 21.3, ακμ.Α.303a.b.
Πηγή για την εικ. 4 : Weinberg (1943), πίν. 19, εικ. 141.

5.

Εικ. 5 : Νο 2, ακμ. Π27544. Όστρακο κορινθιακού αλαβάστρου με παράσταση πετεινών που μυρίζουν άνθος από την ανασκαφή της Ελεύθερνας.

6.

Εικ. 6 : Κοντινή φωτογραφία του Νο 2 όπου διακρίνεται ευκρινέστερα το σωζόμενο τμήμα της αρχικής παράστασης πετεινών που μυρίζουν άνθος.

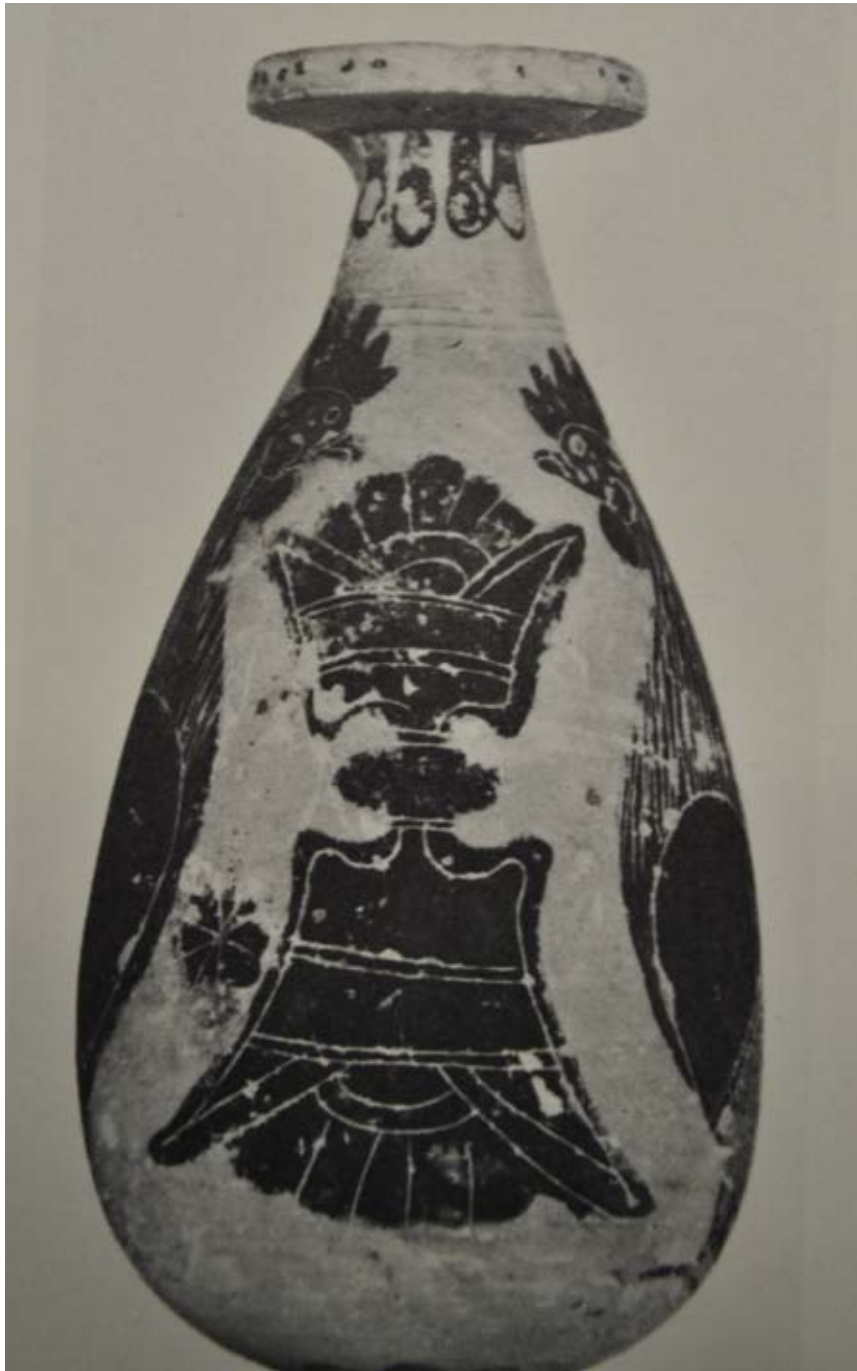

7.

Εικ. 7 : Αποκοπή με το GIMP ενός τμήματος ομοίου σχήματος με το No 2 από την φωτογραφία του αλαβάστρου ακμ. 5587, τώρα στο Tübingen (βλ. εικ. 8).

Πηγή για την εικ. 7 : Τροποποίηση της εικόνας από το CVA Tübingen 1 III C , πίν. 23.6.

8.

Εικ. 8 : Φωτογραφία του αλαβάστρου ακμ.5587, τώρα στο Tübingen.

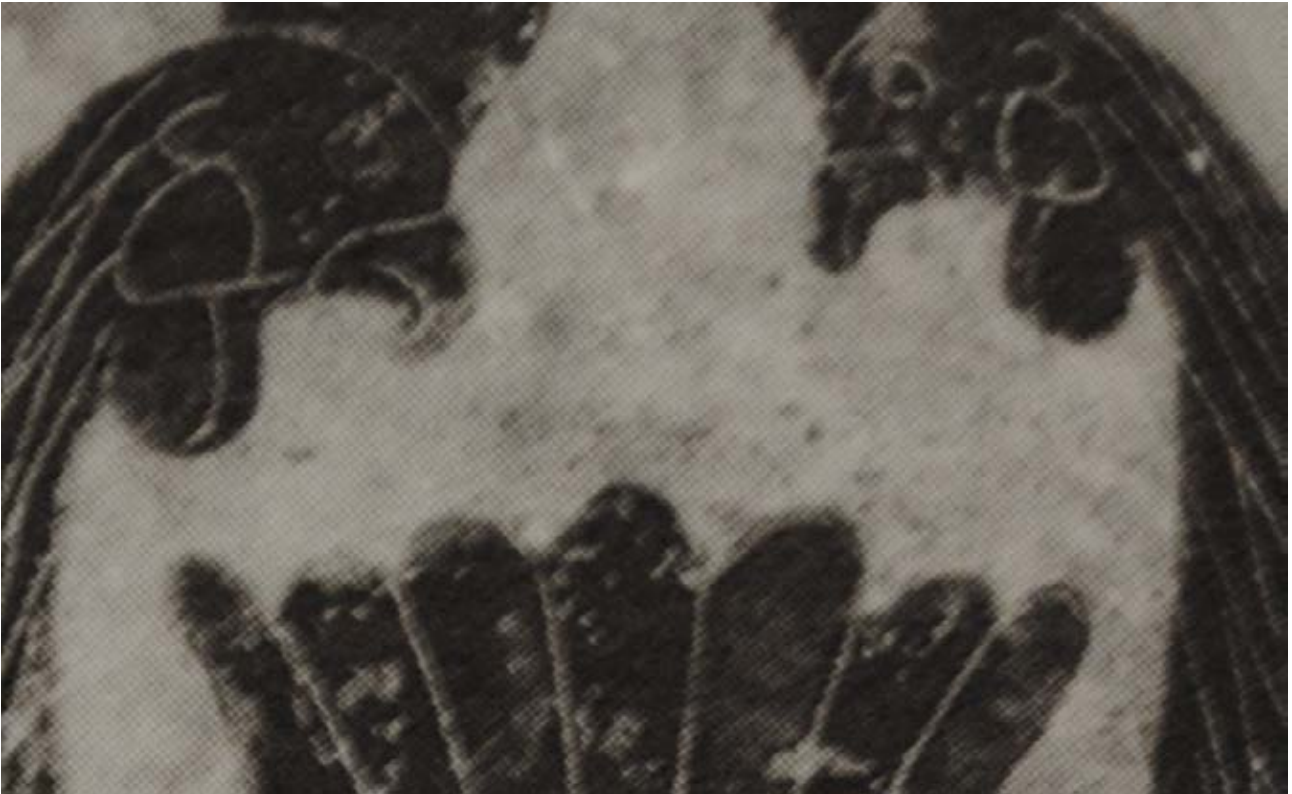
Πηγή για την εικ. 8 : CVA Tübingen 1 III C, πίν. 23.6.

9.

Εικ. 9 : Φωτογραφία του αλαβάστρου αρ. κατ. Νο 98, τώρα στη συλλογή Hashimoto στην Ιαπωνία.

Πηγή για την εικ. 9 : CVA Div. Samml. 1, Hashimoto III C, πίν. 2.2, 98.

10.

Εικ. 10 : Εστίαση στην εικόνα του αλαβάστρου αρ. κατ. Νο 98 της συλλογής Hashimoto στο σημείο που οι κεφαλές των πετεινών πλησιάζουν περισσότερο το άνθος όπως στο όστρακο Νο 2 από την Ελεύθερα.

Πηγή για την εικ. 10 : Μεγέθυνση και περικοπή τμήματος τη εικόνας CVA Div. Samml. 1, Hashimoto III C, πίν. 2.2.

11.

Εικ. 11 : Φωτογραφία του αλαβάστρου από την Καμπανία με ακμ. CA 3338, τώρα στο Μουσείο του Λούβρου.

Πηγή για την εικ. 11 : CVA Louvre 13 III Ca, πίν. 77.3.

12.

Εικ. 12 : Φωτογραφία αλαβάστρου που τώρα βρίσκεται στο Μιλάνο.

Πηγή για την εικ. 12 : CVA Milano Coll. H.A. 2, III C, πίν. 4.3.

13.

Εικ. 13 : Φωτογραφία του οστράκου ακμ. Π27477 που διασώζει τμήμα μειζογενούς όντος, πιθανότατα Σειρήνας.

14.

Εικ. 14 : Ομοίως με την εικόνα 13, η πίσω όψη.

15.

Εικ. 15 : Ο κιονωτός κρατήρας CP-172 από την Κόρινθο.

Πηγή για την εικ. 15 : Weinberg (1943), πίν. 42, Νο 334.

16.

Εικ. 16 : Το τόντο της κύλικας 17984 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

Πηγή για την εικ. 16 : CVA Athènes 2 III Hg, πίν. 15.2.

17.

Εικ. 17 : Η κύλικα 50230 από το Εθνικό Μουσείο του Τάραντα με διακόσμηση πτηνών.

Πηγή για την εικ. 17 : CVA Taranto 2 III C, πίν. 1.2.

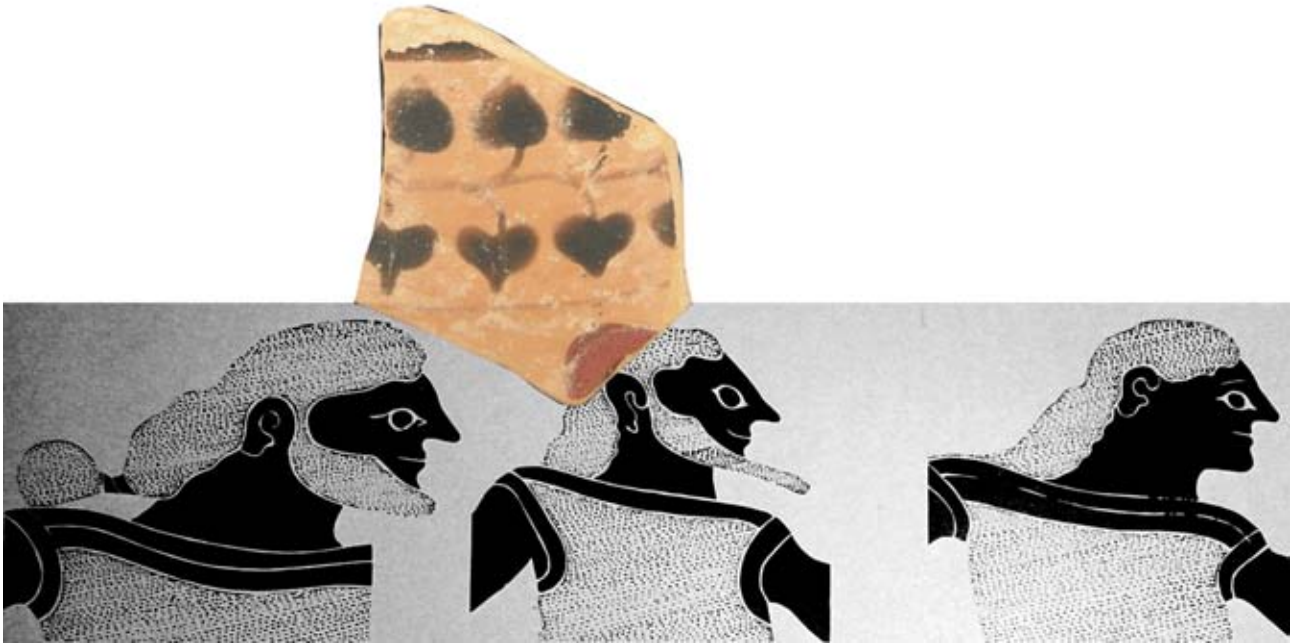
18.

19.

Εικ. 18 : Το όστρακο ακμ. Π27478 από την Ελεύθερνα που διασώζει διακόσμηση από ενάλληλα κισσόφυλλα.

Εικ. 19 : Ομοίως, η πίσω όψη.

20.

21.

Εικ. 20 : Υπέρθεση του οστράκου Π27478 σε σχέδιο μίας εκ των μορφών με κόκκινα μαλλιά από αγγεία που αποδίδονται στον Ζωγράφο του Ομοβοно.

Εικ. 21 : Κύλικα του ζωγράφου του Ομοβοно στην οποία εικονίζεται φτερωτή μορφή με κόκκινα μαλλιά , συνήθως ταυτίζεται με τον Βορέα, πλαισιωμένη από δύο έφιππους.

Πηγή για την εικ. 20 : Brijder (1983), εικ. 29, τροποποιημένη με το πρόγραμμα επεξεργασίας εικόνων GIMP.

Πηγή για την εικ. 21 : Brijder (1983), πίν. 57, b.

22.

23.

Εικ. 22 : Κύλινκος του Ζωγράφου της Χαϊδελβέργης με ταινία από κισσόφυλλα πάνω από την παράσταση. Κάποιες από τις μορφές και εδώ έχουν κόκκινα τα μαλλιά και άλλες λεπτομέρειες, 565-555 π.Χ..

Εικ. 23 : Ομοίως, η άλλη όψη.

Πηγή για την εικ. 22 : Steiner (2007), εικ. 8.4

Πηγή για την εικ. 23 : Steiner (2007), εικ. 8.5

24.

25.

Εικ. 24 : Φωτογραφία της κύλικας με ακμ. 531 από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών η οποία φέρει διακόσμηση φαρδιάς ταινίας με ενάλληλα κισσόφυλλα περιμετρικά του χείλους.

Εικ. 25 : Λεπτομέρεια της κύλικας 531 όπου διακρίνεται μάχη οπλιτών και τα λοφία τους που παραβιάζουν τη διακοσμητική ταινία με τα κισσόφυλλα.

Πηγή για την εικ. 24 : CVA Athènes 3 III H, πίν. 8.3(A).

Πηγή για την εικ. 25 : CVA Athènes 3 III H, πίν. 8.4(A).

26.

Εικ. 26 : Λεπτομέρεια της κύλικας με ακμ. 218031 από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών που φέρει φαρδιά ταινία με ενάλληλα κισσόφυλλα.

Πηγή για την εικ. 26 : CVA Athènes 3 III H, πίν. 1.6.

27.

Εικ. 27 : Το όστρακο Νο 5 με ακμ. Π27525 από την Ελεύθερα που πιθανότατα προέρχεται από μία μικρογραφική κύλικα.

28.

Εικ. 28 : Η πίσω όψη του Νο 5, ακμ. Π27525. Διακρίνεται η μελανή βαφή στο εσωτερικό, τα λεπτά τοιχώματα και οι ευρείες αναλογίες ενός ανοιχτού αγγείου που ενισχύουν την άποψη ότι πρόκειται για κύλικα.

29.

Εικ. 29 : Η Μικρογραφική κύλικα K.94/9,14 που εικονίζει Σειρήνα πλαισιωμένη από ιματιφόρες ανδρικές μορφές.

Πηγή για την εικ. 29 : CVA Leiden 2 III H, πίν. 60.4

30.

31.

Εικ. 30 : Η μικρογραφική κύλικα ακμ. Τ704 τώρα στο Kassel της Γερμανίας, 530 π.Χ..

Εικ. 31 : Κοντινή λήψη όπου διακρίνεται η διακόσμηση της Τ704.

Πηγή για την εικ. 30 : CVA Kassel 1 III H, πίν. 29.3.

Πηγή για την εικ. 31 : CVA Kassel 1 III H, πίν. 30.3.

32.

Εικ. 32 : Το όστρακο Νο 6 με ακμ. Π27515 από την Ελεύθερα. Εικονίζεται καθιστή γυναικεία μορφή και πιθανότατα πρόκειται για όστρακο ληκύθου.

33.

Εικ.33 : Η πίσω όψη του Νο 6.

34.

Εικ. 34 : Αττικός μελανόμορφος σκύφος του ζωγράφου του Θησέως. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών ακμ. 498, 525-475 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 34 : CVA Athènes 1 III Hg, πίν. 4.1.

35.

Εικ. 35 : Η άλλη όψη του σκύφου 498 από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

Πηγή για την εικ. 35 : CVA Athènes 1 III Hg, πίν. 4.3.

36.

Εικ. 36 : Η μελανόμορφη λήκυθος 41.162.255, τώρα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης. 500-480 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 36 : Kaltsas-Shapiro (2008), σελ. 238 αρ. κατ. 109.

37.

38.

Εικ. 37 : Το όστρακο Νο 7 με ακμ. Π27510 από αμφορέα με κοιλιά που βρέθηκε στην Ελεύθερνα.

Εικ. 38 : Η πίσω όψη του Νο 7.

39.

Εικ. 39 : Το κόσμημα στο λαιμό του δίγλωσσου αμφορέα του Ανδοκίδη, τώρα στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης. 525-515 π.Χ.

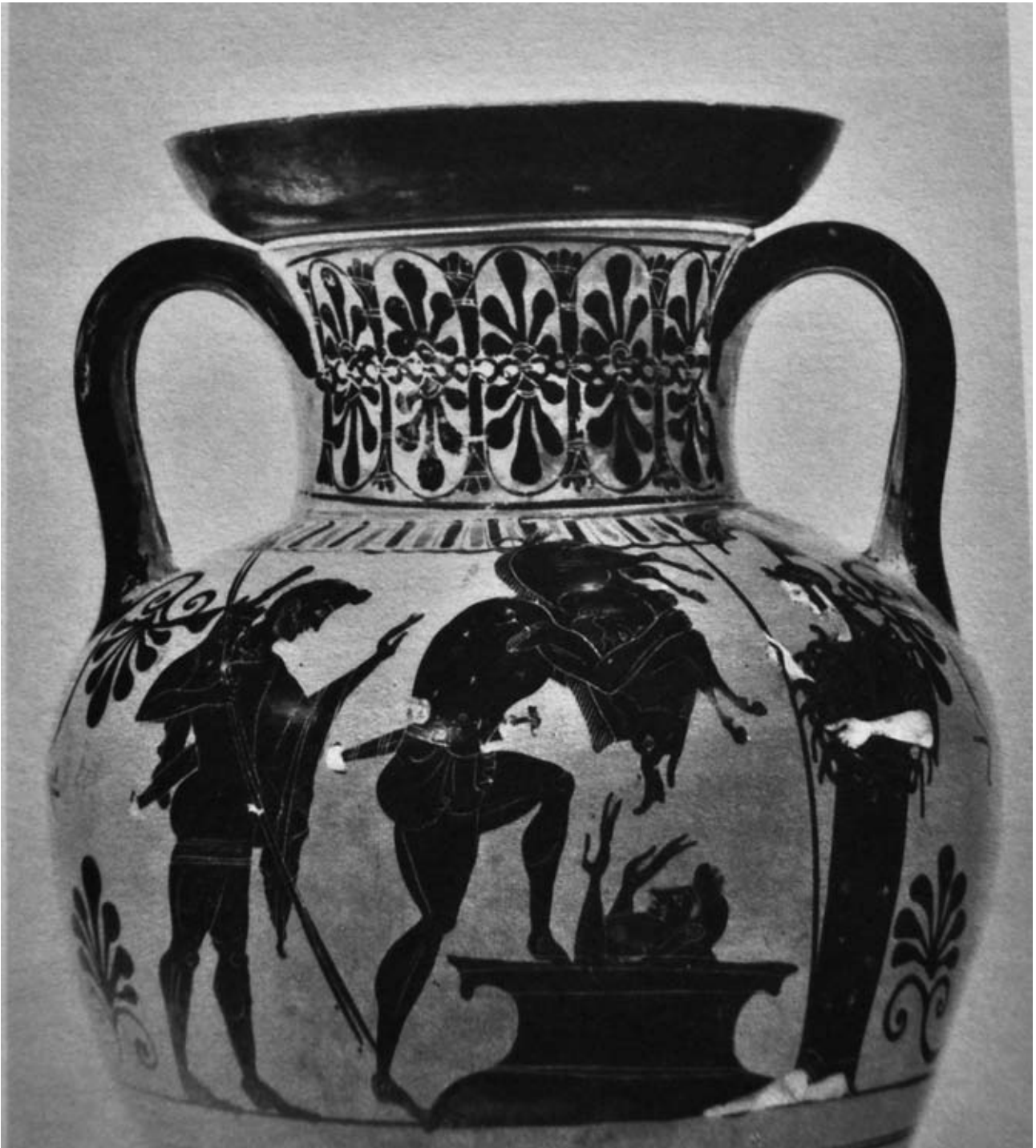
Πηγή για την εικ. 39 : Clark et al. (2002), σελ. 33, εικ. 20-21.

40.

Εικ. 40 : Ώστρακο του παναθηναϊκού αμφορέα I517α2, τώρα στο Erlangen της Γερμανίας, που φέρει κόσμημα αλυσίδας στο λαιμό όμοιο με αυτό του Νο 7 από την Ελεύθερνα. Τέλη 6ου αι. π.Χ..

Πηγή για την εικ. 40 : CVA Erlangen 2 III H, πίν. 5.3.

41.

Εικ. 41 : Ο αμφορέας 927.39.2.Α με κόσμημα αλυσίδας στο λαιμό όμοιο με αυτό του Νο 7, Τορόντο, 520 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 41 : περικοπή στο GIMP της εικόνας CVA Toronto 1 III Η, πίν. 11.3.

42.

Εικ. 42 : Το όστρακο Νο 8 με ακμ. Π27789 από την Ελεύθερα που διασώζει τα πέλματα γυναικείας μορφής και το κατώτερο τμήμα του ενδύματος αυτής.

43.

Εικ. 43 : Η πίσω όψη του οστράκου Νο 8 με ακμ. Π27789. Τα τοιχώματα που είναι εξαιρετικά λεπτά και το αρκετά κυρτό προφίλ στον οριζόντιο άξονα παραπέμπουν σε λήκυθο.

44.

Εικ. 44 : Εσχαρίς με ακμ. 501 από την Ελευσίνα, τώρα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών. Διακρίνεται ο επιχρωματισμός των πελμάτων των γυναικείων μορφών και των γυμνών μελών τους με λευκό επίθετο χρώμα.

Πηγή για την εικ. 44 : CVA Athènes 1 III Hg, πίν. 5.1.

45.

46.

Εικ. 45 : Λεπτομέρεια του αμοφρέα 11758 από την Ιαλυσό της Ρόδου. Περί το 520 με 510 π.Χ..

Εικ. 46 : Η παράσταση οπλιτομαχίας στην κύλικα 12708 από τη Ρόδο. 540 π.Χ., Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών.

Πηγή για την εικ. 45 : Τροποποίηση με το GIMP της εικόνας CVA Gr 10, Rhodes 1, 628, 33.2.

Πηγή για την εικ. 46 : CVA Athènes 3 III H, πίν. 31.4(A).

47.

48.

Εικ. 47 : Κοντινή λήψη του Νο 5 με ακμ. Π27789 από την Ελεύθερα που διασώζει τα πέλματα γυναικείας μορφής.

Εικ. 48 : Λεπτομέρεια του αντίστοιχου σημείου στην κύλικα 12708 από τη Ρόδο.

Πηγή για την εικ. 48 : Τροποποίηση με το GIMP της εικόνας CVA Athènes 3 III H, πίν. 31.4(A).

49.

Εικ. 49 : Η πλευρά του αμφορέα 11758 από την Ιαλυσό της Ρόδου που εικονίζει το Διόνυσο ανάμεσα από Μαινάδες και Σατύρους. Περί το 520 με 510 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 49 : CVA Rhodes 1 III H, πίν. 33.2.

50.

Εικ. 50 : Το όστρακο Νο 9 με ακμ. Π27511 από την Ελεύθερα που διασώζει τμήμα τάρου.

51.

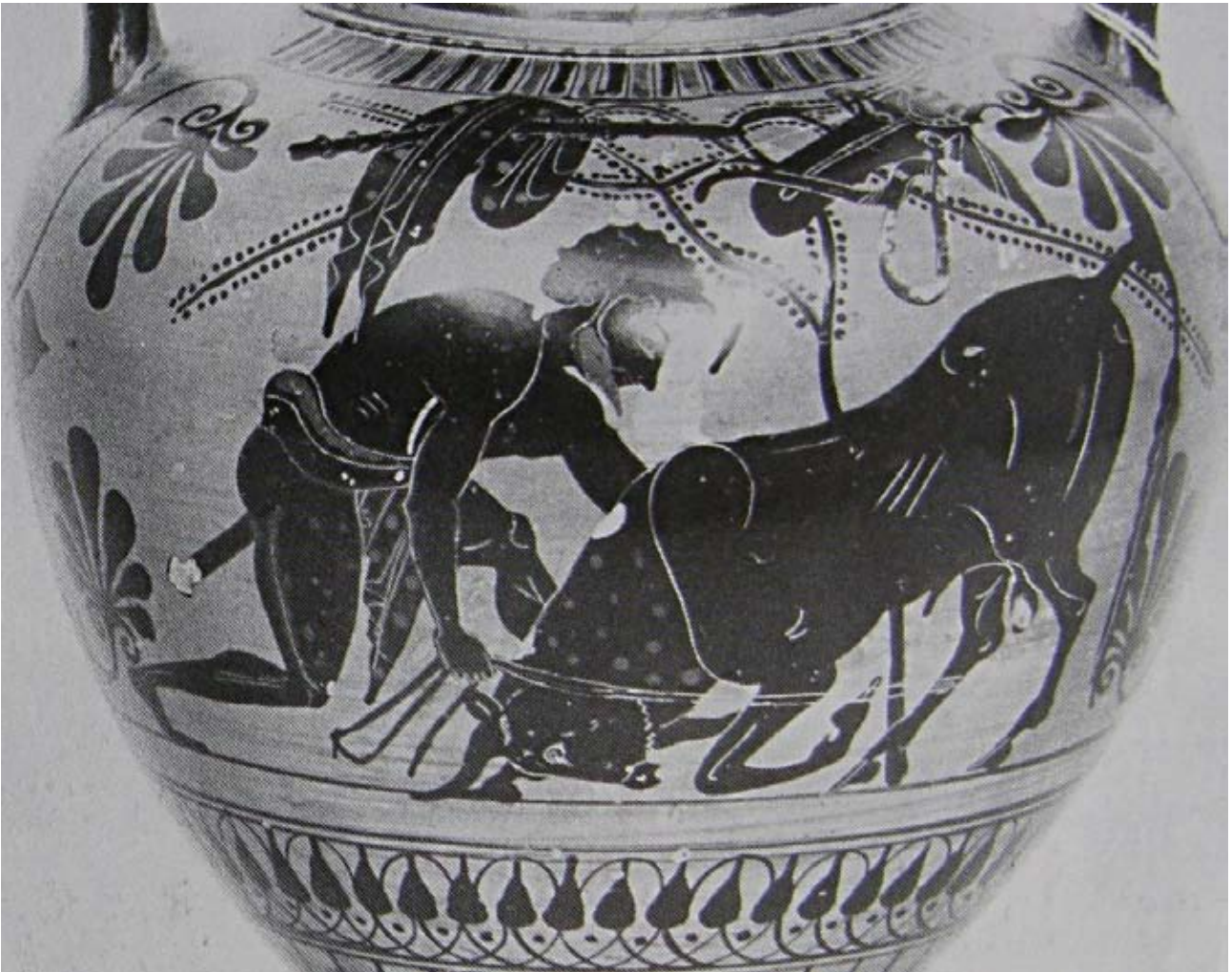
Εικ. 51 : Η πίσω όψη του Νο 9 με ακμ. Π27511.

52.

Εικ. 52 : Οι δύο όψεις του αμοφρέα Gr.A1.8 στην Μελβούρνη της Αυστραλίας, λίγο πριν το 500 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 52 : Jackson (1993), πίν. 41.

53.

Εικ. 53 : Η πλευρά του Gr.A1.8 όπου ο Ηρακλής δένει τον Κνώσιο τάυρο. Αξιοσημείωτες είναι οι ομοιότητες στην απόδοση του ζώου με το όστρακο Νο 9 από την Ελεύθερνα.

Πηγή για την εικ. 53 : Περικοπή με το GIMP της εικόνας του πίνακα 41 από τον Jackson (1993).

54.

55.

Εικ. 54 : Η παράσταση στον ώμο της Α πλευράς του αμφορέα Cg 363 που τώρα βρίσκεται στο Mannheim της Γερμανίας. Ο Θησέας δένει τον ταύρο του Μαραθώνα. Γύρω στο 510 π.Χ..

Εικ. 55 : Η παράσταση στον ώμο της Β πλευράς του παραπάνω αγγείου.

Πηγή για την εικ. 54 : CVA Mannheim 2 III H, πίν. 9.2.

Πηγή για την εικ. 55 : CVA Mannheim 2 III H, πίν. 9.3.

56.

57.

Εικ. 56 : Το όστρακο Νο 10 με ακμ. Π27555 που διασώζει τμήμα μελανόμορφης παράστασης. Διακρίνονται δύο αντικείμενα που ανταποκρίνονταν πιθανότατα σε τμήμα του μηρού και του ιματίου ανδρικής μορφής.

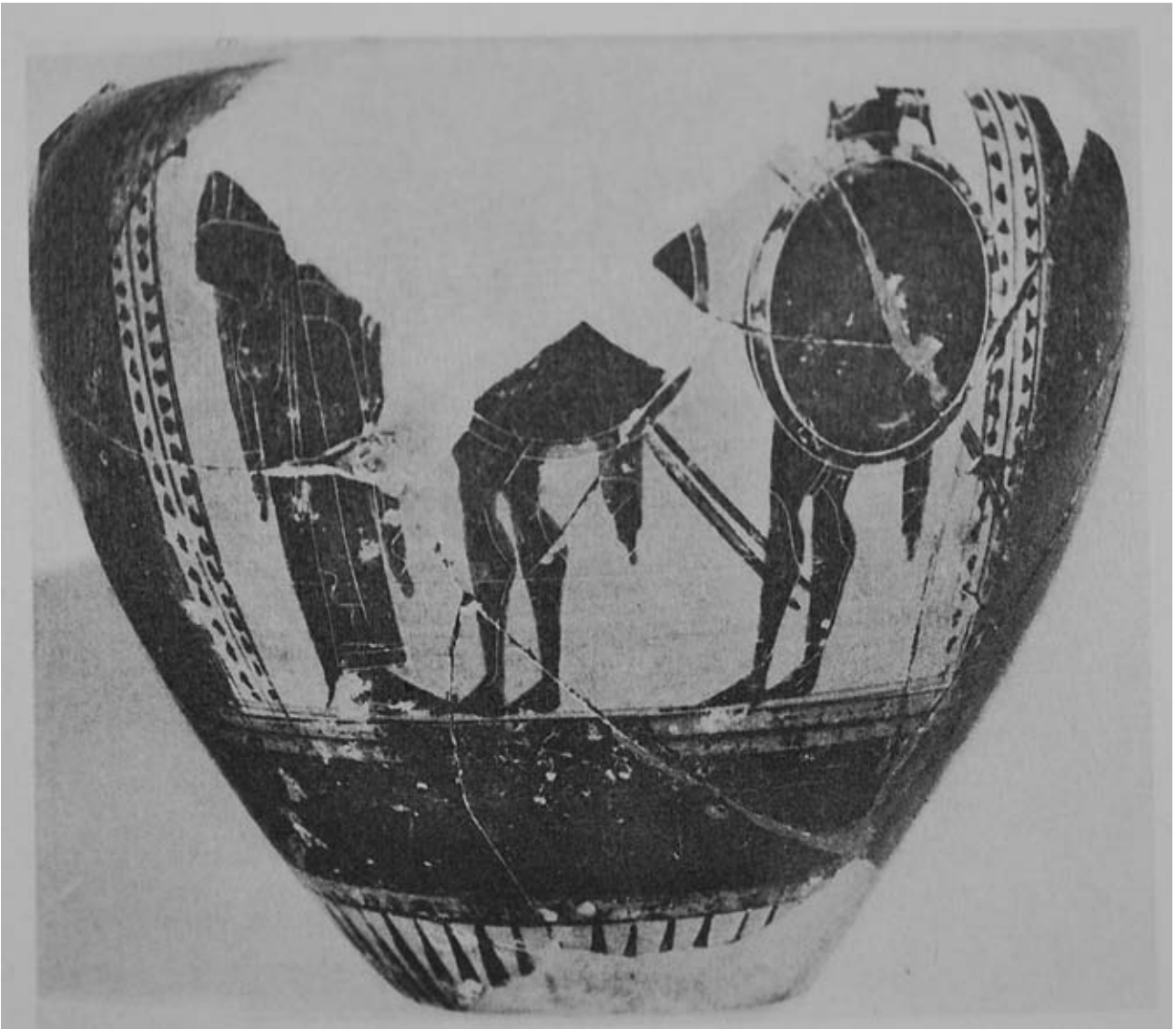
Εικ. 57 : Η πίσω όψη του Νο 10.

58.

Εικ. 58 : Μελανόμορφη λήκυθος όπου εικονίζεται ο Διόνυσος σε οκλαδία δίφρο πλαισιωμένος από Σατύρους, τώρα στη Χαϊδελβέργη, ακμ. L58, αρχές του 5ου αι. π.Χ..

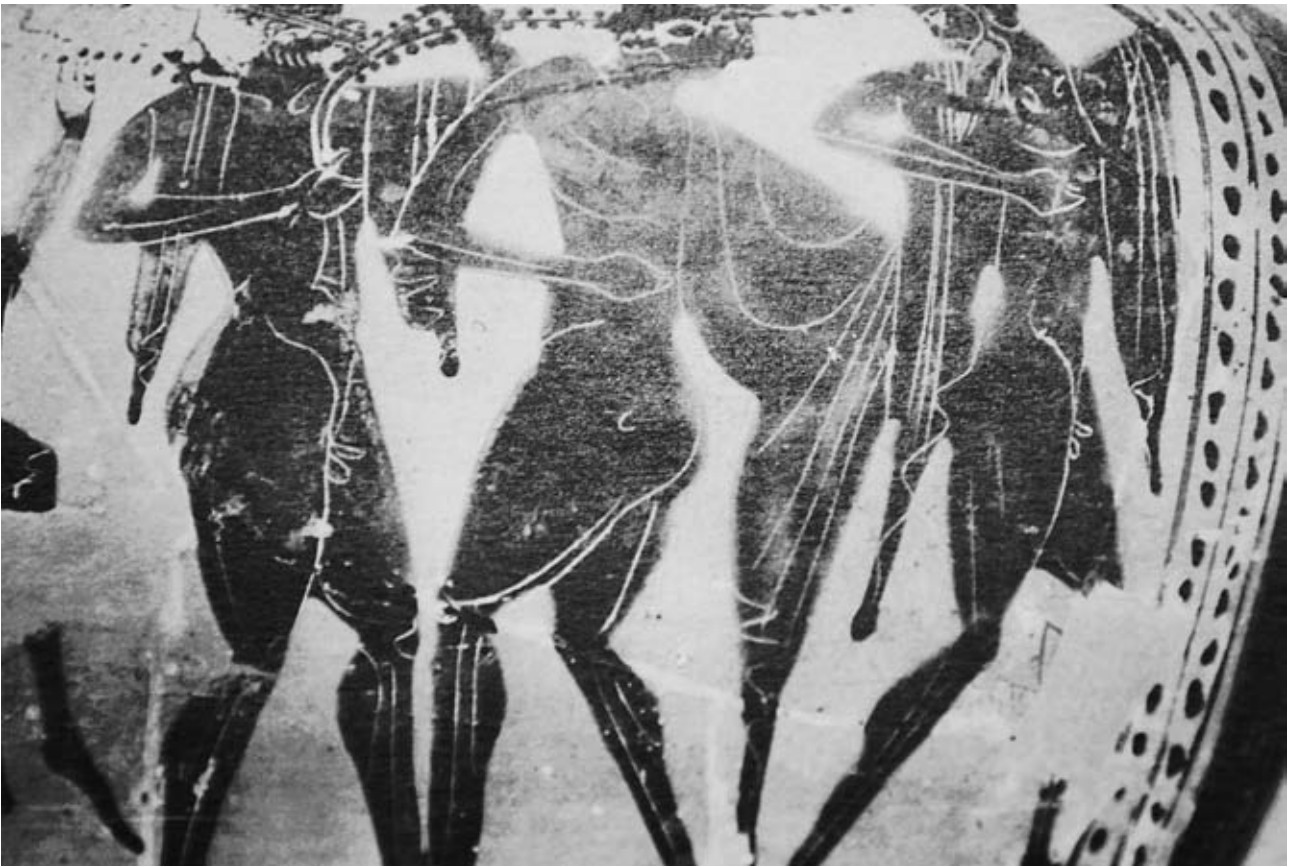
Πηγή για την εικ. 58 : CVA Heidelberg 4 III H, πίν. 172.5.

59.

Εικ. 59 : Παράσταση με οπλίτες όπου τα ιμάτιά τους αποδίδονται με αντίστοιχο τρόπο προς αυτό του Νο10. Κιονωτός κρατήρας από την Καμπανία, ακμ. Camp. 11265, τώρα στο Μουσείο του Λούβρου, 520-510 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 59 : CVA Louvre 12 III He, πίν. 170.3.

60.

Εικ. 60 : Λεπτομέρεια της Β όψης του κιονωτού κρατήρα Camp. 11280 από την Καμπανία της Ιταλίας, τώρα στο Μουσείο του Λούβρου, κοντά στο 500 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 60 : CVA Louvre 12 III He, πίν. 180.2.

61.

Εικ. 61 : Ο κρατήρας με ακμ. 16388 από την Φεράρα της Ιταλίας. Φεράρα, 490-480 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 61 : CVA Ferrara 1 III H, πίν. 4.1.

62.

Εικ. 62 : Το όστρακο Νο 11, ακμ. 27554 από την Ελεύθερνα που διασώζει κεφαλή γενειοφόρου ανδρός.

63.

Εικ. 63 : Η πίσω όψη του Νο 11 που μάλλον προέρχεται από ένα ανοιχτό αγγείο όπως συμπεραίνει κανείς από την βαφή η οποία κάλυπτε το εσωτερικό του αγγείου μέχρι περίπου το μέσον.

64.

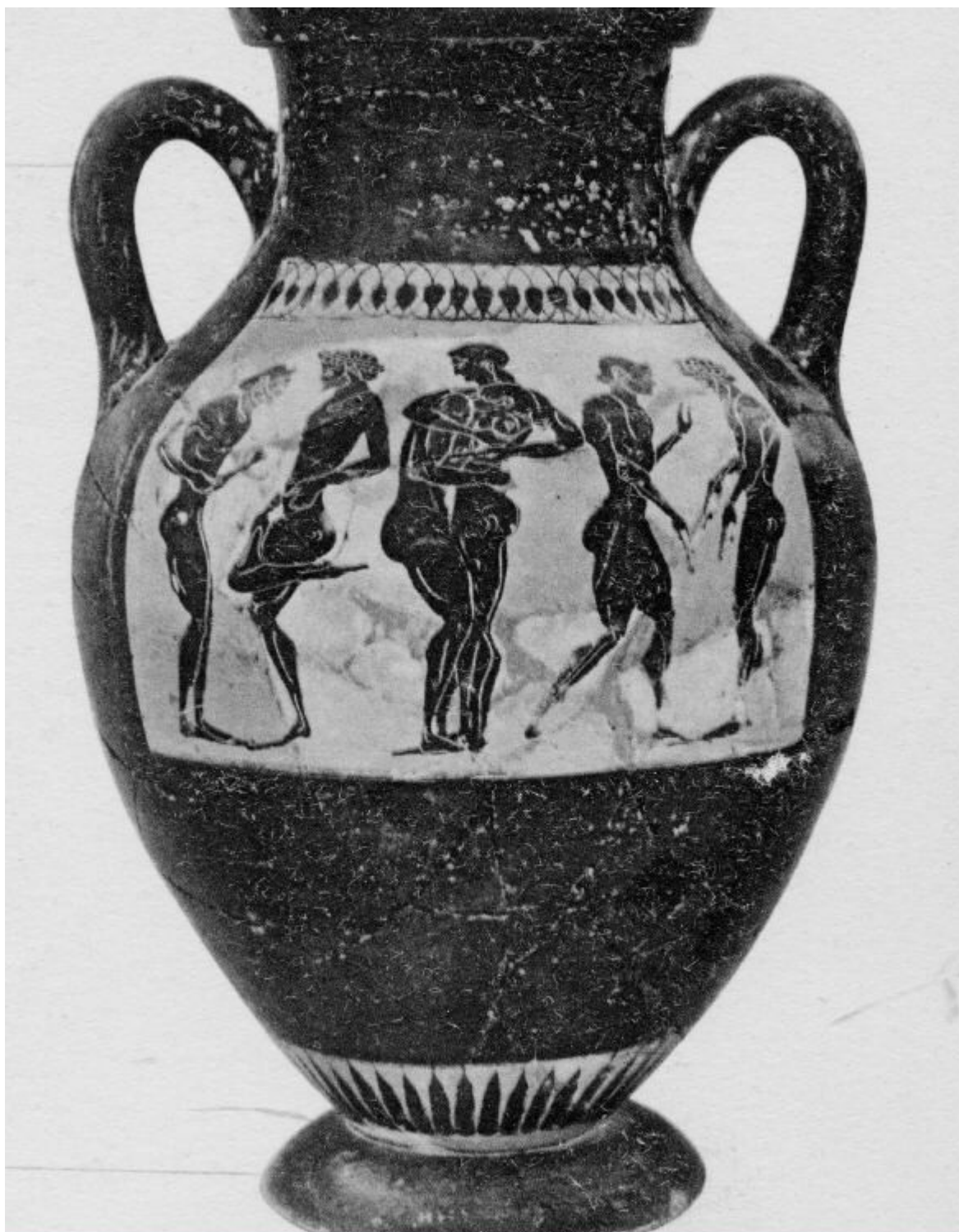

65.

Εικ. 64, 65 : Ο αμφορέας 1971/3,1 που βρίσκεται στο Leiden της Ολλανδίας, 530-520 π.Χ..

Πηγή για τις εικ. 64, 65 : CVA Leiden 2 III H, πίν. 54.1,2.

66.

Εικ. 66 : Ο αμφορέας 9762 από τις Συρακούσες.

Πηγή για την εικ. 66 : CVA Syracusa 1 III H, 4.1,2.

67.

Εικ. 67 : Η παράσταση στον ώμο της υδρίας 89.562 όπου εικονίζεται η μάχη του Θησέα με τον Μινώταυρο. Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης, 530-525 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 67 : CVA Boston 2 III H, πίν. 75.

68.

69.

Εικ. 68 : Τα δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα όστρακα του Νο 8 με ακμ. Π27791.

Εικ. 69 : Η πίσω όψη του Νο 8.

70.

Εικ. 70 : Το Νο 8 από την Ελεύθερνα πάνω στο οποίο σώζονται τα πόδια ανδρικής μορφής και μεγάλο τμήμα γυναικείας μορφής με ποδομήκες ένδυμα και δορά.

Εικ. 71 : Ο αμφορέας PC 9 που τώρα βρίσκεται στο Leiden και εικονίζει Σάτυρο με Μαινάδα. 520-510 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 71 : Λεπτομέρεια της εικόνας από το CVA Leiden 1 III H, πίν. 25.2.

72.

73.

Εικ. 72 : Η Α όψη του αμφορέα PC11 που εικονίζει το Διόνυσο και Σατύρους. Περί το 520 π.Χ..

Εικ. 73 : Η Β όψη του αμφορέα PC11.

Πηγή για την εικ. 72 : CVA Leiden 1 III H, πίν. 26.1.

Πηγή για την εικ. 73 : CVA Leiden 1 III H, πίν. 26.2.

74.

75.

Εικ. 74 : Λεπτομέρεια της Β όψης του αμφορέα PC11 όπου διακρίνονται τα πόδια των Σατύρων και ο τρόπος απόδοσης της μυολογίας τους.

Εικ. 75 : Αντίστοιχα με την εικόνα 73, λεπτομέρεια του Σατύρου της Α όψης.

Πηγή για την εικ. 74 : Λεπτομέρεια της εικόνας από το CVA Leiden 1 III H, πίν. 26.2.

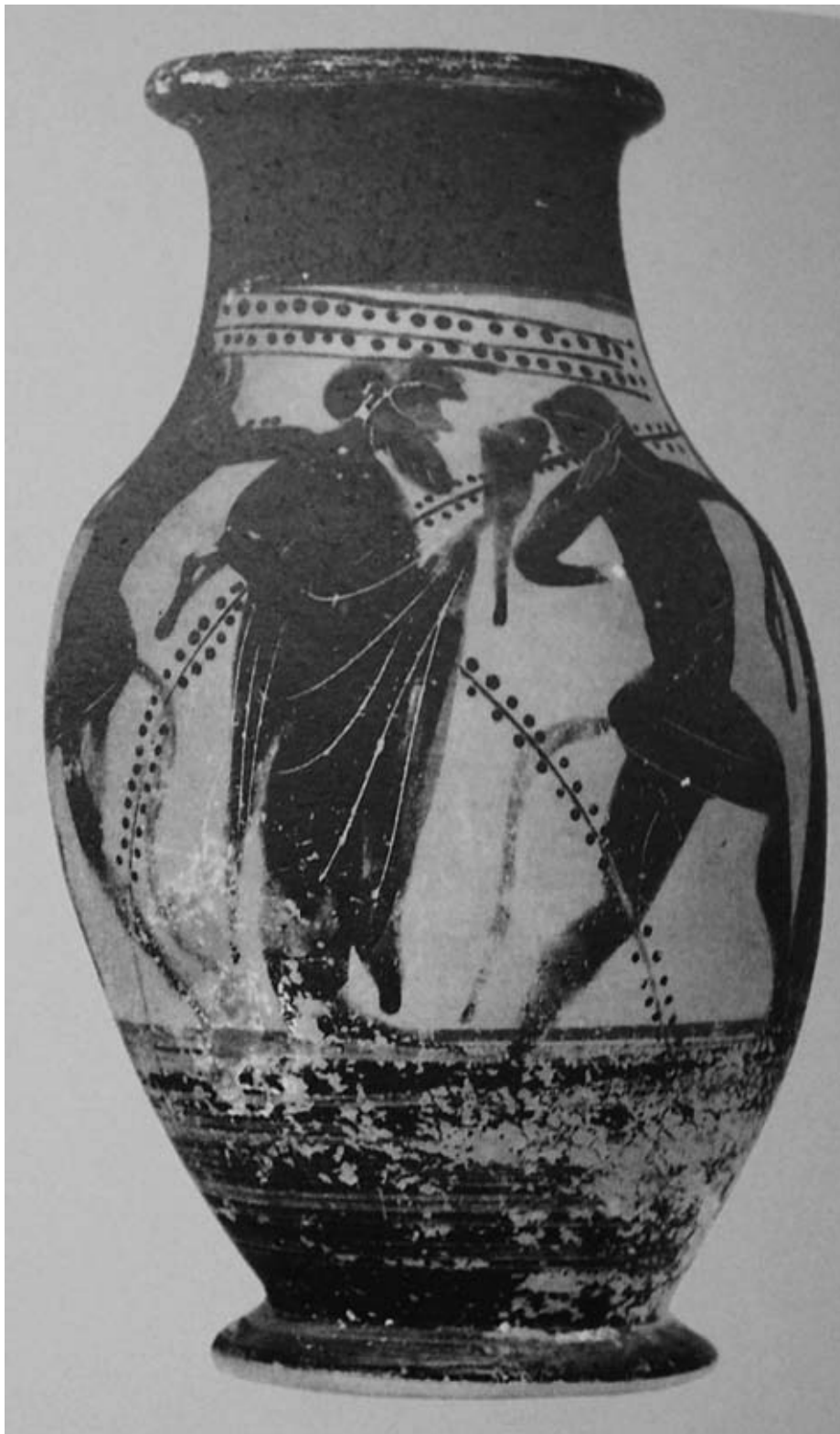
Πηγή για την εικ. 75 : Λεπτομέρεια της εικόνας από το CVA Leiden 1 III H, πίν. 26.1.

76.

Εικ. 76 : Το Νο 13 με ακμ. Π28383 που διασώζει τμήμα από το πόδι και την ουρά ενός Σατύρου.

77.

Εικ. 77 : Η όλπη 10640 από την Ρόδο που φέρει παράσταση με τον Διόνυσο πλαισιωμένο από Σατύρους. Βάκχειοι κλάδοι φύονται από το σώμα του θεού, όμοιοι στην απόδοση με αυτόν που σώζεται στο όστρακο Νο 13 από την Ελεύθερνα (βλ. εικ. 76). Πρώϊμος 5ος αι. π.Χ..

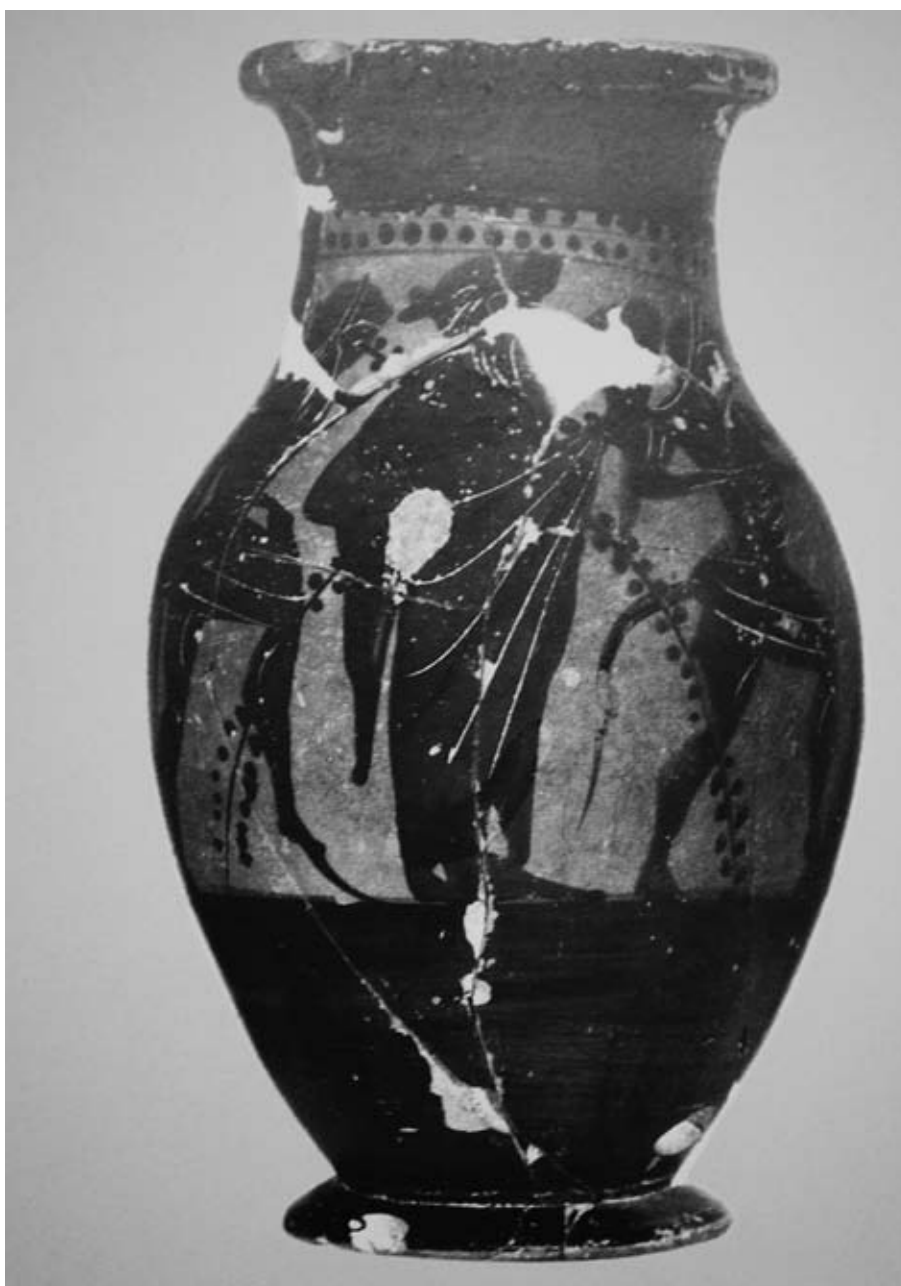
Πηγή για την εικ. 77 : CVA Rhodes 1 III H, πίν. 70.2.

78.

Εικ. 78 : Η όλπη Π25145 από την Ρόδο που φέρει όμοια παράσταση με την 10640 (βλ. εικ. 77).

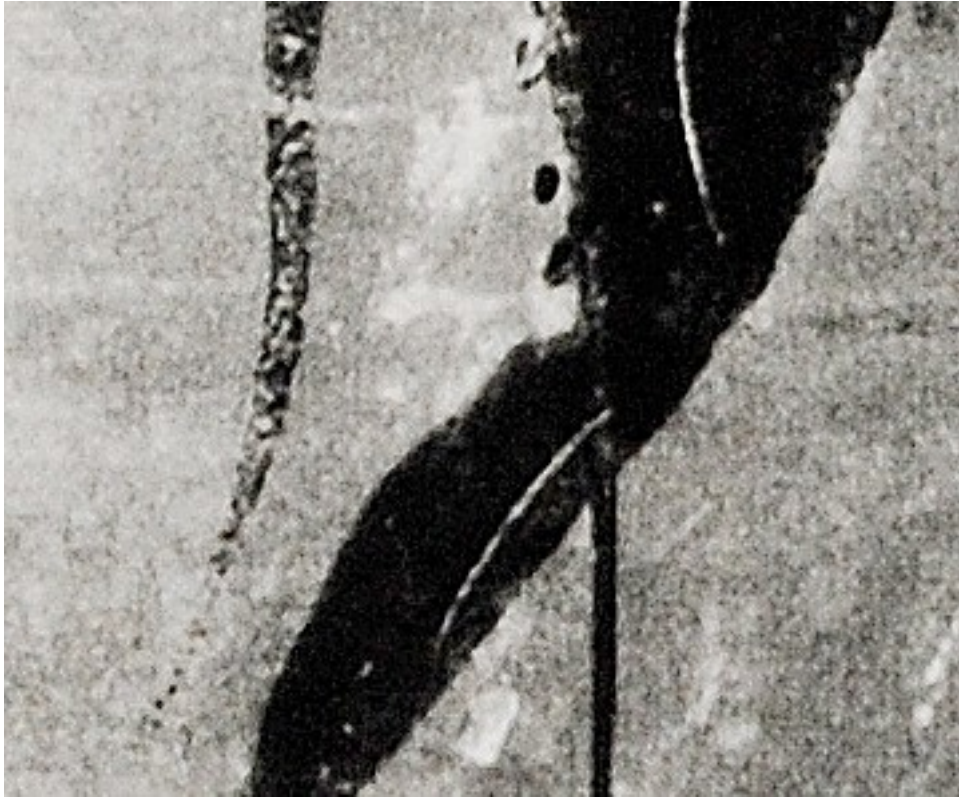
Πηγή για την εικ. 78 : CVA Rhodes 1 III H, πίν. 70.3.

79.

Εικ. 79 : Μία ακόμη όλπη από την Ρόδο που φέρει αντίστοιχη διακόσμηση με τις παραπάνω, Διονύσου πλαισιωμένο από Σατύρους, η ακμ. Π25146. Ένα θέμα αρκετά προσφιλές όπως φαίνεται στο συγκεκριμένο εργαστήριο.

Πηγή για την εικ. 79 : CVA Rhodes 1 III H, πίν. 71.2.

80.

Εικ. 80 : Λεπτομέρεια της όλπης Π25145 από την Ρόδο όπου φαίνεται ξεκάθαρα η ομοιότητα με το όστρακο Νο 13 από την Ελεύθερα (βλ. εικ. 76).

Πηγή για την εικ. 80 : Τροποποίηση με το GIMP της εικόνας CVA Rhodes 1 III H, πίν. 70.3.

81.

82.

Εικ. 81 : Το όστρακο μελαμπαφούς σκύφου Νο 14 με ακμ. Π27493 από την Ελεύθερνα.

Εικ. 82 : Μελαμπαφής σκύφος από τη Ριτσώνα που εικονίζει τον Ηρακλή ή τον Θησέα να καταβάλλει ταύρο. Η τεχνοτροπία είναι τόσο χαρακτηριστικά αμελής που το όστρακο της Ελεύθερνας μάλλον πως από ένα τέτοιο σκύφο προέρχεται. Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών, ακμ. 17087 (R.46.80), 480-470 π.Χ..

Πηγή για την εικ. 82 : CVA Thebes 1 III H, πίν. 56.5.

83.

Εικ. 83 : Η πίσω όψη του σκύφου Νο 14.

84.

85.

Εικ. 84 και 85 : Η πρόσθια και η οπίσθια όψη του οστράκου ακμ. Π27494 από την Ελεύθερνα.

86.

Εικ. 86 : Το όστρακο Νο 17 με ακμ. Π27536 από την Ελεύθερα που διασώζει τμήμα ερυθρόμορφης φυτικής διακόσμησης.

87.

88.

Εικ. 87, 88 : Η πίσω όψη και το προφίλ του Νο 17 αντίστοιχα.

89.

90.

Εικ. 89 : Η μία πλευρά του ερυθρόμορφου σκύφου 365 από το Μουσείο του Καπιτωλίου στη Ρώμη, τελευταία δεκαετία του 5ου αι. π.Χ..

Εικ. 90 : Η άλλη όψη του παραπάνω αγγείου.

Πηγή για την εικ. 89 : CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 26.1.

Πηγή για την εικ. 90 : CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 26.2.

91.

Εικ. 91 : Λεπτομέρεια του σκύφου 365 στο Μουσείο του Καπιτωλίου. Διακρίνεται το φυτικό μοτίβο που μοιάζει με αυτό του οστράκου Νο 17 από την Ελεύθερα.

Πηγή για την εικ. 91 : Τροποποίηση με το GIMP της εικόνας CVA Musei Capitolini 2 III I, πίν. 26.1.

92.

Εικ. 92 : Το όστρακο του ερυθρόμορφου σκύφου Νο 15 με ακμ. Π27491 στο οποίο διασώζεται τμήμα κεφαλής νέου και ένα ακόμη αδιάγνωστο αντικείμενο, ίσως τμήμα φυτικής διακόσμησης.

93.

Εικ. 93 : Η πίσω όψη του Νο 15.

94.

Εικ. 94 : Η παράσταση της Β πλευράς στην κύλικα 12461 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Αθηνών που αποδίδεται στον ζωγράφο της Πενθεσίλειας.

Πηγή για την εικ. 94 : CVA Athènes 2 III Id, πίν. 16.2.

95.

Εικ. 95 : Λεπτομέρεια της κύλικας 12461 του ζωγράφου της Πενθεσίλειας.

Πηγή για την εικ. 95 : Περικοπή της εικόνας CVA Athènes 2 III Id, πίν. 16.2.

96.

97.

Εικ. 96 : Η κύλικα F2549 που τώρα βρίσκεται στο Βερολίνο και παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το Νο 15 από την Ελεύθερα. Μέσα του 5ου αι. π.Χ..

Εικ. 97 : Η άλλη όψη της παραπάνω κύλικας.

Πηγή για την εικ. 96 : CVA Berlin 2 III I, πίν. 93.3.

Πηγή για την εικ. 97 : CVA Berlin 2 III I, πίν. 93.4.

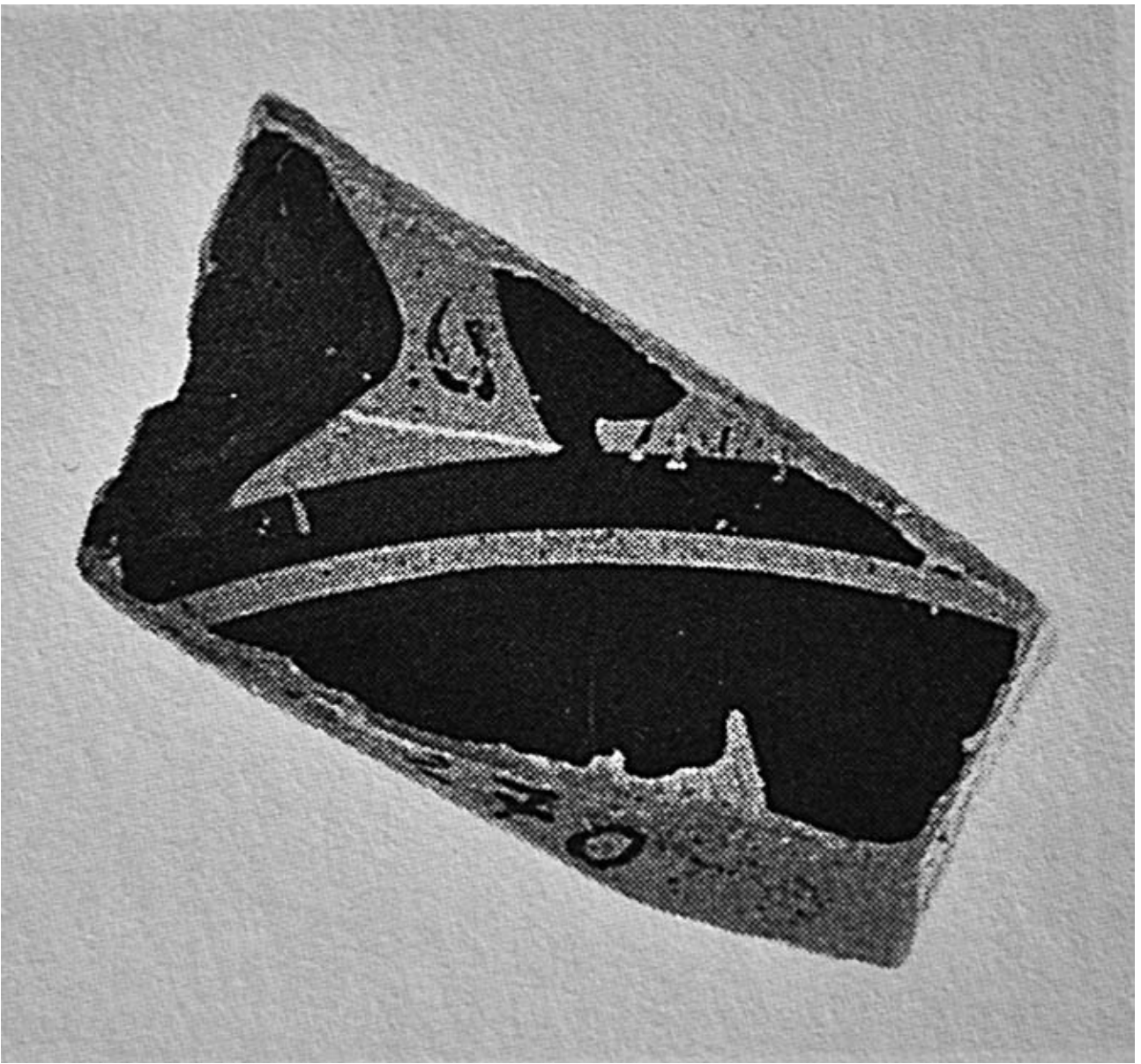
98.

Εικ. 98 : Το όστρακο ερυθρόμορφου σκύφου Νο 16 με ακμ. Π27539 από την Ελεύθερνα που διασώζει πέλμα μορφής.

99.

Εικ. 99 : Η πίσω όψη του Νο 16.

100.

Εικ. 100 : Όστρακο από το Orvieto με ακμ. 270. Τώρα στο Mainz της Γερμανίας, τρίτο τέταρτο του 5ου αι. π.Χ..

Πηγή για την εικ. 100 : CVA Mainz 2 III I, πίν. 49.8.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

